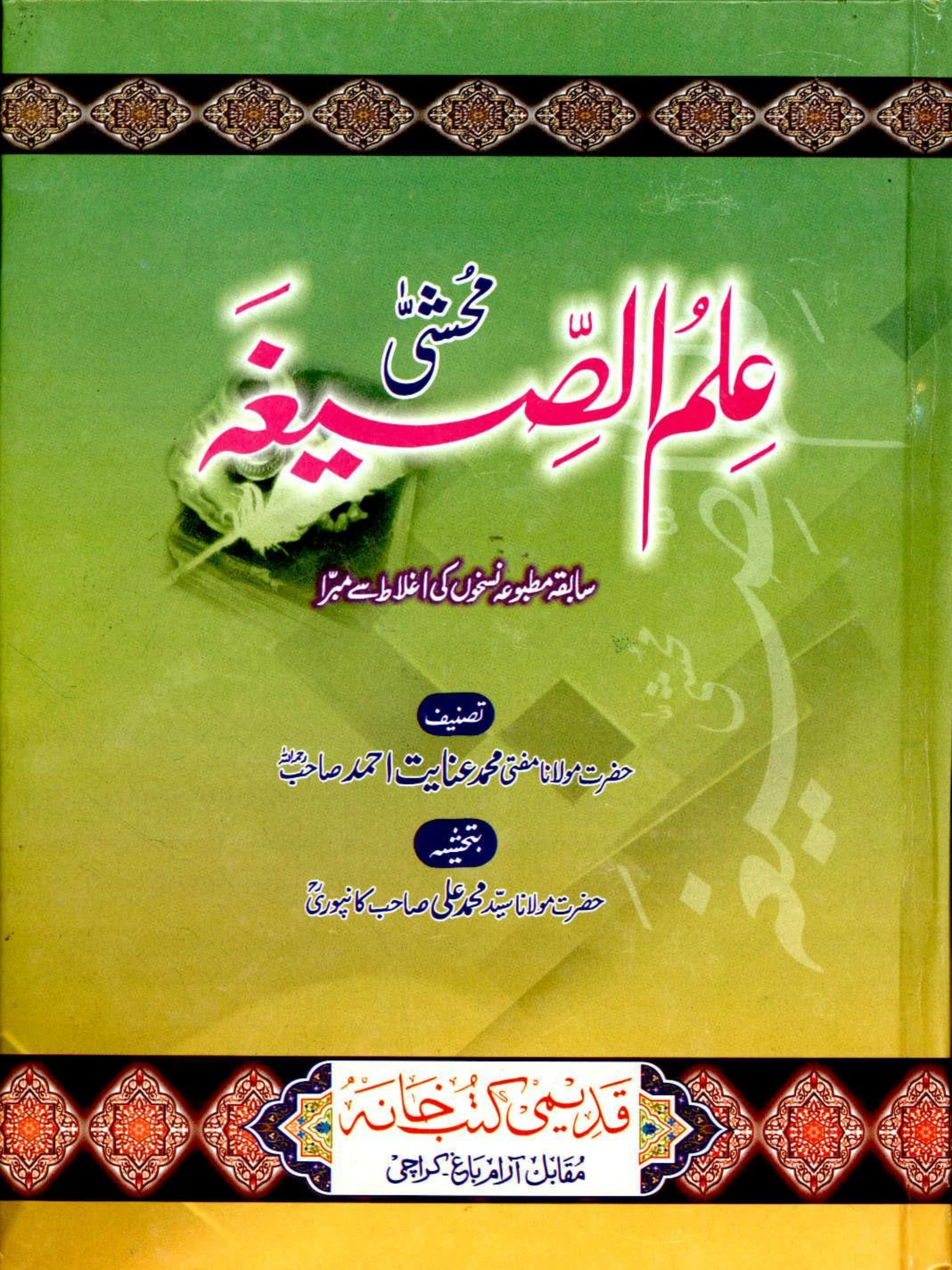
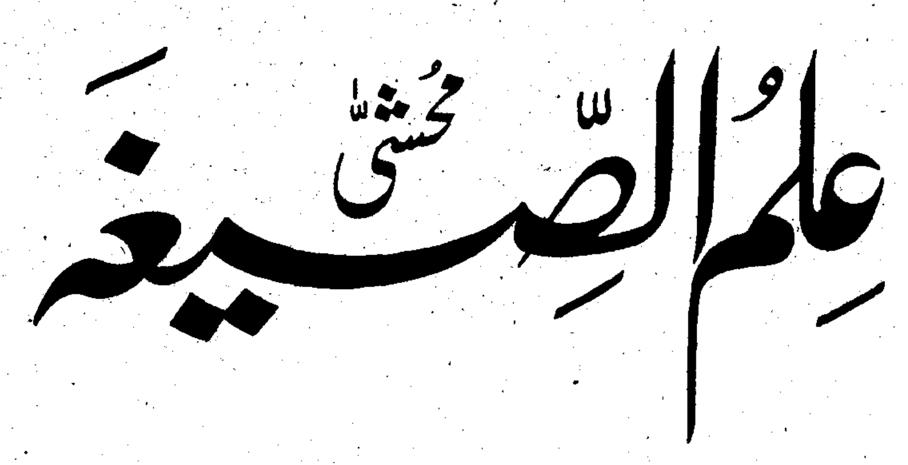

مُحشّٰی
عِلمُ الصِّیغہ
سابقہ مطبوعہ نسخوں کی اغلاط سے مبرّا
تصنیف
حضرت مولانا مفتی محمد عنایت احمد صاحب رحمہ اللہ
بتحشیہ
حضرت مولانا سیّد محمد علی صاحب کانپوری رحؒ
قدیمی کتب خانہ
مقابل آرام باغ۔کراچی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

سابقہ مطبوعہ نسخوں کی اغلاط سے مبرّا

تصنیف

حضرت مولانا مفتی محمد عنایت احمد صاحب رحمہ اللہ

بتحشیہ

حضرت مولانا سیّد محمد علی صاحب کانپوریؒ

قدیمی کتب خانہ
مقابل آرام باغ۔ کراچی

منفعت و غایت آں برائے دیگر محصلین تا مبتدی را بادراک منفعت و غایت آں رغبت بتحصیل آں علم و میل بمطالعہ کتاب پدید آید و بدیں غرض تحمل مشقت بر خود روا دارد چنانکہ غرض از علم تصریف محافظت است مر ابنیۂ کلمات عرب و غایت مصنف ازیں تصنیف جامعیت ایجاز و اختصار ایں رسالہ است کہ طبائع ابنائے ایں زماں ایجاز و اختصار را طالب اند سوم وجہ تسمیہ علم و کتاب کہ بچہ مناسبت ایں علم را بدیں تسمیہ خاص کردند کہ بدیں واسطہ مجملا از احوال آں علم آشنائی پیدا آید چہارم ذکر نام مؤلف کہ کدام کس ست در میان علما و بچہ پایہ موصوف تا قلب متعلم بمعرفت حالش تسکین پذیرد و با قوالش اعتقاد و وثوق گیرد و ایں معنی نظر بحال مبتدئین است و الا عند المحققین معرفت احوال رجال از حیثیت اقوال ست و بس نہ بالعکس ولنعم ما قال امیر المؤمنین کرم اللہ وجہہ لا تنظر الی من قال و انظر الی

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْ بِيَدِهٖ تَصْرِيْفُ الْاَحْوَالِ ۞ وَتَخْفِيْفُ الْاَثْقَالِ وَ
الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ عَلٰى سَيِّدِ الْهَادِيْنَ اِلٰى مَحَاسِنِ الْاَفْعَالِ وَعَلٰى اٰلِهٖ
وَصَحْبِهِ الْمُضَارِعِيْنَ لَهٗ فِى الصِّفَاتِ وَالْاَعْمَالِ ۞

اَمَّا بَعْدُ میگوید بندۂ نیازمند بارگاہ رب صمد المعتصم بذیل سید الانبیاء محمد عنایت احمد غفر لہ الاحد کہ ایں رسالہ ایست در علم صرف کہ بپاس خاطر شفیق محسن مجمع محاسن حافظ وزیر علی صاحب (بکشائش کنندہ اور اخدا) بجزیرہ انڈمین بمعرض تحریر درآمد و رود حقیر دراں جزیرہ (جزیرہ ایست از دریائے شور) از نیرنگ تقدیر بودہ و کتابے از ہیچ علم نزد خود نداشت ایں رسالہ را بوضعی نگاشت کہ بجائے میزان و منشعب و پنج گنج و زبدہ و صرف میر بکار آید و بر فوائد دیگر ہم مشتمل باشد نَفَعَ اللّٰهُ بِهِ الطَّالِبِيْنَ وَرَزَقَهُمْ وَاِيَّايَ اِتِّبَاعَ سُنَّةِ سَيِّدِ الْمُرْسَلِيْنَ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهٖ اَجْمَعِيْنَ رسالہ مشتمل است بر یک مقدمہ و چہار باب و خاتمہ۔

لہ تصریف در لغت بمعنی تغییر و تحویل ست یعنی گردانیدن چیزے از حالی بحالی و در اصطلاح صرف عبارتست از گردانیدن اصل واحد بسوئے صیغ مختلف برائے حصول معانی متفاوت زیرا کہ معانی متفاوت بدون اختلاف صیغ حاصل نتواند شد و دریں جا مراد معنی لغوی ست نہ اصطلاحی و مخفی نماند کہ مصنف در خطبہ رسالہ الفاظ مناسبہ و مستعملہ علم صرف را رعایت فرمودہ تا دلیل باشد برانکہ ایں رسالہ در علم صرف است و ایں صنعت را در اصطلاح علم بلاغت براعت استہلال گویند ۞ ۲ہ مضارعت مصدر از باب مفاعلت معنی آں بچیزے شبیہ و مانند بودن و شریک بودن از منتخب و صراح و دریں جا مراد معنی اول ست و لازم نمی آید از مشابہت مساوات آل و اصحاب باں حضرت زیرا کہ مقررات علم بدیع ست کہ مشبہ بہ از مشبہ افضل میباشد ۞ ۳ہ باید دانست کہ داب متقدمین بودہ کہ در صدر تصانیف خود امورے چند مذکور میگردند و آنرا برؤس ثمانیہ موسوم گردانیدہ اند اول غرض وضع و تدوین آں علم و سبب تصنیف کتاب کہ علم مذکور را بکدام غرض وضع کردہ و بتدوین آوردہ اند دوم ۴

ما قال پنجم ذکر جنس علم کہ ایں علم از کدام جنس است از علوم معقول یا منقول فروع یا اصول ششم ذکر مرتبہ آں علم کہ بر کدام علم آنرا تقدیم باید کرد و از کدام علم مؤخر باید داشت چنانچہ مرتبہ علم تصریف بعد وقوف مسائل لابدیہ اسلام بر تمام علوم مقدم است زیرا کہ بدون علم تصریف در لغت عرب آشنائی میسر نتواند آمد و علم قرآن و حدیث موقوف ست بر دریافت لغت عرب ہفتم تقسیم کتاب و فصل و باب تا جویندہ مطالب خود را از باب و فصل دریابد ہشتم نحو تعلیم کہ بداں طریق و آئین مطالب علم ذہن نشین مبتدئین سازند فقط و متاخرین بنظر طوالت کلام بیان اکثر ایں امور را متروک ساختہ و بر بعض آں اکتفا ورزیدہ اند چنانچہ مصنف نیز بہ بعضے ازاں اشارت فرمودہ ۞ ۴ہ مقدمہ ماخوذ است از مقدمۃ الجیش کہ طلیعہ لشکر را گویند و در اصطلاح عبارت است از امورے کہ موقوف علیہ مسائل آں علم باشد یا از امورے کہ در عنوان علم یا کتاب مذکور شود تا مبتدی را بادراک آں در فہم مطالب بصیرتی رو نماید و آں موضوعات و مبادی است موضوع عبارت است از الفاظ و معانی کہ دراں علم از احوال و عوارض آں بحث باشد چنانکہ موضوع علم تصریف اسم و فعل و حرف است و مبادی عبارت ست از حدود و تعریف موضوعات کہ ہر واحد را از غیر آں متمیز گرداند و بیان موضوعات و مبادی بیشتر لابد و اہم است زیرا کہ تا وقتیکہ شارع علم موضوعات آں علم را از یکدیگر تمیز نخواہد کرد مطلوب خود را از دیگر علوم چگونہ تمیز تواند ساخت و نیز مخفی نماند کہ اجزاء علوم سہ است کہ موضوعات و مبادی کہ مصنف آنرا باحسن وجوہ در مقدمہ یاد فرمودہ و مسائل کہ تفصیل آں در ابواب ذکر خواہد یافت ۞ ۵ہ ترجمہ ہمہ ستائش ثابت است مر خدائے را کہ در دست اوست تغیر دادن احوال مخلوق و سبک گردانیدن بارہائے بندگان و درود و سلام نازل باد بر سرور راہنمایندگان بسوئے کارہائے نیک و بر آل و اصحاب او کہ مشابہ اند او را در خصلتہا و عملہا ۞ ۶ہ چنگ زنندہ بدامان سرور انبیاء ۞ ۷ہ فائدہ بخشد بایں رسالہ طالباں را و روزی کند ایشاں را و مرا پیروی سرور پیغمبراں رحمت خدا نازل باد برو بر آل او ہمہ ۞

مُقدّمہ

در تقسیم کلمہ واقسام آں کلمہ کہ لفظ موضوع[1] مفرد[2] راگویند بر سہ قسم است فعل[3] واسم[4] وحرف ○ فعل آں کہ دلالت کند بر معنے[5] مستقل بایکے از ازمنہ ثلثہ ماضی و حال و استقبال چوں ضَرَبَ و یَضْرِبُ ○ واسم آنکہ دلالت کند بر معنی مستقل نہ بایکے از ازمنہ ثلثہ[6] چوں رَجُلٌ وضَارِبٌ ○ وحرف آنکہ دلالت کند بر معنے غیر مستقل کہ بے ضم کلمہ دیگر فہمیدہ نشود چوں مِنْ واِلٰی ○ فعل باعتبار معنی و زمانہ بر سہ قسم است ماضی و مضارع وامر ○ ماضی آنکہ دلالت کند بر وقوع معنی در زمانہ گذشتہ چوں فَعَلَ کرد آں یکمرد در زمانہ گذشتہ ○ ومضارع آنکہ دلالت کند بر وقوع معنے در زمانہ حال یا آیندہ چوں یَفْعَلُ میکند یا خواہد کرد آں یکمرد بزمانہ حال یا آیندہ ○ وامر آنکہ دلالت کند بر طلب کاری از فاعل مخاطب بزمان آیندہ چوں اِفْعَلْ بکن تو یکمرد بزمانہ آیندہ ○ ماضی و مضارع اگر نسبت فعل دراں بفاعل یعنی کنندۂ کار باشد معروف باشد چوں ضَرَبَ زد آں یکمرد ویَضْرِبُ می زند یا خواہد زد آں یکمرد ○ واگر بمفعول باشد یعنی آنکہ کار برو واقع شدہ باشد مجہول بود چوں ضُرِبَ زدہ شد آں یکمرد ویُضْرَبُ زدہ میشود یا زدہ خواہد شد آں یکمرد [فائدہ] وامر مذکور نمیباشد مگر معروف ○ ماضی ومضارع معروف و مجہول اگر دلالت بر ثبوت کارے کند اثبات باشد چوں نَصَرَ یَنْصُرُ (مثال معروف و مجہول ہر دو) ○ واگر بر نفی دلالت کند نفی باشد چوں مَاضَرَبَ وَلَایَضْرِبُ (مثال معروف و مجہول ہر دو) ○ وفعل باعتبار تعداد حرف اصلی[7] بر دو قسم است ○ ثلاثی ورباعی. ثلاثی آنکہ سہ حرف اصلی

---

[1] لفظ موضوع با معنی پس لفظ مہمل یعنی بے معنی مثل جَسَق کلمہ نباشد و بسبب قید مفرد معلوم شد کہ مرکب را کلمہ نگویند پس غلام زید را کلمہ نخواہند گفت ؛ من المصنف رح

[2] مفرد بدانکہ کلمات عرب یا مفرد میباشد یا مرکب مفرد آنکہ جزو لفظ آں بر جزو معنی دلالت نکند چنانکہ لفظ زید یا قام و مرکب بعکس آں و مثل عبداللہ اگرچہ علم باشد نزد اہل تصریف و نحاۃ داخل مرکب است ؛ محمد علی کانپوری رحمہ اللہ

[3] نحویاں در تقسیم اسم را مقدم کنند کہ غرض نحوی یعنی بیان اعراب و بنا زیادہ تر باسم متعلق است و ہم بنظر شرافت اسم و محققان صرف فعل را مقدم کنند کہ غرض صرفی یعنی تصریف بسوئے صیغہا زیادہ تر بفعل متعلق ست ؛ من المصنف رحمہ اللہ

[4] اسم یا مشتق از سمو است بمعنی علو کہ اسم در مرتبہ از ہر دو قسم خود شریف و عالی است زیراکہ کلام بدون اسناد حاصل نمی شود و اسناد عبارت است از منسوب گردانیدن چیزے بچیزے و اسم ہم مسند میباشد و ہم مسند الیہ چنانکہ زید عالم و در فعل امر ثانی مقصود است لیکن باشتراک اسم افادۂ کلام میدہد چوں ضرب زید و در حرف ہر دو امر معدوم یا مشتق از وسم یعنی داغ کردن و علامت کہ اسم بمنزلہ وسم است بر مدلول خود لیکن محققین شق ثانی را مرجوح شمردہ اول را ترجیح دادہ اند و حرف بمعنی طرف است چونکہ ایں قسم از اسم و فعل بر طرف واقع است لہذا بحرف موسوم گردانیدند ؛ از مولانا محمد علی کانپوری رحمہ اللہ

[5] معنی مستقل آنکہ بے ضم کلمۂ دیگر فہمیدہ شود چوں رجل و ضرب بخلاف غیر مستقل کہ بے ضم کلمۂ دیگر بفہم نیاید مثلاً معنی من و الی بے آنکہ لفظ البصرہ یا غیر آں باں منضم سازند بفہم نیاید ظاہر ست کہ لفظ از یا در یا تا تنہا فائدہ نہ بخشند بخلاف رجل کہ بمعنی مرد است یا ضرب بمعنی زد کہ فہم معنی آں بر ضم کلمۂ دیگر موقوف نیست ؛ من المصنف رح

[6] ایراد مثالین اشارت ست باآنکہ اسم بر دو قسم است یکے جامد دوم مشتق ؛ مولانا محمد علی کانپوری رحمہ اللہ

[7] حرف اصلی آنکہ بمقابلہ فا و عین و لام در وزن افتد و در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود و آنکہ نہ چنیں باشد زائد است مثلاً در ینصر کہ بر وزن یفعل است یا زائد است و ن ص ر اصلی و در ضارب الف زائد است و ض ر ب اصلی و ن ص ر در جمیع متصرفات نصر و ض ر ب در جمیع متصرفات ضرب یافتہ میشود ؛ من المصنف رح

دروباشد چوں نَصَرَ[۱] وَیَنْصُرُ ○ ورباعی آنکہ چار حرف اصلی دراں باشد چوں بَعْثَرَ (بروزن فعلل)
یُبَعْثِرُ ○ وہر یکے ازیں ہردو یا مجرد باشد کہ جز حروف ثلثہ[۲] یا اربعہ اصلی زیادتی در ماضی (بروزن یفعلل)
نداشتہ باشد ○ یا مزید[۳] فیہ کہ دراں در ماضی زیادت بر حروف اصلی باشد ○ مثال ثلاثی مجرد
نَصَرَ یَنْصُرُ مثال ثلاثی مزید فیہ اِجْتَنَبَ اَکْرَمَ ○ مثال رباعی[۴] مجرد بَعْثَرَ مثال رباعی (بروزن فعل یفعل[۵] — برہیز کرد — گرامی داشت — برانگیخت)
مزید فیہ تَسَرْبَلَ اِبْرَنْشَقَ[۶] ○ وفعل باعتبار اقسام حروف بر چہار قسم است صحیح و مہموز
ومعتل ومضاعف ○ صحیح[۷] آنست کہ در حروف اصلی وی ہمزہ وحرف[۸] علت و دو حرف
یک جنس نباشد ○ حرف علت واو والف ویارا گویند کہ مجموعۂ آں وای باشد امثلہ کہ گذشتہ
ہمہ از صحیح بودہ ○ مہموز[۹] آنکہ در حروف اصلی وی ہمزہ باشد پس اگر بجائے فا باشد آنرا مہموز فا
گویند چوں اَمَرَ واگر بجائے عین باشد مہموز عین چوں سَأَلَ واگر بجائے لام باشد مہموز لام (فرمود — خواست)
چوں قَرَءَ ○ معتل آنکہ در حروف[۱۰] اصلی وی حرف علت بود ○ اگر یک باشد آنرا سہ (خواند)
قسم ست معتل فا کہ آں را مثال گویند چوں وَعَدَ وَیَسَرَ ○ ومعتل عین کہ آنرا اجوف گویند (وعدہ داد — نرم ومطیع شد)
چوں قَالَ وَبَاعَ ○ ومعتل لام کہ آنرا ناقص گویند چوں دَعَا وَرَمیٰ ○ واگر دو حرف (گفت — فروخت — اصل قول وبیع وذکر دو مثال اشارتست بآنکہ معتل یا واوی باشد یا یائی — خواند — تیر انداخت)
علت باشد آنرا لفیف گویند ○ وآں بر دو قسم است مقرون کہ ہر دو حرف علت متصل

۴ ومزید فیہ وتغیرات ست کہ بواسطہ اختلاف حرکات وسکنات وتعداد حروف کہ در الفاظ پدید آید وظہور ایں معنی بیشتر در فعل ست یا در اسمائیکہ متصل اند بفعل در صفت اشتقاق مثل اسم فاعل ومفعول وصفۃ مشبہ وآلہ وظرف کہ مادہ مشترک در جمیع اینہا موجودی باشد در اسم صریح تغیر بغایت اقل است مثل جعفر ورجل پس مادہ فا وعین ولام راکہ مناسب مادہ لفظ فعل است وزن قرار دادند ؛ از رضی ۲ے بنائے فعل را بر ثلاثی ورباعی مقصور گردانیدند بنا بر آنکہ اگر بنائے فعل خماسی می آید در حال لحوق حروف مضارع بر آں وعلامت اسم فاعل ومفعول وضمائر مرفوع کہ بمنزلہ جزو کلمہ است در کلمہ نہایت ثقل راہ می یافت ؛ از رضی ۳ے بدانکہ زیادت بر دو قسم است یکے بتکرار حرف اصلی چوں تکرار عین در قَطَّعَ وتکرار لام در جَلْبَبَ دریں صورت در موزون بہ آں ہم حرف مذکور مکرر گردانیدہ شود تا تنبیہ باشد بر اینکہ عین یا لام دریں باب مکرر گردیدہ است وگفتہ شود قطّع بروزن فعّل وجَلْبَبَ بروزن فعلل است دوم بزیادت حرف غیر اصلی چوں ہمزہ در اکرم وتا در تفعل پس حروف مذکور بعینہ باسم خود تعبیر کردہ شود چنانکہ در اصول ؛ ۴ے وزن رباعی مجرد حاصل میشود بتکرار لام چوں بعثر کہ وزن آں فعلل است **سوال** در وزن بالخصوص لام را چرا مکرر کردند وفا وعین را مکرر نگردانیدند **جواب** زیرا کہ الحاق در آخر میباشد ولام متصل آخر بود لہذا لام را مکرر گردانیدند وتکرار لام عبارت است از ہیئات حرکت وسکون حرف رابع نہ عین حرف لام چنانکہ در حاشیہ سابق در وزن ثلاثی وضوح یافت وہمیں فرق ست درمیان حروف زوائد واصلی کہ مادہ زوائد بعینہ در جمیع موزونات بر قرار ماند چوں قائل بروزن فاعل ؛ مولانا محمد علی کانپوری رحمہ اللہ ۵ے تسربل پیراہن پوشید ؛ کذا فی الصراح ۶ے ابرنشق ای شادماں شد وابرنشق الشجر ای غنچہ برآورد ؛ کذا فی الصراح ۷ے صحیح بمعنی تندرست ست چوں کلمات صحیح ہمہ سلامت باشد از اعلال وتغیر لہذا بصحیح مسمیٰ شدہ ؛ منہ ۸ے چونکہ بیشتر ایں حروف بر زبان اہل علت یعنی بیماراں جاری میشود لہذا بحروف علت مسمیٰ شدہ ؛ من المصنف ۹ے مہموز مشتق ست از ہمزہ ومعتل از علت پس وجہ تسمیہ ہر دو ظاہر شدہ ومعتل فا را مثال بایں جہت گویند کہ مثل صحیح است بسبب قلت اعلال دراں واجوف بمعنی کاواک وشکم خالی است چونکہ در وسط معتل عین حرف علت میباشد کہ وجود آں کالعدم است پس معتل عین بمنزلہ شکم خالی است لہذا با جوف مسمیٰ شدہ وناقص بمعنی کم است چونکہ کمی اشیاء باعتبار انتہا میباشد ومعتل لام بسبب بودن حرف علت در آخرش گویا کم است از دیگر اقسام لہذا بناقص مسمیٰ شدہ ومشہور این است کہ ناقص بمعنی دم بریدہ است ومعتل لام بسبب بودن حرف علت در آخرش بمنزلہ دم بریدہ است مگر ناقص را در لغت بمعنی دم بریدہ دیدہ نشدہ لفیف بمعنی پیچیدہ است چونکہ معتل بدو حرف گویا در حرف علت پیچیدہ است لہذا بلفیف مسمیٰ شدہ ووجہ تسمیہ مقرون ومفروق ظاہر است ؛ من المصنف ۱۰ے قید حروف اصلی بنا بر احتراز است از مثل حوقل وبیطر کہ واو ویاء دریں جا علامت الحاق است ویا در یضرب علامت مضارع ؛ مولانا محمد علی کانپوری رحمہ اللہ

۱ے بدانکہ مصنف در مثال لفظ نصر ینصر آورد ولفظ فعل یفعل کہ موزون بہ است ذکر نکرد تا تنبیہ باشد بر آنکہ عبارت از حروف اصلی در اصطلاح قوم ہیئۃ ترکیبیہ کلمہ فعل است کہ حاصل شود از ترتیب حرکات وسکنات وتعداد حروف نہ عین حروف فا وعین ولام زیرا کہ حروف مذکور در مواد دیگر صیغ غیر موجود است پس معلوم شد ازیں قول کہ نصر بروزن فعل وینصر بروزن یفعل است ہمیں کہ بر صیغتے کہ کلمہ فعل یفعل موصوف ست نصر ینصر نیز بہماں صفت موصوف **سوال** فا وعین ولام را چرا بہ تخصیص وزن قرار دادند **جواب** زیرا کہ غرض اہم در علم صرف معرفۃ حروف اصلی

باشد چوں طَوٰی او مفروق اگر منفصل باشد چوں وَقٰی ○ مضاعف[1] آنست
که در حروف اصلی وی دو حرف یک جنس باشد چوں فَرَّ و زَلْزَلَ پس کل اقسام ده
باشد یک صحیح و سه مهموز و پنج معتل و یک مضاعف صرفیاں بسبب کثرت مباحث
صرفیه هفت را اعتبار کرده اند که دریں بیت مذکور اند بیت صحیح است و مثال است
و مضاعف و لفیف و ناقص مهموز و اجوف ○ اسم[2] بر سه قسم است مصدر
و مشتق و جامد ○ مصدر آنکه دلالت کند بر کاری و در آخر معنی فارسیش دن یا تن
باشد چوں اَلضَّرْبُ زدن وَالْقَتْلُ کشتن ○ و مشتق آنکه برآورده شده باشد از
فعل[3] چوں ضَارِبٌ و مَنْصُوْرٌ ○ و جامد آنکه نه مصدر باشد و نه مشتق چوں رَجُلٌ
و جَعْفَرٌ[4] مصدر و مشتق مثل فعل خود ثلاثی و رباعی مجرد و مزید فیه میباشد[5] و هم
باقسام ده گانه صحیح وغیره منقسم میشود ○ و جامد باعتبار تعداد حروف یا ثلاثی
میباشد[6] مجرد چوں رَجُلٌ و مزید فیه چوں حِمَارٌ یا رباعی مجرد[7] چوں جَعْفَرٌ و مزید فیه
چوں قِرْطَاسٌ یا خماسی[8] مجرد چوں سَفَرْجَلٌ و مزید فیه[9] چوں قَبَعْثَرٰی و باعتبار
انواع حروف باقسام ده گانه منقسم میشود ○ چوں فعل تصریفات بسیار میدارد

۱ مضاعف بمعنی دو چند است بسبب تکرار حرف اصلی دراں بمضاعف مسمّی شده ۔ من المصنف ۲ ایں تقسیم بر مذهب بصریان ست باتباع دیگر مصنفین نوشته شده و نه بر مذهب تحقیق که مذهب کوفیین است مصدر هم از مشتقات است پس اسم دو قسم ست و بس جامد و مشتق ۔ من المصنف ۳ قوله از فعل اشعار ست بدیں معنی که حسب مذهب کوفیین عند المصنف فعل اصل و ماخذ اشتقاق ست بلکه مصدر نیز در مشتقات داخل چنانچه حاشیهٔ سابق مصنف دال و مؤید ایں دعوی ست و مذهب صاحب فصول اکبری مبنی بر مذهب بصریین و تفصیل اسمائے مشتقه در رساله ذکر خواهد یافت ۔ مولوی محمد علی رحمه الله ۴ جعفر نهر صغیر و کبیر واسع یا نهر پر یا کلاں تر از جدول و ناقه بسیار پرشیر کذا فی القاموس ۔ ۵ اسم و فعل رباعی معتل و مضاعف و مهموز و اسم خماسی نمی آید و مضاعف معتل فا بر سبیل قلت و مضاعف رباعی از لفیف مقرون می آید چوں زَلْزَلَ ۔ مولوی محمد علی رحمة الله علیه ۶ اسم ثلاثی مجرد را ده بناست فَعْلٌ بفتح و سکون عین چوں فَلْسٌ بمعنی پشیز و فَعَلٌ بفتحتین چوں فَرَسٌ بمعنی اسپ و فَعِلٌ بفتح فا و کسر عین چوں کَتِفٌ بمعنی شانه و فَعُلٌ بفتح فا و ضم عین چوں عَضُدٌ بمعنی بازو و فِعْلٌ بکسر فا و سکون عین چوں حِبْرٌ بمعنی عالم و صالح و فِعَلٌ بکسر فا و فتح عین چوں عِنَبٌ بمعنی انگور و فِعِلٌ بکسرتین چوں اِبِلٌ بمعنی شترها و فُعْلٌ بضم فا و سکون عین چوں قُفْلٌ که معروف است و فُعَلٌ بضم فا و فتح عین چوں صُرَدٌ که جانوریست بزرگ که گنجشکاں را شکار میکند و فُعُلٌ بضمتین چوں عُنُقٌ بمعنی گردن و مزید فیه وے محصور نیست ۔ من المصنف ۷ رباعی مجرد را پنج وزن معروف ست فَعْلَلٌ بفتح فا و سکون عین و فتح لام اولی چوں جَعْفَرٌ بمعنی نهر صغیر و کبیر و فِعْلِلٌ بکسر فا و سکون عین و کسر لام اولی چوں زِبْرِجٌ بمعنی آرائش و زر و فُعْلُلٌ بضم فا و لام اولی و سکون عین چوں بُرْثُنٌ بال و چنگال مرغان شکاری و فِعْلَلٌ بکسر فا و سکون عین و فتح لام اولی ... قِمَطْرٌ آنچه در روے کتاب نهند و مزید فیه رباعی بسیار است ۔ من المصنف ۸ خماسی مجرد را چار وزن ست فَعَلَّلٌ بفتح فا و عین و سکون لام اولی و فتح لام ثانیه چوں سَفَرْجَلٌ بمعنی به و فُعَلِّلٌ بضم فا و فتح عین و سکون لام اولی و کسر لام ثانیه چوں قُذَعْمِلٌ شتر فربه و فَعْلَلِلٌ بفتح فا و لام اولی و سکون عین و کسر لام ثانیه چوں جَحْمَرِشٌ اے پیرزن و فِعْلَلٌّ بکسر فا و سکون عین و فتح لام اولی و سکون لام ثانیه چوں قِرْطَعْبٌ شی قلیل ۔ من المصنف ۹ مزید فیه خماسی پنج است فَعْلَلُوْلٌ بفتح فا و لام اولی و سکون عین و ضم لام ثانیه و زیادت ۳ واو میان لام ثانی و ثالث چوں عَضْرَفُوْطٌ بهندی بامهنی نامند و فُعَلِّیْلٌ بضم فا و فتح عین و سکون لام اولی و کسر لام ثانیه و زیادت یا میان لام ثانی و ثالث چوں خَزَعْبِیْلٌ بمعنی شی باطل و فِعْلَلُّوْلٌ بکسر فا و سکون عین و فتح لام اولی و ضم لام ثانیه و زیادت واو میان لام ثانی و ثالث چوں قِرْطَبُّوْسٌ بلا و ناقه بزرگ و فَعَلَّلٰی بفتحتین و سکون لام اولی و فتح لامین اخیرین و زیادت الف مقصوره بآخر چوں قَبَعْثَرٰی شتر فربه و فَعْلَلِیْلٌ بفتح فا و لام اولی و سکون عین و کسر لام ثانیه و سکون یا زائده بین اللام الثانیة و الثالثة چوں خَنْدَرِیْسٌ بمعنی شراب کهنه ۔ من الصراح

واسم کم وحرف مطلقاً ندارد لہذا نظر صرفی بیشتر متعلق بفعل ست۔

باب اوّل دربیان صیغ مشتمل بر دو فصل

فصل اوّل درگردانہائے افعال

فعلِ ماضی معروف ثلاثی مجرد بر سہ وزن آید فَعَلَ چوں ضَرَبَ وفَعِلَ چوں سَمِعَ وفَعُلَ چوں کَرُمَ ○ ومضارع معروف فَعَلَ گاہے یَفْعُلُ آید چوں نَصَرَ یَنْصُرُ وگاہے یَفْعِلُ چوں ضَرَبَ یَضْرِبُ وگاہے یَفْعَلُ چوں فَتَحَ یَفْتَحُ ○ ومضارع فَعِلَ یَفْعَلُ آید چوں سَمِعَ یَسْمَعُ وگاہے یَفْعِلُ چوں حَسِبَ یَحْسِبُ ○ ومضارع فَعُلَ یَفْعُلُ آید وبس چوں کَرُمَ یَکْرُمُ ○ وماضی مجہول از ہر سہ وزن بروزن فُعِلَ آید ○ ومضارع مجہول مطلقاً بروزن یُفْعَلُ پس ثلاثی مجرد را شش باب[1] حاصل شدہ ○ اوّلاً بیان صیغ افعال واسمائے مشتقات کردہ میشود بعد ازیں تفصیل ابواب نمودہ خواہد شد ○ ماضی را سیزدہ صیغہ[2] آید اثبات فعل ماضی معروف فَعَلَ[3] فَعَلَا فَعَلُوْا فَعَلَتْ فَعَلَتَا فَعَلْنَ فَعَلْتَ

---

[1] مقتضی قیاس آں بود کہ مطابق حاصل ضرب سہ حرکت عین ماضی درسہ حرکت عین مضارع ابواب ثلاثی مجرد نہ می آید لکن مصنف رحمہ شش باب فرمودہ بیانش آنکہ باب فَعُلَ یَفْعِلُ بضم عین ماضی وکسر عین مضارع درکلام عرب غیر مستعمل ست و فَضِلَ یَفْضُلُ بکسر عین ماضی وضم عین مضارع وکَادَ یَکَادُ بفتح عین ماضی وفتح عین مضارع اگرچہ مستعمل ست لیکن چونکہ نظیر آں درکلام عرب یافتہ نشدہ لہذا کدام باب جداگانہ برائے آں وضع نکردند وآنرا از باب تداخل شمردند ومعنی تداخل آنکہ ماضی آں از باب دیگر ومضارع از باب دیگر مستعمل باشد وصاحب فصول اکبری کاد یکاد را از باب سمع یسمع نوشتہ ودر صراح است فضل یفضل بکسر عین ماضی وفتح عین مضارع ولغت دیگر دراں نیز آمدہ است یعنی فضل یفضل بکسر عین ماضی وضم عین مضارع وآں مرکب ست از دو باب یعنی از باب تداخل است وہو شاذ لانظیر لہ وسیبویہ گفتہ کہ ہر دو لغت صحیح وہمچنین ست حال نعم ینعم ومت تموت وکدت تکود ونیز صاحب صراح کود مکادۃ واوے بمعنی نزدیک شدن از باب سمع یسمع نوشتہ کقولہ تعالیٰ یکاد البرق یخطف ابصارہم وکید یائی را بمعنی بدسگالیدن از باب ضرب یضرب نوشتہ کقولہ تعالیٰ یکیدون کیدًا ازیلؒ تحقیق ایں مقام در مطولات مرقوم است ؛

[2] صیغہ نام لفظ است لہذا ماضی را سیزدہ صیغہ اثبت ومضارع را یازدہ بسبب تعدد معنی صیغہ مکرر نشود پس فعلتما را کہ برائے تثنیہ مذکر حاضر ومؤنث حاضر ہر دوست در ماضی وتفعل را کہ مشترک است در واحد مؤنث غائب وواحد مذکر حاضر وتفعلان را کہ مشترک است در تثنیہ مؤنث غائب وحاضر ومذکر حاضر دو صیغہ یا سہ صیغہ نتوا گفت ورنہ ہر دو صیغہ متکلم باید کہ شش قرار دادہ شود ؛ من المصنف

[3] فَعَلَ صیغہ واحد مذکر وضمیر فاعل یعنی ہو دروے مستتر است والف در فَعَلَا وواو در فَعَلُوْا علامت تثنیہ وجمع مذکر غائب وکتابت الف در فعلوا جہت فرق میان واو عطف وواو جمع درمثل حضروقتل ونیز برائے فرق درمیان واو جمع وواحد درمثل یدعو ولم یدعوا وتا در فَعَلَتْ علامت تانیث زیراکہ تا از مخرج ثانی است ومؤنث ہم درخلقت خود در درجہ ثانی ست وتا در فَعَلَتَا علامت تانیث وحرکت آں عارضی درحکم سکون ست ونون در فَعَلْنَ علامت جمع مؤنث وضمیر فاعل وتار مفتوح در فَعَلْتَ ضمیر فاعل مخاطب وتا در فعلتما ضمیر فاعل ومیم برائے دفع التباس بالف اشباع درمثل قول شاعر ع توفّی کُلُّ نفسٍ مَاضَمِنْتُمَا۔ الف در ضمنتما برائے اشباع است وتم در فعلتم ضمیر فاعل وواو جمع را حذف کردند زیراکہ واو بمنزلہ اسم است ودرکلام عرب

[4] اسمے نیست کہ آخر او واو ماقبل مضموم باشد وتار مکسور در فعلت ضمیر مخاطبہ اختلاف حرکت جہت احتراز التباس صیغ وتا ونون مشدد در فَعَلْتُنَّ ضمیر مخاطبہ ودر اصل فعلتمن بود میم را در نون براعات قرب مخرج ادغام کردند وتار مضموم در فعلتُ ضمیر واحد متکلم چونکہ در صور زیادت حروف الف ونون التباس آتثنیہ مذکر وجمع مؤنث غائب لازم می آید لہذا مثل دیگر اخوات آں تا را دراں زیادہ کردند ولفظ نا در فَعَلْنَا ضمیر تثنیہ وجمع متکلم والحاق الف برائے احتراز است از التباس فعلن وصیغہ تثنیہ مذکر مخاطب ومخاطبہ را ومتکلم را مشترک گردانیدہ جہت عدم التباس زیراکہ مخاطب ومتکلم اکثر درنظر میباشد پس احتمال التباس نیست ؛ مولوی محمد علی رحمہ اللہ

فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ فَعَلْتِ فَعَلْتُمَا فَعَلْتُنَّ فَعَلْتُ فَعَلْنَا بحرکات ثلٰثہ عین سہ صیغہ اولیٰ برائے مذکر غائب ست اول واحد دوم تثنیہ سوم جمع بعدازاں سہ صیغہ مؤنث غائب ست بہمون وضع بعدازاں سہ صیغہ مذکر حاضر است لیکن تثنیہ آں برائے مؤنث حاضر نیز آید بعدازاں دو صیغہ مؤنث حاضر ست اول واحد و دوم جمع۔ بعدازاں دو صیغہ متکلم ست اول برائے واحد مذکر و مؤنث ہر دو و دوم برائے تثنیہ مذکر و مؤنث و جمع مذکر و مؤنث ○

اثبات فعل ماضی مجہول فُعِلَ فُعِلَا فُعِلُوْا فُعِلَتْ فُعِلَتَا فُعِلْنَ فُعِلْتَ فُعِلْتُمَا فُعِلْتُمْ فُعِلْتِ فُعِلْتُنَّ فُعِلْتُ فُعِلْنَا ○ ما و لا بر ماضی برائے نفی می آید مگر شرط دخول لا بر ماضی ایں ست کہ بے تکرار نمی آید چوں فَلَاصَدَّقَ وَلَاصَلّٰی ○

نفی فعل ماضی معروف مَا فَعَلَ مَا فَعَلَا تا آخر ایضًا لَا فَعَلَ لَا فَعَلَا تا آخر ○

نفی فعل ماضی مجہول مَا فُعِلَ تا آخر لَا فُعِلَ تا آخر ○ مضارع را یازدہ صیغہ است

اثبات فعل مضارع معروف[1] يَفْعَلُ يَفْعَلَانِ يَفْعَلُوْنَ تَفْعَلُ تَفْعَلَانِ يَفْعَلْنَ تَفْعَلُوْنَ تَفْعَلِيْنَ تَفْعَلْنَ اَفْعَلُ نَفْعَلُ بحرکات ثلٰثہ عین ○ سہ صیغہ اولیٰ برائے مذکر غائب است اول واحد دوم تثنیہ سوم جمع بعدازاں سہ صیغہ مؤنث غائب ست بہمون وضع مگر دراں تَفْعَلُ برائے واحد مذکر حاضر نیز آید پس آں بجائے دو صیغہ است و تَفْعَلَانِ برائے تثنیہ مذکر حاضر و مؤنث حاضر

له مضارع آنست کہ یکے از حروف زوائد تین در اول آں باشد و معنی آں متضمن باشد بزمان حال و استقبال چنانکہ گفتہ شود یَفعَلُ الآن یا یفعل غدا و بعضے گفتہ اند کہ مضارع حقیقۃً موضوع برائے حال ست و مجازا در استقبال مستعمل و شیخ رضی فرمودہ کہ ایں مذہب اقوی ست زیراکہ ہرگاہ لفظ مضارع از قرائن خالی باشد حمل کردہ شود در حال نہ بالعکس وہمین ست صفت حقیقت و مجاز و مذہب بعضے بالعکس زیراکہ زمان حال در غایت خفا واقع است حتی کہ عقلا را در وجود و عدم آں اختلاف رو دادہ بلکہ حکما بعدم آں قائل گردیدہ اند و تفصیل ایں مقام در کتب مطولہ مثل رضی وغیرہ در مقام خود مذکور **سوال** فعل مستقبل را بمضارع چرا تشبیہ کردند **جواب** زیراکہ مضارع در لغت بمعنی مشابہت ست و مضارع باسم بچند وجوہ مشابہت دارد یکے مشابہت در وزن باسم فاعل یعنی در حرکات و سکنات و تعداد حروف دوم دخول لام ابتدا بر مذہب بصریین چوں لیخرج وانّ زیدًا لخارج سوم اسم اولا مبہم میباشد چوں رجل و بعدازاں بدخول لام تعریف اختصاص میباید ہمچنین مضارع مبہم میباشد در صلاحیت حال و استقبال بعدہ بدخول سین و سوف مختص بزمان حال میگردد مثل قولہ تعالیٰ سیعلم الکفار و سیقول الذین چہارم صحۃ وقوع آں در مقام اسم فاعل چوں مررت برجل یضرب ضارب و عند البصریین وجہ معرب گردانیدن مضارع ہمین مشابہت ست و عند الکوفیین مضارع معرب بالاصالت ست نہ بوجہ مشابہت اسم بلکہ توارد معنی مختلفہ در مضارع مقتضے اعراب ست زیراکہ تعیین معانی بدون اختلاف اعراب صورت نمی بندد چوں لَا تَضْرِبُ کہ رفع آخر دراں دلیل است برآنکہ لاتضرب صیغہ نفی است نہ صیغہ نہی ہمچنین سکون حد لاتضرب دال ست برآنکہ لاتضرب صیغہ نہی فعل ست نہ بالعکس و در صورت عدم اختلاف اعراب لا محالہ در معانی توارد راہ می یافت و تعیین معنی واحد صورت نمی بست و اعراب مضارع سہ است رفع و نصب و جزم و آخر مضارع در حال تجرد از نواصب و جوازم در تمام محل مرفوع باشد و در باقی صیغ سوائے یفعلن و تفعلن کہ از مبنیات ست عوض رفع نون اعرابی در آید ازیں جہت آنرا نون اعرابی خوانند زیراکہ بسبب لحوق ضمائر بمنزلہ اوسط کلمہ واقع باشد و اعراب در وسط کلمہ ممنوع است ۱۲ رضی وغیرہ

ے قولہ بحرکات ثلٰثہ یعنی ماضی مفتوح العین و مضموم العین و مکسور العین در موزونات بہر سہ وزن آید لیکن موزون بآں یعنی لفظ فعل سوائے مفتوح العین مستعمل نیست و آنکہ بحرکات ثلٰثہ جا بجا ارقام یافتہ جہت مراعات وزن ست و جہت استعمال قولہ تعالیٰ الم تر کیف فعل ربک و یفعل اللہ ما یشاء

نیز آید پس آں بجائے سہ صیغہ است و تَفْعَلُوْنَ صیغہ جمع مذکر حاضر ست و تَفْعَلِيْنَ واحد مؤنث حاضر و تَفْعَلْنَ جمع مؤنث حاضر و اَفْعَلُ واحد مذکر و مؤنث متکلم و نَفْعَلُ تثنیہ و جمع مذکر و مؤنث متکلم مع الغیر ◯ اثبات مضارع مجہول يُفْعَلُ يُفْعَلَانِ يُفْعَلُوْنَ تُفْعَلُ تُفْعَلَانِ يُفْعَلْنَ تُفْعَلُوْنَ تُفْعَلِيْنَ تُفْعَلْنَ اُفْعَلُ نُفْعَلُ ◯ نفی مضارع معروف[1] لَا يَفْعَلُ الخ مَا يَفْعَلُ الخ ◯ نفی مضارع مجہول لَا يُفْعَلُ الخ مَا يُفْعَلُ الخ ◯ ذکر لن چوں لن[2] بر مضارع داخل شود در يَفْعَلُ و تَفْعَلُ و اَفْعَلُ و نَفْعَلُ نصب کند و از يَفْعَلَانِ تَفْعَلَانِ يَفْعَلُوْنَ تَفْعَلُوْنَ تَفْعَلِيْنَ نون اعرابی را ساقط کند و در يَفْعَلْنَ و تَفْعَلْنَ ہیچ عمل نکند و مضارع مثبت را معنی نفی تاکید مستقبل[3] گرداند ◯ نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف لَنْ يَّفْعَلَ لَنْ يَّفْعَلَا لَنْ يَّفْعَلُوْا لَنْ تَفْعَلَ لَنْ تَفْعَلَا لَنْ يَّفْعَلْنَ لَنْ تَفْعَلُوْا لَنْ تَفْعَلِيْ لَنْ تَفْعَلْنَ لَنْ اَفْعَلَ لَنْ نَّفْعَلَ نفی تاکید بلن در فعل مستقبل مجہول لَنْ يُّفْعَلَ لَنْ يُّفْعَلَا لَنْ يُّفْعَلُوْا لَنْ تُفْعَلَ لَنْ تُفْعَلَا لَنْ يُّفْعَلْنَ لَنْ تُفْعَلُوْا لَنْ تُفْعَلِيْ لَنْ تُفْعَلْنَ لَنْ اُفْعَلَ لَنْ نُّفْعَلَ ◯ ذکر ان و کی و اذن اَنْ[4] و کَیْ[5] و اِذَنْ[6] ہم مثل لن عمل کند اَنْ يَّفْعَلَ و

---

۱ بدانکہ ما و لا ہر دو موضوعست برائے نفی و فرق میان ہر دو آنکہ لا موضوع است برائے تعمیم نفی در زمان حال و استقبال ہر دو وگاہے زائد ہم باشد در مقام قسم چوں قولہ تعالیٰ لا اقسم بھذا البلد و ما بالخصوص برائے نفی حال و استعمال آں در مضارع بر سبیل قلت ◆ صراح وغیرہ ۲ لَنْ موضوع است برائے نفی مستقبل و معنی آں ہرگز عند الفرا اصل آں لا بودہ الف را بخلاف قیاس بنون بدل کردند و عند الخلیل اصل آں لا اَنْ بود ہمزہ را برائے تخفیف و الف را بالتقائے ساکنین حذف نمودند و عند السیبویہ لَنْ بر سہ حرف نفی ست نہ مبدل نہ مخفف ◆ صراح وغیرہ ۳ بعض لَنْ را برائے تابید نفی مستقبل گویند بدلیل قولہ تعالیٰ ان الذین کفروا و ماتوا وھم کفار فلن تقبل توبتھم ای مردمانیکہ کافر شدند و مردند در حال کفر پس ہرگز نہ پذیرفتہ خواہد شد توبہ ایشاں کہ عدم قبول توبہ ابداً و دواماً برائے کفار ثابت است نہ منقطع بزمان و مذہب جمہور آنکہ لَنْ در مستقبل مفید تاکید نفی ست نہ برائے تابید زیرا کہ بہ فرض تابید تعارض واقع میشود درمیان قولہ لن ترانی و میان دیگر آیات و احادیث کہ دال اند بر حصول رؤیت الٰہی یوم قیامت و ایں عقیدہ از عمدہ عقائد اہل سنت و جماعت ست و جواب از قول اول آنکہ تابید عدم قبول توبہ از کفار از جائے دیگر ثبوت یافتہ نہ از آیۂ مذکور کذا فی شرح فصول الاکبری ◆ ۴ اَنْ مخففہ مفتوحہ معنی آں کہ بر ماضی و مستقبل ہر دو داخل شود و عمل آں در مستقبل است و متضمن معنی مصدر باشد و بدیں جہت آنرا مصدریہ گویند و دخول آں مختص است بافعال متصرفہ چوں اریدان تقوم ای ارید قیامک و بدانکہ ان مصدریہ بعد شش حروف مقدر باشد و عمل خود کند یکے حتی چوں مررت حتی ادخل البلد ای حتی ان ادخل البلد دوم لام جحد چوں قولہ تعالیٰ ما کان اللہ لیعذبھم ای لان یعذبھم سوم او بمعنی الی ان او الا ان چوں لا آتیک او تعطینی حقی ای لا ان تعطینی حقی چہارم واو صرف چوں قول شاعر لاتنہ عن خلق وتاتی مثلہ ◆ عار علیک اذا فعلت عظیم ای ان تاتی مثلہ پنجم لام کی چوں اسلمت کی ادخل الجنۃ ای کی ان ادخل الجنۃ ششم بعد فا چوں اللھم اغفرلی فافوز ولا تواخذنی فاہلک ای ان افوز و ان اہلک و ان مذکور گاہی زائدہ باشد چوں قولہ تعالیٰ و مالھم ان یعذبھم اللہ وگاہے مخفف از اں مشددہ باشد و دریں حالت عمل آں ساقط شود و دخول آں اغلب بر اسماء میباشد و اگر در فعل واقع شود دریں صورت واجب ست کہ درمیان آں و میان فعل فصل آوردہ شود بحرف سین یا سوف یا قد یا حرف نفی و اخوات آں کہ موسوم بحروف تعویض اند چوں قولہ تعالیٰ علم ان سیکون لیعلم ان قد ابلغوا ◆ ۵ کی مخففہ معنی آں تا و آں موضوع برائے تعلیل ست و ازیں جہت آنرا سببیہ گویند زیرا کہ ماقبل آں سبب میباشد برائے ما بعد آں چوں اسلمت کی ادخل الجنۃ زیرا کہ اسلام سبب دخول جنت واقع است وگاہے داخل شود بر آں لام وگفتہ شود لکی وگاہے متصل شود بلا نفی کقولہ تعالیٰ لکیلا تاسوا اصل لکی لا ◆ ۶ اذن بالکسر (بقیہ بر صفحہ ۹)

کَیْ یَفْعَلَ و اِذَنْ یَفْعَلَ را معروف ومجهول باید گردانید ○ **ذکر لم** ○ لَمْ[1] در یَفْعَلُ وتَفْعَلُ واَفْعَلُ ونَفْعَلُ جزم کند ○ واز یَفْعَلَانِ وتَفْعَلَانِ و یَفْعَلُوْنَ وتَفْعَلُوْنَ وتَفْعَلِیْنَ نون اعرابی را ساقط گرداند ○ ویَفْعَلْنَ وتَفْعَلْنَ جمع مؤنث غائب وحاضر را بحال خود دارد ○ ومضارع را بمعنی ماضی منفی گرداند ○ **بحث نفی جحد بلم در فعل مضارع معروف**

لَمْ یَفْعِلْ لَمْ یَفْعِلَا لَمْ یَفْعِلُوْا لَمْ تَفْعِلْ لَمْ تَفْعِلَا لَمْ یَفْعِلْنَ لَمْ تَفْعِلُوْا لَمْ تَفْعِلِیْ لَمْ تَفْعِلْنَ لَمْ اَفْعِلْ لَمْ نَفْعِلْ ○ **نفی جحد بلم در فعل مضارع مجهول** لَمْ یُفْعَلْ لَمْ یُفْعَلَا تا آخر ○ لَمَّا[2] هم مثل لم عمل کند لفظاً[3] ومعنیً چون لَمَّا یَفْعِلْ لَمَّا یَفْعِلَا تا آخر ○ مگر معنی لَمْ یَفْعِلْ نکرد ومعنی لَمَّا یَفْعِلْ هنوز نکرد ○ واِنْ[4] ولام امر ولای نهی هم مثل لم عمل کند ○ اِنْ یَفْعِلْ اِنْ یُفْعَلَا تا آخر معروف ومجهول باید گردانید ○ لام امر در جمیع صیغ مجهول می آید ودر معروف در غیر صیغ حاضر ولاے نهی در همه صیغها آید ○ حسب بیان محققین صیغهاے امر مجهول بالام را وهم صیغهائے نهی را متفرق کردن پسندیده نیست مثل بحث لم ابحاث اینها را هم باید داشت البته تفریق گردان امر معروف ضرورست چه امر حاضر ازاں بے لام[5] آید وقسم ثالث[6] فعل است پس صیغ امر علیحده نوشته

(بقیه از صفحه ٨) معنی آں هرگاه وآں موضوع است برائے جواب مکافات چنانکه گفته شود آتیک الیوم پس گوئی اذن اکرمک وداخل نشود بر غیر مستقبل واگر آنرا از فعل مؤخر گرداند عمل آں باطل شود چوں اکرمک اذن همچنیں اگر در وسط کلمه واقع شود وعلاقه آں بماقبل خود باشد چوں انا اذن اکرمک وهرگاه داخل شود بر آں حرف عطف پس عمل والغائے هردو جائز است ❊ [1] لم حرف نفی است برائے ماضی وداخل شود بر مستقبل وعامل جازم است وجزم از مختصات فعل ست چنانکه کسره از مختصات اسم سوال لم مستقبل را چرا بمعنی ماضی میگرداند جواب لم مشابهت وارد به کلمه شرط زیراکه هردو عامل جازم اند وحروف شرط ماضی را بمعنی مستقبل گردانند ومستقبل را بمعنی ماضی همچنیں لم مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند ❊ کذا فی شرح فصول اکبری [2] لَمَّا ولم هردو برائے نفی فعل مضارع است وآنرا بمعنی ماضی منفی گرداند لیکن فرق آنکه لما مختص ست باستغراق یعنی احاطه می کند جمیع ازمنه ماضیه را چوں ندم زید ولما ینفعه الندم یعنی انتفائے ندامت مستمر است تا زمان تکلم وفی الصراح لما یمت ای هنوز نمرده است در جواب کسیکه گوید قد مات فلان وگاہے معنی آں مثل معنی لم باشد چوں آتیک ولَمَّا اصل الیک ای لم اصل واصل لما لم ما بود بسبب اجتماع متجانسین هردو میم را دریکدیگر مدغم گردانیدند ❊ [3] لفظاً ومعنیً ای آخر را جزم کند ومعنیً ای مضارع را بمعنی ماضی منفی گرداند شاعر گوید ؎ ان ولم لما ولام امر ولای نهی نیز ❊ پنج حرف جازم فعل اند ای صاحب تمیز ❊ [4] بکسر اول وسکون ثانی حرف شرط است می آید بر دو جمله که جملهٔ اول را شرط وثانی را جزا گویند چوں اِن تاتنی اٰتک پس اگر هردو فعل مضارع باشد جزم علی سبیل الوجوب ست چوں لَنْ تَضْرِبْ اَضْرِبْ واگر یکے ازاں مضارع باشد پس جزم علی سبیل الجواز است چوں اِنْ ضَرَبْتَ اَضْرِبْ وگاہے مخفف ازانَّ مشدده باشد دریں صورت لابد ست دخول لام در خبر آں درعوض تشدید قوله تعالیٰ وَاِنَّا لَنَظُنُّکَ مِنَ الْکَاذِبِیْنَ وگاہے زائد باشد چوں ما ان تقوم زید دریں هردو صورت عمل آں باطل شود ❊ [5] بدانکه مذهب مصنف رح مثل دیگر محققین مبنی است بر مذهب بصریین والا مذهب کوفیین آنست که در امر حاضر نیز لام داخل شود گویند که افعل دراصل تفعل بود وجزم آخر آں بلام مقدرست پس در امر حاضر لام بسبب کثرت استعمال حذف کرده شده برائے تخفیف چنانچه حذف نون در لم یک بعد ازاں علامت استقبال را برائے فرق مابین امر حاضر ومستقبل حذف نمودند وهمزهٔ وصل را بضرورت تعذر (بقیه بر صفحه ١٠)

(بقیہ از صفحہ ۹) ابتدا بسکون قائم مقام علامت استقبال گردانیدند و دلیل قول بصریین قولہ تعالیٰ فلتفرحوا باظہار اللام والتاء بر حسب قرارت یعقوب و دیگر قراء فلیفرحوا بیا خواندہ اند شارح فصول اکبری و شیخ رضی قراءۃ فلتفرحوا را از قرارت شاذہ نوشتہ ؛ مولوی محمد علی رحمہ اللہ [6] یعنی فعل بر سہ قسم است یکے ماضی دوم مضارع سوم امر و نہی داخل امر است چراکہ ہر دو مشترک اند در معنی طلب و فرق مابین آنست کہ امر عبارت ست از طلب وجود فعل و نہی عبارت است از طلب ترک فعل و ہمچنین تمنی و دعا وغیرہ ہمہ شامل امر و نہی است چون اللہم اغفرلی ولا تواخذنی و تفصیل ایں مقام در علم اصول مذکور

خواہد شد امر بالام ہمون جا بمعرض نگارش خواہد آمد للمناسبۃ صیغ نہی اینجا نوشتہ میشود ○ **بحث نہی معروف** لَا یَفْعَلُ لَا یَفْعَلَا لَا یَفْعَلُوْا لَا تَفْعَلُ لَا تَفْعَلَا لَا یَفْعَلْنَ لَا تَفْعَلُوْا لَا تَفْعَلِیْ لَا تَفْعَلْنَ لَا اَفْعَلُ لَا نَفْعَلُ ○ **بحث نہی مجہول** لَا یُفْعَلُ لَا یُفْعَلَا الیٰ آخرہ ○ در فعل مضارع مجزوم بلم و دیگر جوازم اگر لام کلمہ حرف علت باشد بیفتد چون[1] لَمْ یَدْعُ وَلَمْ یَرْمِ وَلَمْ یَخْشَ وَلَمَّا یَدْعُ وَاِنْ یَدْعُ وَلِیَدْعُ وَلَا یَدْعُ و ھٰکَذَا ○ برائے تاکید در فعل مضارع لام تاکید مفتوحہ و نون[2] تاکید ثقیلہ و خفیفہ می آید لام در اول و نون در آخر داخل میشود و ثقیلہ مشدد باشد و در ہمہ صیغ می آید و خفیفہ ساکن و در تثنیہ[3] و جمع مؤنث نمی آید و در باقی صیغ می آید ○ ماقبل نون ثقیلہ در یَفْعَلُ و تَفْعَلُ و اَفْعَلُ و نَفْعَلُ مفتوح میشود و نون اعرابی در صیغ تثنیہ و جمع مذکر و واحد حاضر می افتد پس الف تثنیہ باقی می ماند و نون ثقیلہ بعد آں مکسور میگردد چون لَیَفْعَلَانِّ و واو جمع مذکر و یائے مؤنث حاضر می افتد و ضمہ ماقبل واو و کسرہ ماقبل یا باقی می ماند چون لَیَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلِنَّ و در جمع مؤنث غائب و حاضر میان نون جمع و نون ثقیلہ الف می آرند تا اجتماع[4] سہ نون لازم نیاید چون لَیَفْعَلْنَانِّ و لَتَفْعَلْنَانِّ و دریں ہر دو ہم نون ثقیلہ مکسور می باشد

[1] لم یدع در اصل لم یدعو بواو و لم یرم در اصل لم یرمی بیا و لم یخش در اصل لم یخشی بالف بودہ علامت جزمی داو و یا و الف را ساقط گردانید لم یدع و لم یرم و لم یخش ماند ؛ مولوی محمد علی رحمہ اللہ [2] بدانکہ فعل مضارع ہرگاہ متصل شود با نون تاکید مبنی گردد لکن اختلاف ست در علت بنائے آں مذہب جمہور آنکہ مبنی است بسبب لحوق نون تاکید و گردیدن آں بمنزلہ جزو کلمہ و اعراب در وسط کلمہ ممنوع است چنانکہ در حاشیہ سابق گذشت و دخول اعراب بر نون غیر ممکن زیراکہ حرف است و حرف قابلیت اعراب ندارد پس ہر دو جزو مبنی ماندند **سوال** ہرگاہ نون تاکید بر صیغہ مستقبل امتزاج یافت و حکم کلمہ واحد پیدا کرد پس وقوع اعراب بر نون مضایقہ ندارد و مانند الحاق تاء تانیث در اسم کہ مانع اعراب نباشد **جواب** زیراکہ اسم در اصل قابل اعراب است و فعل در قبول اعراب فرع آنست پس مہما امکن در اسم جانب اعراب را مرعی دارند نہ در فعل و نون تاکید از خواص فعل ست پس جانب فعل ترجیح یافت و وجہ مشابہت اسم کہ در مضارع بہم رسیدہ بود زائل گردید و وجہ بناء مذہب بصریین آنکہ علت اعراب در فعل ظاہر نمی باشد بخلاف اسم و اکثر افعال مبنی است پس با دنی سبب باصل خود کہ بناست رجوع مے سازد و نعم ما قال کل شیء یرجع الی اصلہ ؛ رضی [3] قولہ در تثنیہ و جمع نمی آید زیراکہ نون خفیفہ ساکن میباشد و الف در تثنیہ و نون جمع نیز ساکن پس اگر نون خفیفہ دریں صیغ داخل شود اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم آید و آں ممنوع است مگر نزد یونس کہ در بعض محل جائز میدارد و مخفی نماند کہ اجتماع ساکنین بر دو قسم ست یکے علی حدہ و آں عبارتست از اجتماع دو ساکن کہ اول آں مدہ باشد یا یائے تصغیر باشد و ثانی آں مدغم و ایں قسم اجتماع ساکنین جائز است بالاتفاق چون خاصّۃ و خویصّۃ و اُحْمُوْرَّۃٌ و ای اللہ ؛ [4] در قولہ تعالیٰ لَمُتَنَنِّیْ اجتماع نونات موجود است **جواب** نون وقایہ کہ دلالت بر معنی ندارد از اعتبار لفظ ساقط است شرح فصول اکبری ؛ مولوی محمد علی رحمہ اللہ

بالجملہ بعد الف نون ثقیلہ مکسور می باشد و در دیگر جاہا مفتوح [1] و نون خفیفہ در غیر تثنیہ و جمع مؤنث حال مثل نون ثقیلہ دارد و مضارع بدر آمدن نون ثقیلہ و خفیفہ خاص بمستقبل میگردد ○ لام تاکید بانون ثقیلہ در فعل مستقبل معروف لَيَفْعَلَنَّ لَيَفْعَلَانِّ لَيَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلَنَّ لَتَفْعَلَانِّ لَيَفْعَلْنَانِّ لَتَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلِنَّ لَتَفْعَلْنَانِّ لَأَفْعَلَنَّ لَنَفْعَلَنَّ مجہول لَيُفْعَلَنَّ تا آخر ○ لام تاکید بانون خفیفہ در فعل مستقبل معروف لَيَفْعَلَنْ لَيَفْعَلُنْ لَتَفْعَلَنْ لَتَفْعَلُنْ لَتَفْعَلِنْ لَأَفْعَلَنْ لَنَفْعَلَنْ ○ مجہول لَيُفْعَلَنْ تا آخر ○ در امر و نہی ہم نون ثقیلہ و نون خفیفہ می آید ذکر امر بعد ازیں خواہد آمد ○ نہی معروف بانون ثقیلہ لَا يَفْعَلَنَّ لَا يَفْعَلَانِّ لَا يَفْعَلُنَّ لَا تَفْعَلَنَّ لَا تَفْعَلَانِّ لَا يَفْعَلْنَانِّ لَا تَفْعَلُنَّ لَا تَفْعَلِنَّ لَا تَفْعَلْنَانِّ لَا أَفْعَلَنَّ لَا نَفْعَلَنَّ ○ مجہول لَا يُفْعَلَنَّ تا آخر ○ نون ثقیلہ و خفیفہ در فعل مضارع بعد اِمَّا شرطیہ ہم می آید بطریقہ خود چوں اِمَّا يَفْعَلَنَّ تا آخر و اِمَّا يَفْعَلَنْ تا آخر ○ و امر حاضر از فعل مضارع میگیرند بایں وضع کہ علامت مضارع را حذف میکنند پس اگر [2] مابعد علامت مضارع متحرک ست در آخر وقف میکنند چوں عِدْ از تَعِدُ و اگر ساکن است ہمزۂ وصل در اول می آرند مضموم اگر عین مضموم باشد

[1] بر مذہب زجاج باوجود اِمّا دخول نون تاکید لازم شود چنانکہ در قول شاعر فاما ترینّی ولی لِمّةً ¤ فَاِنَّ الحَوادِثَ اودٰی بہا ¤ و نزد غیر زجاج ترک نون دریں حالت اولیٰ ست اگرچہ در اکثر محل باثبات نون استعمال یافتہ ¤ رضی

[2] وقف عبارت است از سکوت بر آخر کلمہ برائے اتمام و استراحت نفس و آں در کلام بچند نوع ست و از آنجملہ.... اسکان و روم و اشمام وغیرہا اسکان عبارت است از ساکن گردانیدن حرف اخیر اگر حرف مذکور متحرک باشد و ہمیں قسم وقف در کلام مطرد و اکثر الوقوع است و دریں مقام نیز مراد از ہمیں قسم وقف است نہ غیر ایں و تفصیل آں در مطولات است بدانکہ اغلب استعمال لفظ وقف و ہمچنین استعمال فتح و کسر اکثر دریں باب متعین ست و استعمال نصب و جر و رفع و جزم در معرب چوں امر حاضر از مبنیات است لہٰذا لفظ وقف دراں استعمال می یابد و مبنی اصل سہ است ماضی و امر حاضر و حرف ¤ مولوی محمد علی مدظلہ

یعنی تا کہ علامت مضارع است از تعد حذف کردند و آخر آں وقف کردند عِدْ گردید **سوال** علامت مضارع را از امر حاضر چرا حذف نمودند **جواب** برائے فرق میان امر و میان مستقبل و بالخصوص در مخاطب بسبب کثرت استعمال و ازیں جاست کہ در مجہول حذف نہ نمایند و لتضرب خوانند ¤

چوں اُنْصُرْ از تَنْصُرُ و مکسور اگر عین مکسور[1] باشد یا مفتوح چوں اِضْرِبْ از تَضْرِبُ و اِفْتَحْ از تَفْتَحُ و در آخر وقف میکنند و نون اعرابی ساقط[2] شود و نون جمع بحال خود ماند و حرف علت ہم از آخر حذف شود چوں اُدْعُ از تَدْعُوْ و اِرْمِ از تَرْمِيْ و اِخْشَ از تَخْشٰى ○ امر حاضر معروف اُفْعُلْ اُفْعُلَا اُفْعُلُوْا اُفْعُلِيْ اُفْعُلْنَ ○ امر غائب متکلم معروف[3] لِيَفْعُلْ لِيَفْعُلَا لِيَفْعُلُوْا لِتَفْعُلْ لِتَفْعُلَا لِيَفْعُلْنَ لِاَفْعُلْ لِنَفْعُلْ ○ امر مجہول لِيُفْعَلْ لِيُفْعَلَا لِيُفْعَلُوْا لِتُفْعَلْ لِتُفْعَلَا لِيُفْعَلْنَ لِتُفْعَلُوْا لِتُفْعَلِيْ لِتُفْعَلْنَ لِاُفْعَلْ لِنُفْعَلْ ○ امر حاضر معروف بانون ثقیلہ اُفْعُلَنَّ اُفْعُلَانِّ اُفْعُلُنَّ اُفْعُلِنَّ اُفْعُلْنَانِّ ○ بانون خفیفہ اُفْعُلَنْ اُفْعُلُنْ اُفْعُلِنْ ○ امر غائب و متکلم معروف بانون ثقیلہ لِيَفْعُلَنَّ لِيَفْعُلَانِّ لِيَفْعُلُنَّ لِتَفْعُلَنَّ لِتَفْعُلَانِّ لِيَفْعُلْنَانِّ لِاَفْعُلَنَّ لِنَفْعُلَنَّ ○ بانون خفیفہ لِيَفْعُلَنْ لِيَفْعُلُنْ لِتَفْعُلَنْ لِاَفْعُلَنْ لِنَفْعُلَنْ ○ امر مجہول بانون ثقیلہ لِيُفْعَلَنَّ لِيُفْعَلَانِّ لِيُفْعَلُنَّ تا آخر مثل مضارع مجہول جز اینکہ لام[4] مش مکسور است ○ امر مجہول بانون خفیفہ لِيُفْعَلَنْ تا آخر مثل مضارع ۔

فصل دوم دربیان اسمائے مشتقہ

شش اسم از فعل مشتق میشوند اسم[1] فاعل اسم[2] مفعول اسم[3] تفضیل

[1] در حال کسر و فتح عین ہر دو ہمزہ وصل مکسور آوردند بنا بر آنکہ اگر ہمزہ را مفتوح میگردانید در ملتبس می شد بہمزہ متکلم در حال وقف یا ضرورت شعر قولہ الیوم اشرب من غیر مستحقب ۔ اثما من اللہ ولا واغل ۔

[2] سقوط نون اعرابی در امر حاضر بنا بر وقف است و از غیر آں بنا بر آنکہ علامت جزم اسقاط نون اعرابی ساخت ۔

[3] سوال در امر غائب لام چرا زائد کردند جواب لام از وسط مخارج است و از حرف زوائد و امر وسط است میان آمر و مامور و غائب نیز وسط است میان متکلم و مخاطب و حروف زائدہ اینست کہ قول شاعر بر آن مشتمل ست ہویت السمانا فشیبنني وقد کنت قدما ہویت السمانا ۔ حروف ہویت السمان زائد است و ہمچنیں لفظ تسہیل و امان ۔ سالت عن حروف الزائدات و اسمہا ۔ فقالت و لم تبخل امان و تسہیل ۔ و گاہے از امر غائب ہم لام ساقط میگردد چوں قولہ تعالیٰ قل یعبادی الذین امنوا یقیموا الصلوٰۃ و بر مذہب کوفیین حذف لام مذکور در کلام عرب مطرد و عند البصریین بشرط قیام قرینہ البتہ جائز چنانکہ در قولہ تعالیٰ والا شاذ و نادر ۔ مولوی محمد علی کانپوری

[4] زیراکہ لام کہ در مضارع است لام تاکید ست و لام تاکید ہمیشہ مفتوح باشد و دریں جا لام امر ست و لام امر مکسور میباشد چنانکہ وجہش سابق گذشت ۔ مولوی محمد علی رحمہ اللہ

صفتِ مشبہ[۴] اسمِ آلہ[۵] اسمِ ظرف[۳] ○ اسمِ فاعل[۱] کہ دلالت کند بر کنندۂ کار از ثلاثی مجرد مطلقاً[۲] بر وزن فَاعِلٌ آید ○ بحث اسم فاعل فَاعِلٌ فَاعِلَانِ فَاعِلَيْنِ فَاعِلُوْنَ فَاعِلِيْنَ فَاعِلَةٌ فَاعِلَتَانِ فَاعِلَتَيْنِ فَاعِلَاتٌ ○ تثنیہ بحالت رفع[۳] بالف آید و بحالت نصب و جر بیا کہ ماقبلش مفتوح بود و نون تثنیہ مکسور باشد و جمع بحالت رفع بواو آید و بحالت نصب و جر بیا کہ ماقبلش مکسور باشد و نون جمع مفتوح بود ○ اسم مفعول کہ دلالت کند بر ذاتیکہ فعل برو واقع شدہ باشد از ثلاثی مجرد بر وزن[۴] مفعول آید ○ بحث اسم مفعول (وآنرا مفعول بہ خوانند) مَفْعُوْلٌ مَفْعُوْلَانِ مَفْعُوْلَيْنِ مَفْعُوْلُوْنَ مَفْعُوْلِيْنَ مَفْعُوْلَةٌ مَفْعُوْلَتَانِ مَفْعُوْلَتَيْنِ مَفْعُوْلَاتٌ ○ اسم[۵] تفضیل[۶] کہ دلالت کند بر زیادت معنی فاعلیت نسبت بدیگر بر وزن اَفْعَلُ آید مگر از لون و عیب[۷] نمی آید چہ دریں ہر دو اَفْعَلُ برائے صفت[۸] مشبہ می آید

---

[۱] سوال اسم فاعل را بلفظ فاعل چرا تسمیہ کردند جواب تا لفظ تسمیہ دلالت کند بر معنی مقصود زیراکہ معنی فاعل کنندۂ کار ست چنانکہ از فحوائے رسالہ وضوح می یابد و در دیگر الفاظ مثل مفعل و مستفعل و منفعل وغیر ذلک این معنی مفقود ؛ [۲] قید مطلقاً احتراز ست از مثل سقیم و مریض کہ بمعنی اسم فاعل مستعمل اند مجازاً و صیغ مذکور حقیقۃً از صفت مشبہ اند نہ اسم فاعل و اوزان آیندہ ذکر خواہد یافت سوال در فاعل الف چرا زیادہ کردند جواب تا دلالت کند بر تغییر مضارع در اسم فاعل سوال الف را برائے زیادت چرا متعین کردند جواب اولی برائے زیادت حروف علۃ است و الف خفیف ست سوال در آخر چرا زائد نکردند جواب تا التباس بہ تثنیہ لازم نیاید سوال عین را چرا کسرہ دادند جواب تا التباس نشود بماضی باب مفاعلہ در حال وقف ؛ [۳] بدانکہ رفع اعراب فاعل ست و نصب اعراب مفعول و جر اعراب مضاف الیہ بتقدیر حروف جر کہ تصریح و تفصیل آں در نحو مذکور ست و مثال آں در حال رفع چوں جارنی ضاربان قائمان ضاربان فاعل جارنی است در محل رفع و قائمان صفت تابع موصوف خود ست و در حال نصب چوں رایت ضاربین در این مثال مفعول در محل نصب واقع و ہمچنیں در حالت جر چوں مررت بضاربین کہ ضاربین در این مثال تحت حرف جر واقع است ؛ [۴] دریں مقام قید مطلقاً را ترک فرمود بنا برآنکہ اسم مفعول گاہے بر وزن فعیل و فعول و فاعل نیز می آید اگرچہ بر سبیل قلت باشد قولہ علیہ السلام من قتل قتیلا فلہ سلبہ و قولہ تعالیٰ من ماءٍ دافق بمعنی مدفوق سوال قیاس مقتضی بود کہ چنانکہ اسم فاعل بر وزن مضارع معروف بود در حرکات و سکنات و تعداد حروف ہمچناں اسم مفعول نیز بوزن مضارع مجہول می آید جواب دریں صورت بمفعول باب مفاعلۃ التباس راہ می یافت پس بنا برآں از ثلاثی بنائے آں متغیر گردانیدند سوال در مفعول واو چرا زائد کردند جواب در کلام عرب بجز مُکْرُمٌ و مَعْوُنٌ کلام لغت بر وزن مفعل نیامدہ سوال عین کلمہ را چرا ضم دادند جواب تا التباس نشود بظرف تفصیل مفتوح العین سوال میم مفعول را چرا فتح دادند جواب تا فرق باشد از میم غیر ثلاثی مجرد و نیز برائے آنکہ تا توالی ضمات لازم نیاید ؛ [۵] در اسم تفضیل شرط است کہ از افعال متصرف باشد و معنی آں قابل کثرت باشد پس در مثل طَلَعَتْ و غربت الشمس اَغْرَبُ و اَطْلَعُ نگویند و ہمچنیں اکثر عیوب قابل زیادت و نقصان نمی باشد چوں اَحْوَلُ و اَعْمٰی ؛ [۶] ازیں قید خارج شد مانند فَاضِلٌ و غَالِبٌ کہ معنی زیادت در ۴

فاعلیت دراں موجود ست ؛ [۷] احتراز ست از مثل اَسْوَد و اَعْمٰی کہ بوزن افعل اند و افعل مشترک است درمیان صفۃ مشبہ و اسم تفضیل پس افعل کہ بمعنی الوان و عیوب آید صفۃ مشبہ است نہ اسم تفضیل زیراکہ اسم تفضیل از الوان و عیوب بنا میگردید اغلب در معنی التباس راہ می یافت چنانچہ در مثل اسود و ابیض معلوم نمیشد کہ معنی آں ذو سواد و بیاض ست یا زائد در سواد و بیاض لیکن اسم تفضیل از عیوب باطن می آید چوں اجہل و ابلد و مصنف مقید نگردانید زیراکہ

استعمال این قسم در معنی اسم تفضیل و غیر تفضیل ہر دو مستعمل و مطرد ست چنانکہ گوئی اَحمق و جمع آں حُمَقَاء و اَعْجَم و عُجْمَار کہ اغلب معنی زیادت دراں مقصود نباشد ؛ مولوی محمد علی رحمہ اللہ [۸] درضمن این عبارت معلوم توانکرد کہ صفت مشبہ در وضع مقدم است بر اسم تفضیل زیراکہ دلالت لفظ بر اصل صفت مقدم است بالتبع بر زیادت و موافقت وضع در بنا اولی ست فافہم ؛ از رضی

بحث اسم تفضیل

اسم تفضیل اَفْعَلُ چوں اَحْمَرُ و اَعْلٰی و از غیر ثلاثی مجرد نمی آید[1] ○ اَفْعَلَانِ اَفْعَلِیْنِ اَفْعَلُوْنَ[2] اَفْعَلِیْنَ اَفَاعِلُ فُعْلٰی فُعْلَیَانِ فُعْلَیَیْنِ فُعْلَیَاتٌ فُعَلٌ ○ اَفَاعِلُ[3] جمع تکسیر مذکر است و فُعَلٌ[4] جمع تکسیر مؤنث و اَفْعَلُوْنَ و فُعْلَیَاتٌ جمع[5] سالم ○ و جمع سالم آنرا گویند کہ بنائے واحد دراں سلامت ماند در مذکر بواو و نون آید و در مؤنث بالف و تا آید و جمع تکسیر آنکہ بنائے واحد دراں سلامت نماند اسم تفضیل گاہے برائے زیادت معنی مفعولیت ہم می آید چوں اَشْہَرُ بمعنی مشہور تر ○ صفت مشبہ آنکہ دلالت کند بر اتصاف ذاتی بمعنی مصدری بوضع ثبوت[6] ○ و اسم فاعل دلالت میکند بر اتصاف بطور حدوث[7] و لہذا صفت مشبہ ہمیشہ لازم باشد اگرچہ از فعل متعدی آید ○ پس فرق در سَامِعٌ و سَمِیْعٌ اینست کہ سامع دلالت میکند بر ذاتے کہ موصوف باشد بشنیدن چیزے بالفعل و لہذا بعد آں مفعول آمدن میتواند چوں سَامِعٌ کَلَامَکَ و سَمِیْعٌ دلالت میکند بر ذاتے کہ موصوف بسمع باشد بطور ثبوت اعتبار تعلق بچیزے دراں ملحوظ نیست بلکہ عدم اعتبار تعلق بچیزے ملحوظ پس سَمِیْعٌ کَلَامَکَ نمیتواں گفت ○ اوزان[8] صفت مشبہ بسیار ست چوں صَعْبٌ[9] صِفْرٌ صُلْبٌ حَسَنٌ خَشِنٌ نَدُسٌ زَئِمٌ بِلِزٌ حُطَمٌ

احمر سرخ کابر بروزن اسم فاعل بزرگ از کرم کَبِیر از کرم غفور بفتح غین معجمہ آمرزندہ جَیِّد بفتح جیم و تشدید یا نیکہا از نصر جَبَان بفتح جیم و بائے موحدہ بزدل از کرم ہِجَان بکسر ہا و جیم شتر سفید شُجَاع بضم شین معجمہ و جیم و عین مہملہ در آخر دلیر از کرم عَطْشَان بفتح عین مہملہ و سکون طای مہملہ و شین معجمہ تشنہ و عَطْشٰی بفتح عین و سکون طای مہملتین و شین معجمہ و الف مقصورہ در آخر زن تشنہ حُبْلٰی بضم حاء مہملہ و بای موحدہ و لام (بقیہ بر صفحہ ۱۵)

[1] زیراکہ بنائے اسم تفضیل از غیر ثلاثی مجرد متعذر ست چراکہ موضوع برائے تفضیل ہمیں صیغہ افعل ست پس اگر بحذف بعضے حروف بروزن افعل گردانند محافظت حروف باقی نمی ماند و علاوہ آں در معنی ہم التباس لازم می آید چنانچہ گوئی در دحرج ادحر دریں صورت ندانستہ خواہد شد کہ لفظ مذکور از ترکیب دحرج است یا از لغۂ دیگر و ہمچنیں در دیگر امثال ؛ [2] جمع بواو و نون درحالت رفع و بیائے و نون درحالت نصب و جر ؛ [3] افاعل جمع افعل اسم تفضیل چوں افاضل جمع افضل و چوں اعالی جمع اعلی و غیر ذلک و ہمچنیں لفظیکہ در اول او ہمزہ زائد و بروزن افعل باشد بشرطیکہ اسم باشد جمع آں بروزن افاعل آید چوں اَجَادِل جمع اَجْدَل و اَصَابِع جمع اَصْبَع اجدل جانوریست کہ چرغ نام دارد و اصبع بمعنی انگشت ؛ [4] فُعَلٌ موضوع برائے جمع فعلی مؤنث اسم تفضیل چوں صُغَرٌ جمع صغری و کُبَرٌ جمع کبری و اگر در غیر فعلی اسم تفضیل بریں وزن آید شاذ ست چوں رُوًی جمع رُؤیا صفتے کہ بروزن فاعل و فاعلۃ باشد جمع آں ہم بروزن فُعَل آید چوں رُکَّعٌ جمع رَاکِعٌ و جُہَّلٌ جمع جَاہِلٌ ؛ [5] بدانکہ جمع سالم موضوع است برائے ذوی العقول و در جامد و مشتق ہر دو می آید جمع بواو و نون یا بیا و نون برائے مذکر عاقل در مشتق چوں ضاربون و مضروبین و در اسم جامد چوں زیدون و زیدین و جمع بالف و تا برائے مؤنث عاقل مثال آں در مشتق چوں ضاربات و مضروبات و در جامد چوں ہندات و جمع سالم بر مذہب تحقیق برائے قلیل و کثیر ہر دو می آید چوں قولہ تعالٰی ان المسلمین والمسلمات کہ مقصود دریں مقام تعمیم ست نہ تقلیل کذا ذکرہ الرضی علی خلاف ابن الحاجب ؛ [6] و اگر معنی حدوث مقصود باشد صفت مشبہ را بوزن اسم فاعل تحویل گردانند چنانکہ قولہ تعالٰی ضائق بہ صدرک و ایں صورت مطرد ست ؛ [7] و بدیں قید خارج شد اسمائیکہ بوزن فاعل اند و دلالت بر حدوث ندارند چنانچہ واللہ عالم و قائم اللیل یا گفتہ شود کہ قصد استمرار دریں کلمات عارضیست و فی نفس الامر موضوع بودہ اند برائے حدوث ؛ [8] و ہمہ موقوف اند بر سماع و مانند اسم فاعل و مفعول اوزان بر حسب قیاس برائے آں موضوع نگردیدہ مگر در الوان و عیوب و حلی کہ بروزن افعل می آید و بس ؛ [9] صعب بالفتح دشوار از کرم صفر بالکسر خالی از سمع صلب بالضم سخت از کرم حسن بفتحتین نیکو از کرم خشن بفتح فا و کسر عین درشت از کرم ندس بفتح اول و ضم ثانی زیرک از سمع زئم بفتح و کسر زا معجمہ و فتح ہمزہ پراگندہ از ضرب بلز بکسر بائے موحدہ و لام و زای معجمہ در آخر فربہ حطم بضم حائے مہملہ و فتح طای مہملہ پراگندہ از ضرب جنب بضمتین ناپاک از کرم

جُنُبٌ اَحْمَرُ کَابِرٌ کَبِیْرٌ غَفُوْرٌ جَیِّدٌ جَبَانٌ ھِجَانٌ شُجَاعٌ عَطْشَانُ عَطْشٰی حُبْلٰی حَمْرَاءُ عُشَرَاءُ ○ **بحث صفت مشبہ** حَسَنٌ حَسَنَانِ حَسَنَیْنِ حَسَنُوْنَ حَسَنِیْنَ حَسَنَۃٌ حَسَنَتَانِ حَسَنَتَیْنِ حَسَنَاتٌ ○ اسم آلہ کہ دلالت کند بر آلہ صدور فعل بر سہ وزن آید مِفْعَلٌ مِفْعَلَۃٌ[۱] مِفْعَالٌ ○ **بحث اسم آلہ** مِنْصَرٌ[۲] مِنْصَرَانِ مِنْصَرَیْنِ مَنَاصِرُ مِنْصَرَۃٌ مِنْصَرَتَانِ مِنْصَرَتَیْنِ مَنَاصِرُ مِنْصَارٌ مِنْصَارَانِ مِنْصَارَیْنِ مَنَاصِیْرُ ○ وگاہے بروزن فَاعَلٌ آید چون خَاتَمٌ آلہ ختم یعنی مہر کردن وعالم آلہ دانستن مگر درین قسم معنی اسمی غالب آمده علی الاطلاق بمعنی اشتقاقی مستعمل نیست ہر آلہ ختم را خاتم وہر آلہ علم را عالم نتوان گفت ○ اسم ظرف دلالت میکند بر جائے صدور فعل یا وقت صدور فعل از مفتوح العین ومضموم العین وناقص مطلقاً بروزن مفعل آید بفتح عین[۳] چون مَفْتَحٌ ومَنْصَرٌ ومَرْمًی ○ واز مکسور العین واز مثال مطلقاً بروزن مَفْعِلٌ آید بکسر عین چون مَضْرِبٌ ومَوْقِعٌ ○ وآنکہ بعضے صرفیان گفتہ اند کہ از مضاعف ہم مطلقاً بفتح عین آید صحیح نیست واستدلال کردہ اند بلفظ مَفَرٌّ کہ از یَفِرُّ بکسر عین است ودر قرآن مجید واقع فَاَیْنَ الْمَفَرُّ ○ وصحیح اینست کہ از مضاعف مکسور العین بکسر عین آید چنانچہ مَحِلٌّ[۴] از حَلَّ یَحِلُّ ولفظ مَحِلٌّ ہم در قرآن مجید واقع حَتّٰی یَبْلُغَ الْهَدْیُ مَحِلَّهٗ[۵] ولفظ مَفَرٌّ را جواب دادہ اند کہ ظرف نیست

تا اینکہ برسد قربانی در محل خود

(بقیہ از صفحہ ۱۴) مقصورہ زن باردار از سمع حمرآء بفتح حای مہملہ وسکون میم ورا مہملہ والف ممدودہ زن سرخ عشراء بضم عین مہملہ وفتح شین معجمہ ورائے مہملہ والف ممدودہ مادہ شتر کہ بر حمل اوده ماہ گذشتہ باشد: مصنفؒ [۱] بدانکہ اطلاق تذکیر وتانیث بر اسم آلہ وظرف نباید زیرا کہ تذکیر وتانیث موقوف بر فاعل است وظروف وآلہ فاعل را نمی خواہند وآنکہ شش صیغہ برای آلہ در رسائل مذکور اند پس ازین کلام بعضے فہمیدہ اند کہ سہ برائے مذکر است وسہ برائے مؤنث این خطاست ودور از تحقیق وحق آنکہ مِضْرَبٌ واحد است وتثنیہ او مِضْرَبان وجمع آن مَضَارِبُ ودر مِضْرَب تا را زیادہ کردند ومِضْرَبَۃٌ خواندند وتثنیہ او مِضْرَبَتَانِ وجمع آن مَضَارِبُ شرح فصول اکبری: [۲] بکسر میم بنابر فرق درمیان آلہ واسم ظرف واز سیبویہ امثلہ خمسہ بضم میم نیز منقول است مُکْحُلَۃٌ ومُسْعُطٌ ومُنْخُلٌ ومُدُقٌّ ومُدْهُنٌ بمعنی سرمہ دان ودارو دان وآلہ بیختن وآلہ کوفتن وروغن دان وعلاوہ این نظیر دیگر دارد واسم آلہ بروزن فعال نیز آمدہ بر سبیل قلت چون خیاط آلہ دوختن ونظام رشتہ جواہر: [۳] **سوال** ظرف از مضارع مفتوح العین ومضموم العین ہر دو بفتحہ عین می آید بضم عین چرا نمی آید **جواب** زیرا کہ در کلام عرب یعنی بوزن مَفْعُلٌ مضموم العین دارو نگر دیدہ مگر بر سبیل ندرت چون مَکْرُمٌ ومَعْوُنٌ لہذا بناء اسم ظرف بروزن نادر جائز نداشتند **سوال** فتحہ چرا اختیار کردند **جواب** زیرا کہ فتحہ اخف الحرکات ست کذا فی الرضی: [۴] بدانکہ در لفظ یَحِلُّ دو وجہ منقول است مفتوح العین ومکسور العین وہر دو وجہ مذکور مطرد وصحیح چنانچہ در آیہ کریمہ فَیَحِلَّ عَلَیْکُمْ غَضَبِیْ در قرآن فتحہ وکسرہ ہر دو متواتر است واین لفظ ہم از جملہ لغاتیست کہ مضارع آن بکسر وفتح ہر دو وارد شدہ: کذا فی الرضی [۵] زیرا کہ اگر مضاعف مطلقاً بروزن مفعل بفتح عین آمدی لفظ مَحِلٌّ از یَحِلُّ کہ مضاعف مکسور العین ست صحیح نبودے وحالانکہ در قرآن شریف موجود:

بلکہ مصدر میمی[1] ست ○ صیغہ ظرف کہ بر معنی وقت دلالت کند آں را ظرف زمان گویند ○ وآنکہ بر معنی جائے دلالت کند آنرا ظرف مکان گویند

○ بحث اسم ظرف مَضْرِبٌ مَضْرِبَانِ مَضْرِبَيْنِ مَضَارِبُ ○

گاہے ظرف بروزن مُفْعَلَةٌ ہم آید چوں مُكْحَلَةٌ[2] وبعضے اوزان ظرف از غیر مکسور العین ہم مکسور آید چوں[3] مَسْجِدٌ مَنْسِكٌ مَطْلِعٌ مَشْرِقٌ مَغْرِبٌ مَجْزِرٌ مگر دریں اوزان موافق قیاس بروزن مَفْعَلٌ ہم می آید ○ فائدہ برائے جائیکہ چیزے دراں جا بکثرت باشد وزن مَفْعَلَةٌ[4] آید چوں مَقْبَرَةٌ ومَاسَدَةٌ ○ ووزن فُعَالَةٌ برائے چیزیکہ بوقت فعل بیفتد چوں غُسَالَةٌ آبیکہ وقت غسل بیفتد وکُنَاسَةٌ چیزیکہ وقت جاروب کشیدن از جاروب بیفتد ○ فائدہ نزد کوفیاں مصدر ہم از مشتقات فعل ست ایشاں اسمائے مشتقہ ہفت[5] میگویند وتحقیق حق دریں باب در فصل افادات[6] خواہد آمد ○ اوزان مصدر ثلاثی مجرد قاعدہ منضبطہ ندارد واز غیر آں وزنے مقرر ست چنانچہ خواہد آمد جناب استاذی مولوی سید محمد صاحب (استاد مصنف رح) اعلی اللہ درجاتہ (بلند کند خدا مراتب او را) اکثر اوزان مصادر ثلاثی مجرد را بوضعی نظم فرمودہ اند کہ بر ضبط حرکات وامثلہ مشتمل ست افادۃً می نویسیم وآں اینست۔

---

۱ مصدر میمی عبارت ست از مصدریکہ بروزن مفعل آید ومطرد وکثیر الاستعمال ست وحکم آں بعینہ مثل حکم ظرف لیکن از مثال البتہ مطلقاً مکسور العین می آید چوں مَوْعِد ومَوْضِع ومَوْسِم ومثل آں واز غیر آں مفتوح العین آید چوں مَضْرَبٌ ومَنْصَرٌ ومَسْمَع ومَدْعَى ومَوَدٌّ وضم عین نادرست چوں مَكْرُمٌ ومَعْوُنٌ بمعنی کرم وعون وبعضے مصدریۃ آنرا انکار نمودہ اند وجمع قرار دادہ ومذہب سیبویہ بالعکس ایں واللہ اعلم واز غیر ثلاثی مجرد مصدر میمی واسم مکان وزمان واسم مفعول ہمہ بریک وزن آید چوں مُدَحْرَجٌ مُقَاتَلٌ ومُحْرَنْجَمٌ وغیرہ ؎

۲ دریں لفظ اختلاف است بعضے آنرا اسم آلہ گویند وبعضے اسم ظرف وجائز است کہ اسم جامد باشد برائے آلہ یا ظرف مخصوص ؎

۳ شیخ رضی از سیبویہ نقل کردہ کہ مثل مسجد واخوات آں اسمائے جامد اند نہ ماخوذ از مضارع برائے ظرف زیراکہ در بنائے اسم ظرف کہ از فعل مضارع باشد اختصاص جائے ومقام ملحوظ نمیباشد چنانکہ مقتل کہ عبارت است از جائے قتل ہر جاکہ باشد نہ کدام جائے مخصوص بخلاف مسجد کہ اسم است برائے مکان مخصوص بہیئۃ مقررہ مطلق مکان سجدہ ازاں مراد نتواں گرفت وہمچنیں منسک مکان مخصوص ادائے ارکان حج وقربانی ومطلع جائے طلوع آفتاب ومشرق ومغرب جائے طلوع وغروب شمس ومجزر جائے کشتن شتر فی حدیث عمر رضی اللہ عنہ ایاکم وہذہ المجازر فان لہا ضرادۃ کضرادۃ الخمر واگر تخصیص مکان دریں اسما ملحوظ نباشد بروزن مفعل موافق قیاس آید چنانکہ مصنف رح بیان فرمودہ ؎

۴ بدانکہ ایں قسم ہم بمنزلہ اسم مکان است معنی کثرت دراں زیادت گردیدہ وہمچنیں قسم آیندہ اقرب بظرف زمان لہذا مصنف رح ایں ہر دو قسم را در بحث اسم ظرف در ضمن فائدہ بیان فرمودہ بنائے آں اغلب از اسمائے جامد می آید لیکن نہ برحسب اطراد مجرائے قیاس بلکہ استعمال آں موقوف بر سماع ست واز غیر اسمائے ثلاثی نمی آید لہذا مضفدع ومعقرب جائز ندارند وبجائے آں لفظ کثیر العقارب وکثیر الضفادع باستعمال آرند چنانچہ قول مصنف رح نیز مشیر است برایں معنی کہ بنائے آں بروزن مفعلۃ فرمودہ ودر اسم رباعی وخماسی از بنا مذکور تجاوز بظہورے آید ونقصان کدام حرف مستلزم التباس بدیگر اسما ست ؎

۵ شش قسم ہماں کہ مذکور شدند وہفتم مصدر ؎

۶ یعنی ضوابط وقواعد کہ مصنف رح از جناب سید محمد صاحب استاذ خود افادہ فرمودہ ودر آخر ایں رسالہ مندرج ساختہ است ؎

له قوله چهل وچار این حصر مبنی است بر اوزان غالب الاستعمال نه آنکه جمیع اوزان مصادر درین تعداد محصور اند چنانکه قول سابق مصنفؒ نیز مشعر برین ست و مصادر ثلاثی برین اوزان نیز آمده شُوَدَدٌ بروزن فُعَلَلٌ و جَبَرُوتٌ بروزن فَعَلُوتٌ و تَدْرُءٌ بروزن تفعلٌ و بَلَهْنِيَة بروزن فُعَلْنِيَة و غَلَبَّةٌ بروزن فُعَلَّةٌ و ضَارُورَة بروزن فاعولة و تَهْلُكَة بروزن تَفْعُلَة و مَسَائِيَةٌ بروزن مفاعلة وغیر ذلک چون که استعمال این اوزان بروجه قلت بلکه ندرت است

لهذا ناظم ازان قطع نظر فرموده ؛ کذا فی الرضی

۲ه قوله چارمین یعنی فعلان بکسر حرف دوم یعنی عین نیز آمده چون نزدان جستن نر بر ماده از نصر ینصر و همچنین وزن ثالث یعنی فعله مکسور و مفتوح العین هر دو آید چون غلبة بفتح غین بمعنی غلبه کردن و سرقة بمعنی دزدی کردن ؛ ۳ه مَنْقَبَة بروزن مَفْعَلَة بفتح میم و سکون فا و فتح عین ستودن و مَدْخَلٌ بحرکات مذکوره در آمدن از نصر ینصر طَلَبٌ بفتحتین جستن از نصر ینصر قَيْلُولَة بفتح فا و سکون عین و ضم لام و سکون واو و فتح لام ثانی در نیم روز خوابیدن از ضرب یضرب و این وزن مطرد نیست چنانکه صاحب شافیه آنرا ذکر نکرده پس از جمله شواذ محسوب باید ساخت ؛ ۴ه کینونة بفتح فا و سکون یا و ضم لام و سکون واو و فتح لام ثانی بودن و هست شدن از نصر اصل آن کَيْوَنُونَة بوده واو و یا بهم آمدند واو را یا کرده ادغام کردند بعده یکے را ازان حذف نمودند برائے تخفیف کینونة ماند شَهَادَة بفتح فا و عین گواهی دادن از سمع یسمع کَمَال بفتح فا و عین تمام شدن از کرم یکرم ؛ ۵ه بفتح فا و عین و الف و بکسر لام و فتح یا ناپسند داشتن از سمع ؛ ۶ه یعنی عین و فا در هر سه مثال اولی مفتوح است لیکن عین در مثال رابع یعنی در فَعْلُولَة بخلاف هر سه امثله ماقبل خود ساکن ست چنانکه مثال آن گذشت ؛ ۷ه مَحْمِدَة بفتح میم و سکون فا و کسر عین و فتح لام ستودن از سمع مَرْجِعٌ بفتح میم و سکون فا و فتح عین باز گشتن از ضرب خَنِقٌ بفتح فا و کسر عین خفه کردن از نصر جَبْرُوَّة بفتح فا و سکون عین و ضم لام و تشدید واو تکبر کردن از نصر ؛ ۸ه

نظم

از ثلاثی مجرد چهل[۱] و چار | وزن مصدر آمده اے ذی وقار

فَعْلٌ و فَعْلیٰ فَعْلَةٌ فَعْلَانَ بفتح | قَتْلٌ و دَعْوٰی رَحْمَةٌ لَيَّانَ بفتح

هم بخوان در چارمین[۲] فتح دوم | عین ثالث دان بفتح و کسر هم

فِعْلٌ و فِعْلیٰ فِعْلَةٌ فِعْلَان بکسر | فِسْقٌ و ذِكْرٰی نِشْدَةٌ حِرْمَان بکسر

فُعْلٌ فُعْلیٰ فُعْلَةٌ و فُعْلَانَ بضم | شُغْلٌ بُشْرٰی كُدْرَةٌ و غُفْرَانَ بضم

مَفْعَلَة مَفْعَلٌ فَعَلٌ فَعْلُولَة ست | مَنْقَبَة[۳] مَدْخَلٌ طَلَبٌ قَيْلُولَة ست

فَيْعَلُولَة هم فَعَالَة هم فَعَال | نحو كَيْنُونَة[۴] شَهَادَة هم كَمَال

هم فَعَالِيَةٌ ازین اوزان بدان | پس كَرَاهِيَةٌ[۵] شده موزون آن

عینِ اوّل در همه مفتوح خوان | عین رابع[۶] گشت مستثنیٰ ازان

مَفْعِلَة مَفْعِلٌ فَعِلٌ فَعْلُوَّة ست | مَحْمِدَة[۷] مَرْجِعٌ خَنِقٌ جَبْرُوَّة ست

هم فَعِيلَة هم فَعِيلٌ و فَاعِلَة | چون قَطِيعَة هم وَمِيضٌ[۸] و كَاذِبَة

این همه[۹] با فتح اول کسر عین | عین رابع ساکن ست اے نور عین

مَفْعُلَة مَفْعُولٌ هم مَفْعُولَة ست | مَمْلُكَة[۱۰] مَكْذُوبٌ هم مَكْذُوبَة ست

هم فَعُولٌ هم فُعُولَة هم فُعُول | چون قَبُول[۱۱] هم مُهُوبَة هم دُخُول

م و قود و دلوع و قبول هکذا فی الرضی و علامه تفتازانی در تلویح نوشته که بجز قبول مصدر دیگر بسماع نرسیده

درین صورت لغات مذکوره بوزن فعول بضم فا خواهند بود والله اعلم مُهُوبَة بضم فا و عین (بقیه بر صفحه ۱۸)

قَطِيعَة بفتح فا و کسر عین و یا ساکن و فتح لام بریدن خویشی از فتح وَمِيض بفتح فا و کسر عین و سکون یا درخشیدن برق از ضرب یضرب كَاذِبَة بفتح فا و کسر عین و فتح لام دروغ گفتن از ضرب و همچنین مَكْذُوب و مَكْذُوبَة ؛ ۹ه یعنی در امثله اسبعه مذکوره حرف اول یعنی فا مفتوح است و عین مکسور لیکن در مثال رابع یعنی فعلوة عین ساکن ست و بس و در باقی همه مکسور ؛ ۱۱ه قَبُول بفتح فا و ضم عین و سکون واو پذیرفتن و گفته اند که بغیر ازین کلمه برین وزن وارد نگردیده و ضُور و طهور ...

این همہ[1] با فتح اول ضم عین — خامس و سادس بداں با ضمتین

ہم فِعَلٌ دیگر فِعَالَةٌ ہم فِعَال — چوں صِغَرٌ[2] دیگر دِرَایَةٌ ہم فِصَال

ہم فُعَلٌ دیگر فُعَالَةٌ ہم فُعَال — چوں هُدًى[3] دیگر بُغَایَةٌ ہم سُؤَال

اندریں ہا[4] فتح عین و کسر فا — در سہ وزن وضمۂ فا در سہ جا

بعد ازاں فَعَلَاءُ و فَعُّوْلَةٌ بفتح — وزن آں رَغَبَاءُ[5] و جَبُّوْرَةٌ بفتح

در دوم تشدید و ضم مر عین را — وز نہا شد ختم از فضلِ خدا

فَعْلَةٌ در ثلاثی مجرد برائے مرۃ آید چوں ضَرْبَةٌ یکبار زدن ○ و فِعْلَةٌ برائے نوع چوں صِبْغَةٌ یک نوع رنگ کردن ○ و فُعْلَةٌ برائے مقدار چوں اُکْلَةٌ و لُقْمَةٌ ○ فائدہ برائے مبالغہ[6] صیغہ فَعَّالٌ آید چوں ضَرَّابٌ (بسیار زنندہ) و فُعَّالٌ چوں طُوَّالٌ (بسیار دراز) و فَعِلٌ چوں حَذِرٌ (مرد بسیار پرہیز) و فَعِیْلٌ چوں عَلِیْمٌ (بسیار داننده) ○ فرق درصیغہ مبالغہ واسم تفضیل و فرق درمعنی صیغۂ مبالغہ واسم تفضیل اینست کہ درصیغۂ مبالغہ منظور زیادت می باشد درمعنی فاعلیت فی حد ذاتہ نہ نظر بدیگرے[7] و در اسم تفضیل زیادت منظور میباشد نظر بدیگرے اَضْرَبُ مِنْ زَیْدٍ یا اَضْرَبُ الْقَوْمِ خواہند گفت زنندہ ترست از زید یا زنندہ ترست ازقوم واگر صرف لفظ اَضْرَبُ یا اَکْبَرُ آید معنی نسبت مقدر میباشد مثلاً در اَللّٰہُ اَکْبَرُ مراد اینست کہ اَکْبَرُ مِنْ کُلِّ شَیْءٍ بزرگ ترست

(بقیہ از صفحہ ۱۷) وسکون واؤ وفتح لام سرخ وسپید شدن از سمع دخول بحرکات مذکورہ درآمدن از نصر بدانکہ اغلب مصدر فعل لازم بریں وزن آید بشرطیکہ مشتمل برمعنی حرکت واضطراب ویا از اصوات وصنائع نباشد بدانکہ معانی مذکور حق دیگر اوزان ست کذا فی الرضی ❊ [1] یعنی درہر یکے از امثلہ ستہ فا مفتوح وعین مضموم لاکن درمثال خامس وسادس یعنی فعولۃ وفعول فا وعین ہر دو مضموم است ❊ [2] بکسر فا وفتح عین کوچک وخوار شدن ازکرم درایۃ بحرکات مذکور دریافتن ازضرب ازماضی مفتوح العین باشد ومشتمل بود بر صنائع خواہ لازمی باشد خواہ متعدی اغلب بریں وزن آید چوں کتابۃ وخیاطۃ وتجارۃ ووکالۃ وغیر ذلک فصال بحرکات مذکورۃ از شیر باز گرفتن کودک را ازضرب ❊ [3] ہُدیٰ بضم فا وفتح عین راہ نمودن ازضرب وایں وزن از غیر ناقص نمی آید ونظیر آں قلیل بغایۃ بحرکات مذکور طلب کردن ازضرب واکثر استعمال ایں وزن برائے شی قلیل آید کہ مفصول شدہ باشد از شی کثیر چوں قراضۃ ونقادۃ سؤال بحرکات مذکور الفاظیکہ مشتمل باشد برمعانی اصوات مصادر آں اکثر بریں وزن آید چوں صراخ آواز کردن ❊ [4] دریں امثلہ ششگانہ درسہ اول فا مکسورست وعین مفتوح ودر آخر فا مضموم است ❊ [5] رغباء بفتح فا وسکون عین وفتح لام والف ممدودہ خواہش کردن از سمع جَبُّوْرَۃ بفتح فا وتشدید عین وسکون واؤ وفتح لام تکبر کردن از نصر ❊ [6] در وزن فَعُوْلٌ و فَعِلٌ و فِعِّیْلٌ و فَاعُوْلٌ و مِفْعَلٌ و مِفْعَالٌ و مِفْعِیْلٌ نیز آید چوں غفور وکبار وصدیق و فاروق ومجزم ومفضال ومنطیق ومصنف در یں مقام بر امثلہ ثلٰثہ اقتصار فرمودہ بنا بر غلبۂ استعمال وعدم نظر برحصر ومذکر ومؤنث درمبالغہ یکساں می آید وگاہے تا را درآخر زیادہ کنند برائے زیادتی مبالغہ چوں رجل علامۃ وامرأۃ علامۃ ورَجُلٌ طُوَّالَۃٌ اِمْرَأَۃٌ طُوَّالَۃٌ و علیٰ ہذا القیاس ❊ [7] وازیں جاست استعمال اسم تفضیل خالی از سہ وجہ نمی آید یکے آنکہ مضاف باشد جانب مفضل علیہ چوں قولہ عزوجل اَلَیْسَ اللّٰہُ بِاَحْکَمِ الْحَاکِمِیْنَ یا بعد آں لفظ من واقع شود چوں قولہ تعالیٰ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْہِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ یا الف ولام در اول آں باشد واگر مفضل علیہ بقرینہ معلوم باشد حذف آں جائز است چنانچہ گوئی اللّٰہ اکبر واللّٰہ اعلم ❊

ازہر شئ و معنی ضَرَّابٌ زیادہ زننده است وبس نسبت بکسے ملحوظ نیست

ذکر فاعل عدد ۔ فائدہ صیغہ فاعل در اعداد برائے مرتبہ[1] می آید خَامِسٌ بمعنی پنجم و عَاشِرٌ بمعنی دہم یعنی آنچہ در شمار بایں مرتبہ باشد مگر در مرکبات جزء[2] اول را بوزن فاعل سازند و ثانی را بحال خود گذارند چوں حَادِیْ عَشَرَ ثَانِیْ عَشَرَ حَادِیْ وَعِشْرُوْنَ رَابِعٌ وَثَلٰثُوْنَ و در عقود بعد عشرہ ہموں عدد اسم برائے مرتبہ ہم باشد مثلاً عِشْرُوْنَ[3] بست ہم باشد و بستم ہم

ذکر فاعل ذیکذا و صیغہ فاعل برائے نسبت ہم می آید و ایں را فاعل[4] ذیکذا گویند چوں تَامِرٌ و لَابِنٌ بمعنی صاحب تمر و صاحب لبن و ہمچنیں تَمَّارٌ و لَبَّانٌ ۔

باب دوم

در بیان ابواب مشتمل بر چہار فصل

فصل اوّل

در ابواب ثلاثی مجرد چوں از بیان صیغ افعال و مشتقات فارغ شدیم حالا بیان ابواب میکنیم از بیان سابق دانستی کہ ثلاثی مجرد را شش باب ست

باب[5] اوّل فَعَلَ یَفْعُلُ بفتح عین ماضی و ضم عین غابر یعنی مضارع غابر بمعنی باقی ست بعد زمان ماضی حال استقبال کہ مضارع بر آں دلالت دارد باقی می ماند لہذا مضارع را غابر گویند اَلنَّصْرُ[6] وَالنُّصْرَةُ

[1] لیکن اگر عدد مذکور مضاف باشد سوئے عدد دیگر دریں صورت فائدہ مرتبہ دراں مقصود نخواہد بود بلکہ اطلاق آں بر ہر فرد آں باشد بلالحاظ ترتیب عدد چوں قولہ تعالیٰ ثانی اثنین اذ ہما فی الغار ۔ [2] جہت مزید اعتناد التفات سامع بجزو اول کہ ابتدار کلام باں موقوف ست بخلاف جزو ثانی کہ چنداں احتیاج و التفات بداں نمی باشد ۔ [3] قیاس مقتضی بود کہ برائے عقود ہم عاشرون و ثالثون می آید لیکن بسبب قلت استعمال وضع علیحدہ برائے عقود متعین نگردانیدند ۔ [4] و بنائے آں اکثر از جوامد می آید و طریق معرفت آں از اسم فاعل و مبالغہ بر دو وجہ است یکے آنکہ برائے آں فعل و مصدر م...۴ لاکن بمعنی مفعول باشد چوں دَافِقٌ بمعنی مدفوق و یا مؤنث آں مجرد از تا بود چوں حَائِضٌ و طَالِقٌ زن صاحب حیض و صاحب طلاق در بنائے ایں شرط آنست کہ کسیکہ شئ مذکور باں منسوب است بوجہ من الوجوہ علاقہ باو داشتہ باشد چنانکہ بَقَّالٌ از جہت بیع و جَمَّالٌ از جہت قیام خدمت شتر و سَیَّافٌ بجہت استعمال و مزاولت سیف وگاہے صیغہ فاعل و فعال ہر دو در شئ واحد استعمال می آید چوں شَیَّافٌ و سَالِفٌ و وزن فعال بہ نسبت فاعل دریں معنی زیادہ تر مستعمل است و استعمال ہر دو موقوف است بر سماع بدیں وجہ گندم فروش را و میوہ فروش را فکّاہ نخواہند گفت و علی ہذا القیاس مولٰنا مولوی محمد علی عم فیضہ ۔ [5] بدانکہ ایں باب مع ہر دو باب آیندہ کثیر الاستعمال ست لیکن مثال واوی و اجوف و ناقص یائی از نصر نمی آید و بسبب خفت و کثرت استعمال معانی ایں ابواب مختص نہ شدہ اند بلکہ برائے معانی کثیر می آیند لیکن اغلب نصر ینصر برائے معنی غلبہ می آید و دریں حال متعدی باشد و بعد فعلی واقع شود چنانکہ گوئی خَاصَمَنِیْ فَخَصَمْتُہٗ و غَالَبَنِیْ فَغَلَبْتُہٗ خصومت کرد با من پس در خصومت غالب آمدم برو ۔ [6] بدانکہ اوزان مصادر ایں باب و علی ہذا مصادر دیگر ابواب بسیار ست ازاں جملہ است فَعْلٌ فُعْلَةٌ فُعُوْلٌ و فَعَلَ بفتح فا و عین چوں اَلنَّصْر و اَلنُّصْرَة و اَلدُّخُوْل و الطَّلَب و مثل الطلب مخصوص بایں باب است و از باب دیگر نمی آید ۔

۴ بنا شود یا اگر فعل و مصدر باشد ۱۲

یاری کردن ○ تصریفہ نَصَرَ[1] یَنْصُرُ نَصْرًا وَنُصْرَةً فَهُوَ[2] نَاصِرٌ وَنُصِرَ یُنْصَرُ نَصْرًا[3] وَنُصْرَةً فَهُوَ مَنْصُوْرٌ الاَمْرُ مِنْهُ اُنْصُرْ وَالنَّهْیُ عَنْهُ لَا تَنْصُرْ الظرفُ مِنْهُ مَنْصَرٌ والاٰلةُ مِنْهُ مِنْصَرٌ وَمِنْصَرَةٌ وَمِنْصَارٌ وتثنیتهما مَنْصَرَانِ وَمِنْصَرَانِ والجمع منهما مَنَاصِرُ وَمَنَاصِیْرُ افعل التفضیل مِنْهُ اَنْصَرُ والمؤنث مِنْهُ نُصْرٰی وتثنیتهما اَنْصَرَانِ وَنُصْرَیَانِ والجمع منهما اَنْصَرُوْنَ وَاَنَاصِرُ وَنُصَرٌ وَنُصْرَیَاتٌ ○ باب دوم فَعَلَ یَفْعِلُ[4] بفتح عین ماضی وکسر عین غابر اَلضَّرْبُ زدن ورفتن برروئے زمین وپدید کردن (واین معنی در وغالب ست) مثل ضَرَبَ یَضْرِبُ ضَرْبًا الخ ○ باب سوم فَعِلَ[5] یَفْعَلُ بکسر عین ماضی وفتح عین غابر اَلسَّمْعُ شنیدن سَمِعَ یَسْمَعُ سَمْعًا الخ ○ باب چہارم فَعَلَ یَفْعَلُ[6] بفتح العین فیهما اَلْفَتْحُ کشادن فَتَحَ یَفْتَحُ فَتْحًا الخ شرط این باب اینست کہ کہ ہر کلمہ صحیح[7] کہ ازیں باب آید در عین فعل یا لام فعل او حرف حلق باشد

○ شعر حرف حلقی شش بود اے نورِ عین ✽ ہمزہ وہا وحا وخا وعین وغین

○ باب پنجم فَعُلَ[8] یَفْعُلُ بضم العین فیهما اَلْکَرَمُ وَالْکَرَامَةُ گرامی شدن

[1] نَصَرَ یاری کرد آں یک مرد در زمان گذشتہ واحد مذکر فعل ماضی معروف یَنْصُرُ یاری میکند یا خواہد کرد در زمان حال یا استقبال واحد مذکر غائب فعل مضارع معروف نَصْرًا ونُصْرَةً مصدر معروف ونَاصِر یاری کنندہ واحد مذکر اسم فاعل نُصِرَ یاری کردہ شد آں یک مرد واحد مذکر فعل ماضی مجہول ویُنْصَرُ یاری کردہ میشود ویا کردہ خواہد شد آں یک مرد واحد مذکر فعل مضارع مجہول نَصْرًا ونُصْرَةً مصدر وتکرار آں برائے مناسبت در ربط کلمات است مَنْصُور یاری کردہ شد واحد مذکر اسم مفعول اُنْصُرْ یاری کن تو یک مرد واحد مذکر امر مخاطب لَا تَنْصُرْ یاری مکن تو یک مرد واحد مذکر نہی حاضر مَنْصَرٌ بفتح میم جائے یاری کردن وزمان یاری کردن واحد اسم ظرف ومِنْصَر ومِنْصَرَة ومِنْصَار ہر سہ اسم آلہ ومَنْصَرَان تثنیہ اسم ظرف ومِنْصَرَان بالکسر تثنیہ اسم آلہ مَنَاصِرُ جمع ظرف ومَنَاصِیْر جمع اسم آلہ مِنْصَار اَنْصَرُ زیادہ تر یاری کنندہ مفرد مذکر اسم تفضیل ونُصْرٰی مفرد مؤنث اَنْصَرَان تثنیہ مذکر ونُصْرَیَان تثنیہ مؤنث واَنْصَرُوْن جمع مذکر سالم واَنَاصِر جمع تکسیر مذکر ونُصْرَیَات جمع مؤنث سالم ونُصَر جمع تکسیر مؤنث ✽

[2] لفظ فہو قبل اسم فاعل ومفعول زیادہ گردید برائے حصول ربط درمیان مجموع کلمات وتنبیہ برآنکہ ضمیر ہو وا اسم فاعل راجع است بسوئے کسیکہ ضمیر راجع بسوئے وے بودہ است وہمچنیں در مجہول ومفعول ✽

[3] نَصْرًا ونُصْرَةً مصدر مجہول است ومعنی آں زدہ شدن واین معنی اصلی نیست بلکہ عارضی است وحاصل آنکہ مصدر را با ہر یکے از فاعل ومفعول نسبتی ست پس باعتبار نسبت آں بسوئے فاعل کہ بجہت قیام فعل ست مصدر معروف وباعتبار نسبت آں بمفعول کہ بجہت وقوع فعل ست مصدر مجہول خوانند ✽

[4] حکم این باب مثل باب سابق ست ومصادر آں بر اوزان مختلفہ می آید لیکن الفاظیکہ دریں باب مشتمل بر معانی الوان وعیوب وحلی باشد مصدر آں بروزن فُعْلَة بضم فا وسکون عین آید چوں اُدْمَة وسُمْرَة ✽

[5] حکمہ علی قیاس ما مر اکثر لغات این باب مشتمل بر معانی علل مانند امراض واوجاع می آید چوں سَقَم ومَرَض وحَزَن وفَزَع برائے الوان وعیوب نیز آید واز غیر این باب قلیل واین ہر سہ باب را اصول خوانند زیرا کہ حرکت عین ماضی ومضارع دریں ابواب مختلف است ودر ہر سہ دیگر موافق لہذا آنرا فروع خوانند ✽

[6] بدانکہ اہل تصریف این باب را فرع باب نصر وضرب گویند وفتح عین آں در مضارع عارضی ست کہ برعایت حرف حلق بر وآوردہ زیرا کہ حروف حلقیہ ثقیل است وفتحہ اخف الحرکات ست وموجب غلبہ این احتمال آنکہ فتح عین مضارع بر وجود حرف حلق موقوف ست ودر غیر آں مطلقاً یافتہ نشدہ بنا برعلیہ حرف حلق را علت فتحہ گمان نمودند واللہ اعلم ✽

[7] احتراز از مثل ابی یابی کہ دیگر مصنفین آنرا از قبیل شواذ قرار دادہ اند ومصنف بدیں قید نسبت شذوذ ازان مرتفع گردانید ✽

[8] مصدر این باب اکثر بروزن فِعَل بکسر فا وعین وفَعَالَة بفتح فا می آید واین باب برائے اوصاف خلقیہ می آید یا صفاتیکہ لازم ذات شدہ باشد چوں فقہ یفقہ زیرا کہ انفکاک علم از فقیہ نمیدارد واین باب از اجوف وناقص یائی نمی آید واز مضاعف بر سبیل قلت ودر ناقص بجز لغت واحد ثابت نگردیدہ ✽ مولانا مولوی محمد علی دام فیضہ الجلی ✽

کَرُمَ یَکْرُمُ کَرَمًا وَکَرَامَةً فَهُوَ کَرِیْمٌ الامر منه اُکْرُمْ الخ این باب[1] لازم است ازاں مجہول ومفعول نمی آید ⬭ فعل بر دو قسم ست لازم و متعدی ⬭ لازم فعلی راگویند کہ بر فاعل تمام شود واثر آں بر دیگرے ظاہر نشود چوں کَرُمَ زَیْدٌ وجَلَسَ زَیْدٌ ⬭ ومتعدی آنکہ اثر آں از فاعل بدیگرے رسد مثل ضَرَبَ زَیْدٌ عَمْرًوا واَکْرَمَ بَکْرٌ خَالِدًا بہمین جہت کہ اثر فعل لازم بر دیگرے ظاہر نمی شود ومفعول ہموں میباشد کہ بران اثر ظاہر میشود از فعل لازم مفعول[2] نمی آید ⬭ وفعل مجہول منسوب بمفعول میباشد لہٰذا آں ہم از لازم نمی آید مگر ہرگاہ کہ فعل لازم را بحرف جر متعدی کنند مجہول ومفعول ازاں می آید چوں کُرِمَ بِهٖ مَکْرُوْمٌ بِهٖ ⬭ **باب ششم** فَعِلَ یَفْعِلُ بکسر العین فیهما اَلْحَسْبُ وَالْحِسْبَانُ پنداشتن حَسِبَ یَحْسِبُ[3] حَسْبًا وَحِسْبَانًا فَهُوَ حَاسِبٌ وَ حُسِبَ یُحْسَبُ حَسْبًا وَحِسْبَانًا فَهُوَ مَحْسُوْبٌ الخ ⬭ صحیح ازیں باب جز حَسِبَ یَحْسِبُ نیامده ودراں ہم در مضارع فتح عین[4] نیز آمده است دیگر چند کلمہ مثال و لفیف ازیں باب آمده اند ⬭

فصل دوم در ابواب ثلاثی مزید فیہ

مطلق ثلاثی مزید فیہ دو قسم ست ملحق[5] وغیر ملحق کہ مطلقش نامند ⬭ مطلق آنرا گویند کہ بزیادت حرف بروزن رباعی گردد وجز معنی باب[6] ملحق بمعنی دیگر دراں نباشد چوں

---

[1] زیراکہ افعال خلقی وطبائع بدیگر سرایت نتواند کرد ⁂ [2] زیراکہ دریں حالت معنی لزوم ازاں مسلوب میشود ⁂ [3] چنانچہ قول تعالیٰ یَحْسَبُ اَنَّ مَالَهٗ اَخْلَدَهٗ درقراءۃ بفتح عین مطرد است دریں صورت لغت مذکور از سمع خواہد بود وظرف این باب بکسر عین آید بہ تبعیت مضارع مگر وقتیکہ بفتح عین مستعمل باشد دریں صورت ضرور است کہ ظرف او مفتوح العین آید ⁂ [4] وآں برسبیل استقرا این ست وَلِقَ ہلاک شد وَثِقَ استوار داشت وَفِقَ سزاوار شد وَرِثَ میراث یافت وَرِعَ پرہیزگار شد وَرِمَ آماس کرد وَرِیَ آتش از چقماق بیرون آورد وَدَنِیَ نزدیک شد وَحِرَ وَغِرَ در دل کینہ داشت وَلِهَ حیران شد وَهِلَ ضعیف شد وَحِمَ رغبت کردن زن حاملہ بسوئے طعام وطی کوفت یَبِسَ خشک شد وَجِدَ یافت بَئِسَ سخت حاجتمند شد وَبِطَ ضعیف شد وَجِعَ دردمند شد وَعِقَ بدخو شد وَلِمَ غمگین شد وَهِمَ غلط کرد وَهِنَ سست شد وَرِهَ کم عقل شد وَهِیَ دریده شد وَقِهَ فرمانبردار وَلِغَ آبخورد سگ از فصول اکبری ⁂ [5] ملحق بروزن مکرم اسم فاعل از باب افعال ومصدر آں الحاق ومعنی آں در لغت دررسیدن ودررسانیدن است ودر اصطلاح عبارت از گردانیدن کلمہ بر مثال کلمہ دیگر کہ از انداز آنست بطریقیکہ تعداد حروف وحرکات وسکنات مثل ملحق بہ شود در ماضی ومضارع وامرونہی ومصدر واسم فاعل واسم مفعول وفائده الحاق آنکہ اکثر در شعر وسجع بداں ترکیب حاجت میشود ودر ملحق بجز مناسبت لفظی امری دیگر مقصود نمی باشد بخلاف غیر ملحق کہ دراں لابدست کہ احداث معانی جدید ازاں مقصود باشد زیراکہ ہرگاہ غرض لفظی ازاں مقصودست وغرض معنوی ہم غیر مقصود دریں صورت زیادت عبث خواہد بود واین ممتنع است وزیادت مذکور خواه برائے الحاق باشد یا غیر الحاق ہمہ موقوف ست بر سماع نہ اینکہ ہر لغت کہ خواہند بروفق قیاس حرفی دراں زیاده سازند ومعنی مطلوب ازاں حاصل شود اغلب ابواب مزید فیہ ازاں لغات آید کہ مجرد ازاں آمده باشد وگاہے از غیر آں نیز آید چوں اَلْحَمُ واَشْحَمَ صاحب گوشت وپیہ بسیار شد واین قلیل است وگاہے برائے اصل ملحق بہ معنی نمی باشد چوں کَوْکَبَ وزَیْنَبَ کہ مجرد آں یعنی کَکَبَ وزَنَبَ برائے معنی موضوع نگردیده ⁂ [6] این قید بنا بر آنست کہ بعضے شرط کرده اند در الحاق کہ معنی مجرد دراں تغیر نیابد واین شرط مخدوش است زیراکہ معنی حَوْقَلَ وشَمْلَلَ وکوثر مخالف حَقِلَ وشَمِلَ وکثرست واز تقریر مصنف این شبہ ارتفاع یافت زیراکہ اگرچہ معنے این کلمات مخالف معنی مجردست لیکن بہ مخالف معنی ملحق بہ خود لہٰذا تعریف مصنف جامع ومانع است وشیخ رضی در باب الحاق نوشتہ کہ کافی ست کہ زیادت الحاق دراں موضع برائے احداث معنی جدید مطرد نباشد چوں ہمزه اسم تفضیل ومیم مصدر وظرف وآلہ کہ زیادات مذکور برائے افادۂ معانی مطرد اند ⁂ [7] قال اللہ تعالیٰ وَحَسِبُوْا اَنْ لَّا تَکُوْنَ فِتْنَةٌ ⁂

جَلْبَبَ و مطلق آنکہ چنیں نباشد یعنی بروزن رباعی نگردد واگر گردد باب[1] آں معنی دیگرہم داشتہ باشد چوں اِجْتَنَبَ و اَکْرَمَ ○ چونکہ ذکر ملحق بعد ذکر رباعی می آید چہ فہم آں برفہم رباعی[2] موقوف است لہذا اوّلاً ذکر مطلق کردہ میشود وآں بردو قسم است باہمزۂ وصل وبے وصل اول را ہفت باب ست ○ **باب اوّل اِفْتِعَال** علامت[3] ایں باب تا ء زائدہ[4] است بعد فا کلمہ چوں اَلْاِجْتِنَابُ پرہیز کردن ○ **تصریفہ** اِجْتَنَبَ یَجْتَنِبُ اِجْتِنَاباً فَھُوَ مُجْتَنِبٌ وَاُجْتُنِبَ یُجْتَنَبُ اِجْتِنَاباً فَھُوَ مُجْتَنَبٌ الامر منہ اِجْتَنِبْ وَالنَّھْیُ عَنْہُ لَا تَجْتَنِبْ الظرف منہ مُجْتَنَبٌ ○ دریں باب وجملہ ابواب ثلاثی مزید فیہ ورباعی مجرد ومزید فیہ در فعل ماضی مجہول سوائے ماقبل آخر کہ مکسور می باشد ہر حرف متحرک مضموم میشود و ساکن بحال خود می ماند پس در اُجْتُنِبَ ہمزہ وتا ہر دو مضموم ست وہمچنیں در اُسْتُنْصِرَ ودر نفی ماضی ایں باب وجملہ ابواب ہمزۂ وصل چوں ہمزۂ وصل بسبب درآمدن مَا و لَا بیفتد الف مَا و لَا ہم ساقط شود پس مَاجْتَنَبَ لَاجْتَنَبَ مَا انْفَطَرَ لَا انْفَطَرَ مَاسْتَنْصَرَ لَاسْتَنْصَرَ گویند ○ اسم فاعل دریں باب و جملہ ابواب ثلاثی مزید ورباعی بروزن مضارع معروف آید جز انیکہ میم[5] مضموم بجائے علامت مضارع می آرند و ماقبل آخر را کسرہ میدہند اگر مکسور نباشد واسم مفعول مثل اسم فاعل میباشد مگر ماقبل آخر دراں[6] مفتوح میباشد واسم

[1] جواب سوال مقدر است مثل اجتنب واکرم را چرا ملحق بر باعی نگویند وتقریر جواب آنکہ در ملحق وملحق بہ اتحاد معنی شرط است اجتنب واکرم برائے معانی مختلف می آید ؛ [2] زیرا کہ تا وقتیکہ ملحق بہ را معلوم نکنند ملحق را بروزن آں گردانیدن چگونہ صورت بندد ؛ [3] بدانکہ حق علامت آں ست کہ اختصاص معانی از آں پیدا شود چنانکہ نون در انفعال احداث معنی مطاوعت می سازد ومعنی مطاوعت در لغت اطاعت وانقیاد ست ودر اصطلاح عبارت است از آمدن فعلی بعد فعلی برائے اظہار قبول اثر مفعول از فاعل وایں معنی حقیقۃً حق انفعال ست ومجازًا در دیگر ابواب نیز مشترک اما باب افتعال برائے معانی مختلف می آید لیکن اغلب ورود آں در معنی مطاوعت است در افعال جوارح چنانکہ گوئی غَمَمْتُہٗ فاغتم غمگین گردانیدم اورا پس غمگین گردید ودر غیر افعال جوارح قلیل مانند جَمَعْتُہٗ فَاجْتَمَعَ والفاظیکہ بموضع فاء فعل آں یکے ازیں شش حروف یعنی لام ویا ورا وواو ونون ومیم باشد وادائے معنی مطاوعت دراں مقصود بود حق باب انفعال ست وافتعال گاہے بمعنی فعل مجرد نیز آید چوں جَذَبَ واجْتَذَبَ بمعنی واحد ؛ [4] **سوال** مصنفؒ در زیادتِ باب افتعال ہمزہ را باوجودیکہ زائد ست ذکر نہ فرمودہ **جواب** مقصود مصنفؒ دریں مقام بیان علامات ابواب است کہ بواسطہ آں تفرقہ ہر باب از باب دیگر ممکن باشد نہ غرض از تعداد حروف اصول و زوائد ونیز از بیان سابق مصنفؒ معلوم شد کہ ایں ابواب ہفتگانہ ازاں قسم ست کہ ہمزۂ وصل در اول آں می آید پس بتصریح مکرر حاجت نماند ؛ [5] **سوال** میم را در اسم فاعل چرا زیادہ کردند باوجودیکہ زیادتی حروف علت در کلام عرب اکثر ست **جواب** زیادتی حروف علت دریں محل متعذر ست چرا کہ اگر الف زیادہ کردہ شود لازم آید ابتدا بالف وایں محال ست وواو در اول کلمہ زائد نمی شود واگر یا زیادہ کردہ شود لازم آید التباس بمضارع واختیار میم ازیں جہت است کہ میم قریب است بواو در مخرج زیرا کہ ہر دو شفویہ اند **سوال** میم را چرا ضمہ دادند **جواب** تا التباس لازم نیاید باظرف از تفعیل بکسر عین ؛ [6] بنا بر فرق درمیان اسم فاعل واسم مفعول ؛

ظرف بروزن اسم مفعول آں باب آید و آلہ واسم تفضیل ازیں ابواب نیاید اگر
ادائے معنی آلہ منظور باشد لفظ مابہ برلفظ مصدر بیفزاید مثلاً مَابِہِ الْاِجْتِنَابُ
گویند واگر ادائے معنی تفضیل منظور باشد لفظ اَشَدُّ برمصدر منصوب بیفزایند مثلاً
اَشَدُّ اِجْتِنَابًا گویند و درلون وعیب کہ در ثلاثی مجرد ہم اسم تفضیل ازاں نیاید ہم
ادائے معنی تفضیل بہمین وضع کنند مثلاً اَشَدُّ حُمْرَۃً وَاَشَدُّ صَمَمًا گویند ○

قاعدہ اگر فائے افتعال دال یا ذال[1] یا زا باشد تائے افتعال بدال بدل شود و
دراں دال فاکلمہ وجوبًا[2] مدغم شود چوں اِدَّعٰی[3] ○ وذال سہ حالت دارد گاہے
بدال بدل شدہ در دال مدغم شود چوں اِدَّکَرَ ○ وگاہے دال را ذال کردہ فاکلمہ
را دراں ادغام کنند چوں اِذَّکَرَ ○ وگاہے بے ادغام دارند چوں اِذْدَکَرَ ○
[4] وزا دو حالت دارد گاہے بے ادغام دارند چوں اِزْدَجَرَ وگاہے دال را زا کردہ زائے
فاکلمہ را دراں ادغام کنند چوں اِزَّجَرَ ○ **قاعدہ** اگر فائے افتعال صاد[5] و ضاد
وطا وظا باشد تائے افتعال بطا[6] بدل شود پس طا مدغم شود وجوبًا چوں اِطَّلَبَ وظا
گاہے طا شدہ مدغم شود چوں اِطَّلَمَ وگاہے بے ادغام مانند چوں اِظْطَلَمَ وگاہے
طا را ظا کردہ ادغام کنند چوں اِظَّلَمَ وصاد وضاد بے ادغام مے مانند چوں اِصْطَبَرَ
وَاِضْطَرَبَ وگاہے طا[7] را صاد یا ضاد کردہ ادغام میکنند چوں اِصَّبَرَ وَاِضَّرَبَ
○ **قاعدہ** اگر فائے افتعال ثا باشد رواست کہ تا ثا شود پس ادغام یابد

---

[1] ہرسہ حروف از قسم مجہورہ ست ومجہورہ عبارت ست از حروفیکہ در ادائے آں جہر ومد بظہور آید وآں نوزدہ حروف اند ہمزہ الف عین غین قاف جیم یا واو لام را زا طا ظا دال نون ذال یا میم ضاد ومجموعہ دے ظَلَّ قَوْرُبَضٍ اِذْغَزَا جُنْدٌ مُّطِیْعٌ است ومہموسہ ضد مجہورہ وآں دہ اند سین تا شین حا تا کاف خا صاد فا ہا کہ مجموعہ دے سَتَشْحَثُکَ خَصَفَہٗ وچونکہ زود ایجاح کند برتو خصفہ در میان تا وحروف مذکورہ متن در صفت جہر وہمس منافات است واجتماع متنافیین در کلمہ واحد مکروہ لہذا ابدال آں بدال کہ قریب المخرج تا ست واجب بندارند ٭ **سوال** تا را بدال چرا بدل میکنند وبالعکس جائز ندارند **جواب** زیراکہ دال ہم قریب المخرج است از تا وہم موافق است از ذال وزا در صفت جہر پس دال بمنزلہ متوسط قرار یافت درمیان تا وحروف مذکور واین صفت در تا مفقود ست ٭

[2] زیراکہ دال وتا قریب المخرج است وادغام متقاربین واجب است چنانچہ در مقام خود ذکر خواہد یافت ٭

[3] بنا بر آنکہ ابدال ذال بدال دریں صورت جائز است نہ واجب بنظر اینکہ درمیان دال وذال اتحاد ذات نیست محض اتحاد در قسم البتہ موجود ست وایں قدر مناسبت مفید جواز ابدال ست نہ کافی برائے وجوب ٭

[4] **سوال** دریں صورت زا را بدال بدل کردہ در دال چرا ادغام نکنند مثل دیگر اخوات آں باوجودیکہ قلت اثقال نیز دریں صورت حاصل ست **جواب** زیراکہ زا از دال اعظم است در مد صوت وایں صورت ادغام زا بدال بمنزلہ ایست کہ ظرف کبیر را در ظرف صغیر بعینہ دارند ٭

[5] ایں ہرسہ حروف مستعلیہ اند یعنی در اخراج آں زبان مائل بعلو می شود وایں ہرسہ حروف را خاصۃً مطبقہ نیز خوانند وتا از حروف منخفضہ است زیراکہ انخفاض لازم مہموسہ است وتجویز ابدال دراین حروف نیز بوجہ کہ در مجہورہ ومہموسہ گذشت ٭

[6] ووجہ ترجیح ابدال تا بہ طا بعینہ چنانکہ در حروف سابق ذکر یافت وہمچنیں دیگر احکام آں ٭

[7] وبالعکس جائز نیست یعنی اطرب اطبر بخوانند زیراکہ صاد وضاد در مد صوت اعظم اند ٭

چوں اِتَّاَرَ[1] ○ **قاعدہ** عین افتعال اگر تا وثا[2] وجیم وزا ودال وذال وسین وشین وصاد وضاد وطا وظا باشد چنانچہ در اِخْتَصَمَ وَاِهْتَدَیٰ تاء افتعال را ہمجنس عین[3] کردہ حرکتش بما قبل دادہ ادغام کنند وہمزہ وصل بیفتد پس خَصَّمَ وهَدّیٰ شود ومضارع يَخَصِّمُ وَيَهَدِّیْ وکسرہ[4] فا ہم جائزست چوں خِصَّمَ يَخِصِّمُ وهِدّیٰ يَهِدِّیْ يَخِصِّمُوْنَ ويَهِدِّیْ کہ در قرآن مجید آمدہ ازہمیں باب است ودر اسم فاعل ضم فا ہم آمدہ مُخَصِّمٌ مُخِصِّمٌ مُخُصِّمٌ ہر سہ[5] جائزست

(در قرآن مجید آمدہ — راہ راست یافت)

○ **باب دوم استفعال**[6] علامت آں زیادت سین وتا ست قبل فا چوں اَلْاِسْتِنْصَارُ طلب مدد کردن ○ **تصریفہ** اِسْتَنْصَرَ يَسْتَنْصِرُ اِسْتِنْصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصِرٌ واُسْتُنْصِرَ يُسْتَنْصَرُ اِسْتِنْصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصَرٌ الامر منه اِسْتَنْصِرْ والنهی عنه لَا تَسْتَنْصِرْ الظرف منه مُسْتَنْصَرٌ ○ **فائدہ** در اِسْتَطَاعَ يَسْتَطِيْعُ جائزست کہ تاء استفعال حذف کنند فَمَا اسْطَاعُوْا[7] ومَا لَمْ تَسْطِعْ در قرآن مجید ازہمیں[8] باب ست ○ **باب سوم انفعال**[9] علامت آں زیادت نون ست قبل فا وایں باب ہمیشہ لازم آید چوں اَلْاِنْفِطَارُ شگافتہ شدن ○ **تصریفہ** اِنْفَطَرَ يَنْفَطِرُ اِنْفِطَارًا فَهُوَ مُنْفَطِرٌ الامر منه اِنْفَطِرْ والنهی عنه لَا تَنْفَطِرْ الظرف منه مُنْفَطَرٌ ○ **قاعدہ** ہر لفظیکہ فاء او نون باشد از باب انفعال نیاید بلکہ اگر ادائے معنی انفعال منظور باشد آنرا باب

---

[1] دراصل اِتْثَار بود تا را بثا بدل کردہ ادغام کردند اِثَّار شد وبالعکس نیز جائزاست یعنی ثا را بتا بدل کردہ در تا ادغام سازند وگویند اِتَّار فصول اکبری ووجہ ثانی افصح نبودہ لہذا مصنفؒ ازاں قطع نظر فرمودہ وسیبویہ گفتہ کہ ترک ادغام نیز دریں صورت جائزاست لیکن ادغام حسن ست زیراکہ تا وثا ہر دو از جنس واحد اند یعنی ہر دو مہموسہ اند۔ [2] مثال صاد ودال درمتن مذکورست ومثال تا اقتتل ومثال ثا امتثل ومثال جیم احتجم ومثال زا اعتزل ومثال طا اختطب ومثال ظا احتظر ومثال ذال ابتذل ومثال سین ابتسم ومثال شین انتشر ومثال ضاد احتضر ودرہمہ بوضع جملہ حالات جاری باید کرد۔ مصنفؒ [3] وبالعکس جائز نیست زیراکہ عین از حروف اصلی ست وتا زائد است وتغیر حروف زوائد اولی ست ونزد بعضے ایں ادغام در ماضی نمی آید تا ملتبس نگردد بہ ماضی باب تفعیل۔ [4] زیراکہ گفتہ اند اَلسَّاكِنُ اِذَا حُرِّكَ حُرِّكَ بِالْكَسْرِ۔ [5] جواز فتح وکسر از جہۃ موافقت ماضی ومضارع وضم از جہۃ موافقت میم۔ [6] ایں باب موضوع است برائے معنی طلب واستدعائے فعل واستدعا بر دوگونہ است یکے صریح چوں استغفرت طلب آمرزش نمودم یا مقدر چوں استخرجتہ بیروں کردم اورا زیراکہ مقصود استدعائے اخراج اوست و برائے قصر نیز آید چوں استرجع اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ گفت۔ [7] بکسر ہمزہ در ماضی اصل آں اِسْتَطَاعُوْا ومالم تستطع بعد تائے افتعال را حذف نمودند اسْطَاعُوْا ومالم تَسْطِعْ شد زیراکہ طا وتا قریب المخرج اند وادغام متعذرست بجہۃ آنکہ ہر دو متحرک اند پس اگر حرکت تا را نقل کردہ بما قبل برند سین باب استفعال متحرک شود باوجودیکہ سکون سین دریں باب اصل ست تغیر در اصل لازم آید واگر بدون نقل تا را ساکن گردانند اجتماع ساکنین لازم آید پس بنا بر کثرت استعمال وقصد تخفیف تا را حذف نمودند چراکہ زائد است والزائد اولی بالحذف وبعضی طا را حذف کردہ استاع یستیع نیز خوانند۔ مولٰنا محمد علی رحمہ اللہ [8] تنبیہ است براینکہ بعضے اِسْطَاعَ يُسْطِيْعُ را از باب افعال تصور کردہ اَسْطَاعَ بہمزہ قطعی مفتوح ویُسْطِيْعُ بضم علامت مضارع خوانند وگویند کہ اصل آں اطوع بودہ واو را الف نمودند وعوض حرکت عین سین قبل فا در آوردند اسطاع شد وہمین ست مذہب سیبویہ ودریں صورت تعویض برخلاف قیاس لازم می آید وبرحسب اشارت مصنفؒ ایں مذہب مرجوح است موافق مذہب فراء۔ کذا فی الرضی [9] وایں باب موضوع است برائے معنی مطاوعت اگر از افعال جوارح باشد یعنی انفعال ظاہرہ بمطاوعت فعل مفتوح العین آید وگاہے مطاوع افعل نیز آید چوں ازعجتہ فانزعج یعنی کندیدم اورا پس کندیدہ شد وایں قلیل ست۔

افتعال برند چوں اِنْتَکَسَ سرنگون شد ○ باب چہارم افعلال[1] علامت آن تکرار لام ست وبودن چار حرف[2] بعد ہمزۂ وصل در ماضی چوں اَلْاِحْمِرَارُ سرخ شدن ○ تصریفہ اِحْمَرَّ یَحْمَرُّ اِحْمِرَارًا فَھُوَ مُحْمَرٌّ الامر منہ اِحْمَرَّ اِحْمَرِّ اِحْمَرِرْ والنھی عنہ لَا تَحْمَرَّ لَا تَحْمَرِّ لَا تَحْمَرِرْ الظرف منہ مُحْمَرٌّ ○ اِحْمَرَّ در اصل اِحْمَرَرَ بود دو حرف یک جنس جمع آمدند اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند اِحْمَرَّ شد و برہمیں قیاس ست تعلیل یَحْمَرُّ و مُحْمَرٌّ و اشباہ آن در واحد مذکر امر بسبب وقف اجتماع ساکنین شد کہ ہر دو را ساکن شدند گاہے رائے دوم را فتحہ[3] دادند اِحْمَرَّ شد و گاہے کسرہ[4] پس اِحْمَرِّ شد و گاہے فک[5] ادغام کردند اِحْمَرِرْ شد لَمْ یَحْمَرَّ و دیگر صیغ[6] مضارع مجزوم را ہم بریں نمط باید فہمید ○ فائدہ لام ایں باب ہمیشہ مشدد باشد مگر در ناقص[7] چوں اِرْعَوٰی[8] کہ دراں باحکام لفیف کاربند شوند کہ واو اول[9] را سلامت دارند و در واو دوم تعلیلات حسب قواعد ناقص کنند ○ باب پنجم اِفْعِیْلَال علامت آن تکرار لام است بازیادت الف قبل لام اول کہ آن الف در مصدر بیا بدل شدہ چوں اَلْاِدْھِیْمَامُ سخت سیاہ شدن ○ تصریفہ اِدْھَامَّ یَدْھَامُّ اِدْھِیْمَامًا فَھُوَ مُدْھَامٌّ الامر منہ اِدْھَامَّ اِدْھَامِّ اِدْھَامِمْ والنھی عنہ لَا تَدْھَامَّ لَا تَدْھَامِّ لَا تَدْھَامِمْ الظرف منہ مُدْھَامٌّ ○ ادغام در صیغ ایں باب مثل صیغ باب افعلال گردیدہ

---

[1] بدانکہ الفاظیکہ برائے الوان وعیوب شئ کہ لازم ذات باشد حق ایں باب ست وگاہے برائے الوان وعیوب عارضی نیز می آید ومبالغہ نیز از لوازم ایں باب است ؛ [2] احتراز از اقشعرار کہ تکرار لام دراں از علامات باب است وفرق مابین در تعداد حروف است وبس ؛ [3] زیراکہ فتحہ اخف الحرکات است ؛ [4] بنا بر آنکہ اصل در تحریک حرف ساکن کسرہ است زیراکہ سکون در افعال مجزوم بمنزلہ کسرہ است در اسماء پس ہرگاہ سکون در کلمہ ممتنع شد کسرہ عوض آن اولیٰ است از دیگر حرکات وعدول ازان بدون مانعی غیر مستحسن ؛ [5] زیراکہ لام دوم ساکن است بسکون غیر لازم ودر مثل ایں صورت ادغام جائز است نہ واجب اہل حرمین شریفین بر اصل خود دارند ؛ [6] یعنی مثل لِیَحْمَرَّ امر غائب ولَا تَحْمَرَّ نہی حاضر واِن تَحْمَرَّ ولما تَحْمَرَّ در ہر جا سہ صورت جائز ست ؛ [7] سوال در ناقص باب اِفْعَلَال لام مشدد چرا نمی آید باوجودیکہ ادغام دریں باب اصل است جواب اصل دریں باب تکرار لام ست نہ ادغام آن وادغام عارضست بسبب اجتماع دو حرف مکرر ودر صورت ادغام در ناقص ادغام دو واو ودو یا در آخر کلمہ لازم می آید وآن منجر باستثقال است وبدانکہ اختلاف است در باب اِفْعَلَال کہ لام اول زائد است یا ثانی اما قول مصنف دال ست بر اینکہ لام اول زائد ست چراکہ مثل ارعوٰی را در ناقص داخل فرمودہ واگر لام ثانی زائد باشد دریں صورت ناقص نخواہد بود ؛ [8] اِرْعَوٰی اصل آن اِرْعَوَوَ بود چوں اِحْمَرَرَ ومصدر آن ارعواو واو را بنا بر قاعدہ اعلال بیا بدل کردند بعدہ یا را الف نمودند اِرْعَوٰی شد سوال در اِرْعَوٰی باوجود موجود بودن علت ادغام اعلال چرا کردند جواب زیراکہ اعلال مقدم است بر ادغام زیراکہ مقصود ازان تخفیف ست وحصول ایں امر در اعلال بیشتر است از ادغام ؛ [9] واو اول را چرا سلامت دارند باوجودیکہ بر مذہب مصنف واو اول زائد ست وزائد برائے تغیر اولیٰ است جواب برائے محافظت اصل باب زیراکہ اگر تعلیل در عین کردہ شود بہ حسب قواعد اجوف بر وزن اِرْعَای یَرْعَایُ شود والتباس لازم آید بباب افتعال چوں اِرْتَابَ یَرْتَابُ واِلْتَامَ یَلْتَامُ ؛ [10] اصل آن اِدْھَامَمَ ویَدْھَامِمُ بودہ وتعلیلات واحکام ایں باب بعینہ مثل باب سابق وفرق مابین ہر دو باب آنست کہ افعلال اغلب برائے الوان وعیوب لازم آید وافعیلال برائے عارض وگاہے برعکس نیز آید ؛ رضی عنہ صحیح جواب اینست کہ شرط دریں قاعدہ اینست کہ عین ناقص نباشد ورنہ در حکم آن جواب م لام کلمہ بسبب تاخر اشتقاق تعلیلی از حروف دیگر بیشتر دارد

ہر صیغہ را بقیاس مشاکل خود اصل برآوردہ تعلیل می باید کرد ○ و دریں ہر دو باب معنی لون و عیب بیشتر آید و ایں ہر دو باب ہمیشہ لازم باشند

○ باب ششم افعیعال[1] علامت آں تکرار عین ست بتوسط واو و میان دو عین و آں واو در مصدر بسبب کسرۂ ماقبل بیا بدل شدہ چوں اَلْاِخْشِیْشَانُ سخت درشت شدن ○ تصریفہ اِخْشَوْشَنَ یَخْشَوْشِنُ اِخْشِیْشَانًا فَهُوَ مُخْشَوْشِنٌ الامر منہ اِخْشَوْشِنْ والنھی عنہ لَا تَخْشَوْشِنْ الظرف منہ مُخْشَوْشَنٌ ○ ایں باب بیشتر لازم می آید و گاہے متعدی آمدہ[2] چوں اِحْلَوْلَیْتُهٗ شیریں پنداشتم آں را ○ باب ہفتم اِفْعِوَّال[3] علامت آں واو مشدد است بعد عین چوں اَلْاِجْلِوَّاذُ شتافتن ○ تصریفہ اِجْلَوَّذَ یَجْلَوِّذُ اِجْلِوَّاذًا فَهُوَ مُجْلَوِّذٌ الامر منہ اِجْلَوِّذْ والنھی عنہ لَا تَجْلَوِّذْ الظرف منہ مُجْلَوَّذٌ ○

باب ابواب ثلاثی مزید بے ہمزۂ وصل ثلاثی مزید مطلق بے ہمزۂ وصل را پنج باب است ○ باب اول اِفْعَال[4] علامت آں ہمزہ قطعی[5] است در ماضی و امر و علامت مضارع آں در معروف ہم مضموم میباشد ○ تصریفہ اَکْرَمَ یُکْرِمُ اِکْرَامًا فَهُوَ مُکْرِمٌ وَاُکْرِمَ یُکْرَمُ اِکْرَامًا فَهُوَ مُکْرَمٌ الامر منہ اَکْرِمْ[6] والنھی عنہ لَا تُکْرِمْ الظرف منہ مُکْرَمٌ ○ ہمزہ قطعی کہ در ماضی بود در مضارع بیفتاد[7] ورنہ مضارع یُأَکْرِمُ یُأَکْرِمَانِ الخ می آمد پس در اُأَکْرِمُ دو ہمزہ

---

[1] ایں ہر سہ باب و باب انفعال ہمیشہ لازم آید و باقی ابواب لازم و متعدی ہر دو آید و مبالغہ دریں باب لازم ست و در قرآن شریف نیامدہ ؛ [2] جوہری در صحاح گفتہ کہ سوائے اِحْلَوْلَیْتُهٗ و اِعْرَوْرَیْتُهٗ لغت دیگر دریں باب متعدی نیامدہ ؛ [3] ایں باب از ثلاثی مجرد نیامدہ و ایں چنیں باب را مقتضب و مرتجل خوانند و مبالغہ از خواص ایں باب ست و لازم و متعدی ہر دو آید و بعضے لغت از افعلال و افعیلال نیز مقتضب آید چوں اِقْطَرَّ و اِقْطَارَّ در جوف خود گرفت ؛ فصول اکبری [4] اغلب ایں باب برائے تعدیہ می آید چنانچہ فعل ثلاثی مجرد غیر متعدی بہ ہمزہ باب افعال متعدی شود بمفعول واحد چنانکہ گوئی اَذْهَبْتُهٗ بردم او را کہ مجرد او ذہب ست و اگر مجرد آں متعدی باشد متعدی شود بدو مفعول چنانکہ گوئی اَحْضَرْتُ زَیْدًا النَّهْرَ آوردم نہر را برائے زید اول مفعول لہ است و دوم مفعول بہ و اگر در ثلاثی متعدی بدو مفعول باشد دریں باب متعدی بسہ مفعول شود چوں اَعْلَمْتُهٗ زَیْدًا فَاضِلًا دانا گردانیدم او را کہ زید فاضل ست و ایں صورت قلیل ست و گاہے متعدی دریں باب لازم شود چنانکہ حَمِدْتُ زَیْدًا ستائش کردم زید را و اَحْمَدَ ستودہ شد ؛ [5] ہمزۂ قطعی آنست کہ در وسط کلام برقرار ماند بخلاف ہمزۂ وصل کہ در حشو کلام ساقط شود زیرا کہ ہمزۂ وصل زائد محض است کہ برائے تعذر ابتدا بسکون می آید و ہیچگونہ غرض معنوی ازاں مقصود نبود و ہمزہ باب افعال برائے افادت معانی ست پس اسقاط آں خلاف مطلوب ؛ [6] **سوال** ہمزۂ وصل در امر حاضر مضموم یا مکسور میباشد در اَکْرِمْ چرا فتحہ دادند **جواب** در اَکْرِمْ ہمزہ وصلی نیست بلکہ قطعی ست کہ از یُکْرِمُ حذف شدہ زیرا کہ اصل آں یُأَکْرِمُ بود و ماضی آں اَکْرَمَ چنانکہ معلوم گشت ؛ [7] بدانکہ حذف ہمزہ در اُکْرِمُ برخلاف قیاس ست زیرا کہ قیاس مقتضی ابدال بواو بودہ بنا برآنکہ قاعدہ آنست کہ ہر جا کہ دو ہمزہ متحرک ہم آیند و یکے مکسور نباشد ہمزہ ثانی را بواو بدل کنند لیکن چونکہ تخفیف از ابدال در حذف بیشتر ست لہذا برخلاف قیاس بنا بر کثرت استعمال حذف را اختیار کردند و در دیگر اخوات آں مثل یُکْرِمُ و تُکْرِمُ و نُکْرِمُ باوجود عدم اجتماع ہمزتین حذف نمودند محض برائے موافقت باب زیرا کہ موافقت باب نزد اہل تصریف اہم است ؛

جمع می آمدند بسبب کراہت آں ازاں حذف یک ہمزہ مناسب بود پس برائے موافقت ازجملہ صیغ مضارع حذف کردند ○ **باب دوم تفعیل**[1] علامت آں تشدید عین ست بے تقدم تا بر فا و علامت مضارع دریں باب ہم در معروف مضموم می باشد چوں اَلتَّصْرِیْفُ گردانیدن ○ **تصریفہ** صَرَّفَ یُصَرِّفُ تَصْرِیْفًا فَهُوَ مُصَرِّفٌ وَصُرِّفَ یُصَرَّفُ تَصْرِیْفًا فَهُوَ مُصَرَّفٌ الامر منه صَرِّفْ والنهی عنه لَا تُصَرِّفْ الظرف منه مُصَرَّفٌ ○ مصدر ایں باب بروزن فِعَّالٌ ہم می آید چوں کِذَّابٌ قَالَ اللهُ تعالیٰ وَكَذَّبُوْا بِاٰيٰتِنَا كِذَّابًا[2] وبروزن فَعَالٌ ہم می آید چوں سَلَامٌ وَكَلَامٌ ○ **باب سوم مفاعلت**[3] علامت آں زیادت الف است بعد فا بے تقدم تا بر فا[4] علامت مضارع دریں باب ہم در معروف مضموم میباشد چوں اَلْمُقَاتَلَةُ وَالْقِتَالُ[5] باہم کارزار کردن ○ **تصریفہ** قَاتَلَ یُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا فَهُوَ مُقَاتِلٌ وَقُوْتِلَ یُقَاتَلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا فَهُوَ مُقَاتَلٌ الامر منه قَاتِلْ والنهی عنه لَا تُقَاتِلْ الظرف منه مُقَاتَلٌ ○ در فعل ماضی مجہول الف بسبب ضمۂ ماقبل واو شدہ[6] ○ **باب چہارم تفعل**[7] علامتش تشدید عین ست با تقدم تا بر فا چوں اَلتَّقَبُّلُ پذیرفتن ○ **تصریفہ** تَقَبَّلَ یَتَقَبَّلُ تَقَبُّلًا فَهُوَ مُتَقَبِّلٌ وَتُقُبِّلَ یُتَقَبَّلُ تَقَبُّلًا فَهُوَ مُتَقَبَّلٌ الامر منه تَقَبَّلْ والنهی عنه لَا تَتَقَبَّلْ الظرف منه مُتَقَبَّلٌ ○ **باب پنجم تفاعل**[8]

۱ه سیبویہ گفتہ کہ اصل تَفْعِیْل فِعَّال بکسر فا و تشدید عین بودہ تا عوض حرف زائد در اول در آوردند و یا را قائم مقام الف گردانیدند تفعیل شد و ماضی ایں باب کہ بدون تا ست مؤید ایں مقال ست واللہ اعلم واختلاف در عین ایں باب کہ زائد اول ست یا ثانی نزد بعضے زائد اول ست زیرا کہ ساکن ست وعین ثانی متحرک ست حرف ساکن برائے زیادت اولی ست وایں مذہب خلیل ست نزد بعضے عین ثانی زائد چہ اکثر زیادت در ثانی واقع شود وایں مذہب سیبویہ است وایں باب اغلب برائے معنی کثرت و تعدیہ می آید قولہ تعالیٰ و غلقت الابواب سخت بست درہا را وگفتہ اندکہ تسمیہ قرآن بہ تنزیل بہمین وجہ است کہ نزول آں در زمان کثیر واقع شدہ نہ جملہ واحدہ بلکہ سورہ سورہ وآیہ آیہ نزول یافتہ کقولہ تعالیٰ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ تَنْزِيْلًا وبرائے تعدیہ نیز آید چوں فَرَّحْتُهٗ خوش گردانیدم اورا وبرائے قصر نیز آید چوں هَلَّلَ و كَبَّرَ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ واللہ اکبر گفت ۔ مولانا محمد علی صاحب مدظلہ ۲ه بتشدید عین و در بعض قرأت کِذَابًا بتخفیف نیز وارد شدہ دریں صورت کِذَابٌ مصدر کَاذَبَ از مفاعلہ خواہد بود و وقوع آں بمقابلہ فعل کَذَّبَ ازاں قبیل ست چنانکہ در آیہ وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبْتِيْلًا تفعیل بمقابل تفعل وارد گردیدہ واللہ اعلم ۔ رضی ۳ه اصل ایں باب مشارکت ست درمیان دو کس یا دو چیز در معنی فاعلیت و مفعولیت لیکن در لفظ یکے فاعل صریح باشد و دوم مفعول صریح و در معنی ہر یکے فاعل باشد و ہر یکے مفعول چوں ضَارَبْتُ زَيْدًا کہ در لفظ ضمیر متکلم فاعل ست و زیدا مفعول و فی الحقیقۃ وقوع ضرب از طرفین متحقق است نہ از جانب واحد وایں باب اکثر متعدی آید و گاہے بمعنی مجرد نیز آید چنانکہ سَافَرْتُ بمعنی سَفَرْتُ و در بعض مقام معنی مشارکت نیز مسلوب میشود چوں عَاقَبْتُ اللِّصَّ وعَافَاكَ اللهُ ۔ ۴ه احتراز از باب تفاعل کہ تا بر فا آں مقدم است ۔ ۵ه قتال بروزن فعال مقصور ست از قِيْتَال ویا در قیتال بجائے الف فاعل واقع است و وزن فعال در ناقص نمی آید بسبب استثقال واوزان مذکور مسموع است و قیاس را بران جاری نتواں کرد ۔ ۶ه زیرا کہ قاعدہ تصریف آنست کہ ہرگاہ ما قبل الف مضموم یا مکسور بود بر وفق حرکت ما قبل بدل شود چنانکہ بجائے خود ذکر خواہد یافت ۔ ۷ه مصدر ایں باب بروزن تِفْعَال نیز آید برحسب سماع واز خواص ایں باب مطاوعت فعّل مشدد العین ست چنانکہ گوئی قَطَّعْتُهٗ فَتَقَطَّعَ بریدم اورا پس بریدہ شد و بمعنی تکلف آید چوں تَجَوَّعَ بتکلف جوع را پیدا کرد ۔ ۸ه ایں باب نیز مثل مفاعلہ مفید مشارکت ست لیکن فرق مابین آنکہ در باب سابق مشارکت در اثنین بود و دریں باب عام ست خواہ میان اثنین باشد یا متعدد و ہر واحد در لفظ صریح فاعل باشد و در معنی ہر واحد فاعل و مفعول ۔

علامتش زیادت الف ست بعد فا و زیادت تا قبل فا چوں اَلتَّقَابُلُ بایکدیگر مقابل شدن ○ **تصریفہ** تَقَابَلَ یَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ وَ تُقُوْبِلَ یُتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابَلٌ الامر منه تَقَابَلْ والنهی عنه لَا تَتَقَابَلْ الظرف منه مُتَقَابَلٌ ○ در ماضی مجہول الف بسبب ضمۂ ماقبل واو شدہ و تا دریں باب و در تَفَعَّلَ بقاعدہ کہ نوشتہ ایم یعنی اینکہ غیر ماقبل آخر در ماضی مجہول ہر متحرک مضموم میشود مضموم گشتہ ○ **قاعدہ** دریں ہر دو باب در مضارع ہرگاہ دو تائے مفتوحہ جمع شوند جائزست کہ یکے[1] را حذف کنند چوں تَقَبَّلُ[2] در تَتَقَبَّلُ و تَظَاهَرُوْنَ[3] در تَتَظَاهَرُوْنَ ○ **قاعدہ** چوں فائے ازیں دو باب یکے ازیں حروف باشد تا ثا جیم دال ذال زا سین شین صاد ضاد طا ظا[4] جائزست کہ تائے تَفَعَّلَ و تَفَاعَلَ را بفا کلمہ بدل کردہ دراں ادغام کنند و دریں صورت در ماضی و امر ہمزۂ وصل خواہد آمد باب اِفَّعَّلَ[5] و اِفَّاعَلَ کہ صاحب منشعب آنرا در ابواب ہمزۂ وصلی شمردہ ہمیں قاعدہ پیدا شدہ اند چوں اِطَّهَّرَ[6] یَطَّهَّرُ اِطَّهُّرًا فَهُوَ مُطَّهِّرٌ و اِثَّاقَلَ یَثَّاقَلُ اِثَّاقُلًا فَهُوَ مُثَّاقِلٌ ○

فصل سوم

در رباعی مجرد و مزید فیہ چوں از بیان ابواب ثلاثی مزید غیر ملحق فارغ شدیم قبل بیان ابواب ملحق ابواب رباعی مجرد و مزید فیہ بیان میکنیم پس بدانکہ رباعی مجرد را یک باب ست فَعْلَلَةٌ چوں اَلْبَعْثَرَةُ[7] برانگیختن ○ **تصریفہ**

---

[1] مذہب سیبویہ آنست کہ تاء ثانی حذف شود زیراکہ تاء اول علامت مضارع آید و جدیدکہ برائے علامت بود سابق را حذف سازد ہرگاہ اجتماع آں کردہ شود و کوفیین گویند کہ تا اول محذوف شود زیراکہ دوم علامت بابست بدانکہ اگر بعد حذف تاء مذکور دو تاء دیگر با حرف متقارب المخرج در مابعد باقی ماند در ہر دو صورت ادغام ممتنع است زیراکہ اجتماع حذف و ادغام در اول کلمہ ممنوع است چوں تتارک **سوال** در مضارع مجہول تارا چرا حذف نکردند **جواب** زیراکہ دریں صورت ہر دو حرکت مختلف است پس ثقل لازم نیاید و نیز اگر تائے ثانی را حذف کنند التباس واقع شود در میان تَفْعِیل و تَفَعُّل و اگر تاء اول حذف کنند التباس بہ تَفَعُّل معروف لازم آید۔

[2] قال اللہ تعالیٰ تَنَزَّلُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوْحُ۔

[3] قال اللہ تعالیٰ تَظٰهَرُوْنَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ۔

[4] زیراکہ حروف دوازدہ گانہ و تا باہم قریب المخرج اند و وقتیکہ دو حروف متقارب المخرج ہم آیند ادغام آنہا جائز باشد بخلاف حروف متحد المخارج کہ ادغام دراں واجب ست۔

[5] دفع دخل ست کہ مصنفؒ در سابق مزید فیہ ثلاثی غیر ملحق را در دوازدہ باب حصر فرمودہ با وجودیکہ اِطَّهَّرَ و اِثَّاقَلَ نیز از ابواب غیر ملحق اند پس از تقریر مصنفؒ متحقق شد کہ ہر دو باب مذکور را باب جداگانہ قرار دادن خطاست و ما قال المصنف فهو الحق شرح فصول اکبری۔

[6] اِطَّهَّرَ و اِثَّاقَلَ در اصل تَطَهَّرَ و تَثَاقَلَ بود طا و ثا بجائے فا بعد تائے تفعل و تفاعل واقع شدند تا را بطا و ثا بدل کردہ ادغام نمودند و ہمزۂ وصل مکسور در اول در آوردند تا ابتدا بحرف ساکن لازم نیاید اِطَّهَّرَ و اِثَّاقَلَ شد قولہ تعالیٰ فَاطَّهَّرُوْا و در آیہ دیگر فَادّٰرَءْتُمْ فِيْهَا ازیں باب ست۔

[7] سیبویہ گفتہ کہ تا در بَعْثَرَةٌ و دَحْرَجَةٌ عوض الف است کہ قبل آخر در اکثر مصادر غیر ثلاثی مجرد می آید و وزن فِعْلَالٌ مطرد ست بہ نسبت فَعْلَلَةٌ و فِعْلَالٌ مسموع است در ملحق بدحرج چوں جِيْقَالٌ باز ماندن از جماع بسبب سستی و در مضاعف فتح در فعلال جائزست چوں زَلْزَال و خَلْخَال بقصد تخفیف و ثقل تضعیف و مصدر این باب بر وزن فِعْلَال و فُعْلَال نیز آید فَعْلَلٰی بفتح فا و سکون عین و فتح لام اول و ثانی و الف مقصورہ چوں قَهْقَرٰی بازگشتن و فُعْلُلَاء بضم فا و لام اول و سکون عین و فتح لام ثانی و الف ممدودہ چوں قُرْفُصَاء و قصر نیز آمدہ چو قُرْفُصٰی قدم بقدم آمدن و زانو بزانو شدن این باب برائے معانی کثیر آید کہ احاطہ آں مشکل ست از آں جملہ ابتدا مانند دَحْرَجَ آواز کرد خروس و قصر چوں بَسْمَلَ بسم اللہ گفت و بجز صحیح دریں باب منقول نشدہ و مضاعف و مہموز نیز می آید بر سبیل قلت صحیح چوں (بقیہ بر صفحہ)

بَعْثَرَ يُبَعْثِرُ بَعْثَرَةً فَهُوَ مُبَعْثِرٌ وَ بُعْثِرَ يُبَعْثَرُ بَعْثَرَةً فَهُوَ مُبَعْثَرٌ الامر منه بَعْثِرْ والنهي عنه لَا تُبَعْثِرْ الظرف منه مُبَعْثَرٌ ○ علامت این باب بودن چار حرف اصلی در ماضی است وبس علامت مضارع درین باب هم در معروف مضموم میباشد (احتراز از فعل جلبب وغیره) ○ **قاعده کلیه** در حرکت علامت مضارع اینست که اگر در ماضی چهار حرف باشد همه اصلی یا بعضے اصلی و بعضے زائد علامت مضارع آں در معروف هم مضموم[1] باشد چوں يُكْرِمُ يُصَرِّفُ يُقَاتِلُ يُبَعْثِرُ والا[2] مفتوح چوں يَنْصُرُ يَجْتَنِبُ يَتَقَابَلُ ○ رباعی مزید فیه یا بے همزهٔ وصل باشد وآں را یک باب ست تَفَعْلُلٌ[3] علامت آں زیادت تا ست قبل چار حرف اصلی[4] چوں اَلتَّسَرْبُلُ پیراهن پوشیدن ○ **تصریفه** تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلًا فَهُوَ مُتَسَرْبِلٌ الامر منه تَسَرْبَلْ والنهي عنه لَا تَتَسَرْبَلْ الظرف منه مُتَسَرْبَلٌ ○ ویا با همزهٔ وصل آں را دو باب ست ○ **اول اِفْعِلَّالٌ**[5] علامتش تشدید لام دوم است و زیادت آں یک لام ست بر چار حرف اصلی و همزهٔ وصل در ماضی وامر چوں اَلْاِقْشِعْرَارُ موبر تن خواستن ○ **تصریفه** اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ[6] اِقْشِعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌّ الامر منه اِقْشَعِرَّ اِقْشَعِرِّ اِقْشَعْرِرْ والنهي عنه لَا تَقْشَعِرَّ لَا تَقْشَعِرِّ لَا تَقْشَعْرِرْ الظرف منه مُقْشَعَرٌّ ○ اِقْشَعَرَّ در اصل

(بقیه از صفحه ۲۸) بَعْثَرَ و مضاعف چوں زَخْرَخَ و مهموز چوں اَوْنَقَ **سوال** حَوْقَلَ پر شد و اَهْوَرَ غلطانید بروزن فَعْلَلَ ست حالانکه صحیح نیست **جواب** این کلمات ملحق بر باعی اند بزیادت حروف علت واو درین کلمات برائے الحاق است نه بمقابل حروف اصول، این باب لازمی و متعدی هردو آید ؛

[1] **سوال** علامت مضارع را درین ابواب چرا مضموم گردانیدند **جواب** این ابواب قلیل الاستعمال اند و ثلاثی کثیر الاستعمال و فتحه خفیف است و ضمه ثقیل و کثرت استعمال خفت می خواست لهذا فتحه برائے کثیر الاستعمال و ضمه برائے قلیل الاستعمال مقرر کردند برائے اعتدال ------- بدانکه اکثر اهل عرب غیر حجازیین در مضارع که ماضی آں مکسور العین یا با همزهٔ وصل باشد حروف اتین غیر یا را مکسور خوانند تا دلیل باشد بر کسر عین و کسر اول ماضی چوں اَنَا اِعْلَمُ وَاَنْتَ تِعْلَمُ وَاِسْتَنْصِرُ وَيِسْتَنْصِرُ و همچنین در ابوابیکه اول آں تا ر زائد است کسره مذکور جائز میدارند بنا بر مشابهت آں بانفعال در صفت مطاوعت زیراکه اغلب این ابواب برائے مطاوعت می آید **سوال** حروف مضارع را در ابوابیکه ماضی آں مضموم العین ست چرا مضموم نگردانیدند **جواب** ضمه اثقل حرکات است و اجتماع دو ضمه موجب مزید استثقال ست **سوال** فا و عین را چرا کسره تجویز نکردند **جواب** سکون فا در مضارع اصل ست و عدم تجویز کسر عین بجهت آنکه تا در مضارع مفتوح و مکسور العین التباس واقع نشود ؛ [2] یعنی اگر در ماضی آں اقل از چار حرف یا اکثر ازاں باشد ؛ [3] این باب اکثر برائے مطاوعت فَعْلَلَ آید چوں دَحْرَجْتُهٗ فَتَدَحْرَجَ انداختم او را پس انداخته شد ؛ [4] قید اصلی احتراز است از تَفَعَّلَ که عین دراں مکرر ست ؛ [5] حکم این باب در باب لزوم و دیگر خواص بعینه مثل اِحْمَرَّ است و مصدر این باب بروزن فُعْلِيْلَةٌ بضم فا و فتح عین و سکون لام اول و کسر لام ثانی نیز آمده و بر سبیل قلت چوں قُشَعْرِيْرَةٌ و طُمَأْنِيْنَةٌ بمعنی اطمینان ؛ [6] قال الله تعالی تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُوْدُ الَّذِيْنَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ موی خیز میشود از شنیدن آں پوست آنانکه می ترسند از پروردگار خود ؛ فتح الرحمن اِقْشَعَرَّ در اصل اِقْشَعْرَرَ بود حرکت لام اول نقل کرده به عین داده لام را در لام ادغام کردند اقشعر شد علیٰ هذا القیاس در دیگر صیغ ؛

اِقْشَعَرَّ بود و یَقْشَعِرُّ یَقْشَعْرِرُ و ہمچنیں دیگر صیغہا بنہجیکہ در صیغ اِحْمَرَّ یَحْمَرُّ ادغام کردند ہمچنیں در صیغ ایں باب ہم کردند مگر دریں باب ماقبل اول متجانسین ساکن بود لہذا حرکتش بماقبل دادہ ادغام کردند ⬭ **باب دوم اِفْعِنْلَال**ٔ[۱] علامتش زیادت نون ست بعد عین و ہمزۂ وصل در ماضی و امر چوں اَلْاِبْرِنْشَاقُ سخت شاد شدن ⬭ **تصریفہ** اِبْرَنْشَقَ یَبْرَنْشِقُ اِبْرِنْشَاقًا فَھُوَ مُبْرَنْشِقٌ الامر منہ اِبْرَنْشِقْ والنھی عنہ لَاتَبْرَنْشِقْ الظرف منہ مُبْرَنْشَقٌ ⬭

بیان ابواب ثلاثی مزید ملحق برباعی ⬭

فصل چہارم در ثلاثی مزید فیہ ملحق برباعی

ثلاثی مزید ملحق برباعی یا ملحق برباعی مجرد باشد یا ملحق برباعی مزید اول را ہفت باب ست ⬭ (۱) **فَعْلَلَةٌ** زیادت آن تکرار لام ست چوں اَلْجَلْبَبَةُ چادر پوشانیدن ⬭ **تصریفہ** جَلْبَبَ[۲] یُجَلْبِبُ الخ ⬭ (۲) **فَعْوَلَةٌ** زیادت آن واو ست بعد عین چوں اَلسَّرْوَلَةُ شلوار پوشانیدن ⬭ **تصریفہ** سَرْوَلَ یُسَرْوِلُ الخ ⬭ (۳) **فَیْعَلَةٌ** زیادت یا بعد فا چوں اَلصَّیْطَرَةُ[۳] برگماشتہ شدن ⬭ صَیْطَرَ یُصَیْطِرُ الخ ⬭ (۴) **فَعْیَلَةٌ** بزیادت یا بعد عین چوں اَلشَّرْیَفَةُ افزونی برگھائے کشت بریدن ⬭ **تصریفہ** شَرْیَفَ یُشَرْیِفُ الخ ⬭ (۵) **فَوْعَلَةٌ** بزیادت واو بعد فا چوں اَلْجَوْرَبَةُ پاتابہ پوشانیدن ⬭ **تصریفہ** جَوْرَبَ یُجَوْرِبُ الخ ⬭

---

[۱] وایں باب اکثر لازم می آید و متعدی نیز آید بر سبیل ندرت چوں قول شاعر اِنِّیْ اَرَا النُّعَاسَ یَغْرَنْدِیْنِیْ ؛ اَطْرُدُہٗ عَنِّیْ وَیَغْرَنْدِیْنِیْ ترجمہ بدرستیکہ می بینم خواب راکہ غلبہ میکند برمن ؛ دفع میکنم اورا از خود و غلبہ میکند برمن وایں ہر دو باب لازم ست بدانکہ گاہے الحاق کردہ مے شود کلمہ بکلمہ دیگر بعدہ حرفیکہ براصل ملحق بہ زیادہ کردہ می شود بر ملحق نیز اضافہ نمودہ می شود چنانچہ شَیْطَنَ و سَلْقَیَ کہ ملحق بَدَحْرَجَ ست بعد آن تا و نون و ہمزہ کہ در دَحْرَجَ زیادہ کردہ اند بر ملحق بہ آن نیز زیادہ کردند چوں تَشَیْطَنَ اِسْلَنْقٰی ملحق تَدَحْرَجَ و اِحْرَنْجَمَ وایں قسم را ملحق برباعی مزید خوانند ؛ [۲] مجرد آن جَلَبَ بای موحدہ برائے الحاق مکرر گردانیدند و در زیادت ایں اختلاف است نزد بعضے …… دلائل ہر یکے بجائے خود در رسائل مذکور وایں باب در قرآن مجید نیامدہ ؛ [۳] **سوال** مصنفؒ سابق در ابواب ثلاثی مزید فیہ لفظ علامت استعمال فرمودہ و دریں ابواب لفظ زیادت چرا ایراد نمودہ **جواب** تا تنبیہ باشد بر اینکہ اطلاق علامت بر حرفے می آید کہ زیادت آں برائے حصول معانی مقصود باشد و در الحاق ایں معنی مفقود ست زیرا کہ در ملحق صرف ترکیب وزن مطلوب ست و بس ؛ [۴] از جملہ ملحقات غیر ایں باب در قرآن مجید نیامدہ قال اللہ تعالٰی لَسْتَ عَلَیْھِمْ بِمُصَیْطِرٍ نیستی برایشان گماشتہ شدہ صُوْطِرَ ماضی مجہول ایں باب در اصل صُیْطِرَ بودہ یا از جہت ضمہ ماقبل خود واو گشت صُوْطِرَ شد ؛

⑥ فَعْنَلَةٌ بزیادت نون بعد عین چوں اَلْقَلْنَسَةُ کلاہ پوشانیدن ○ تصریفہ قَلْنَسَ يُقَلْنِسُ الخ ○ ⑦ فَعْلَاةٌ بزیادت یا بعد لام چوں اَلْقَلْسَاةُ کلاہ پوشانیدن ○ تصریفہ قَلْسٰى يُقَلْسِيْ قَلْسَاةً فَهُوَ مُقَلْسٍ وقُلْسِيَ يُقَلْسٰى قَلْسَاةً فَهُوَ مُقَلْسًى الامر منه قَلْسِ والنهی عنه لَا تُقَلْسِ الظرف منه مُقَلْسًى ○ اصل قَلْسٰى قَلْسَيَ بود یا متحرک ما قبل مفتوح یا را الف کردند وہمچنیں قَلْسَاةٌ مصدر کہ قَلْسَيَةٌ بود وہمچنیں يُقَلْسٰى مضارع مجہول کہ اصل آں يُقَلْسَيُ بود ودر مُقَلْسًى مفعول کہ اصل آں مُقَلْسَيٌ بود لیکن دراں الف بسبب اجتماع ساکنین با تنوین بیفتاد[1] يُقَلْسِيْ مضارع معروف کہ اصل آں يُقَلْسِيُ بود یا را ساکن کردند وہمچنیں مُقَلْسٍ اسم فاعل کہ اصل آں مُقَلْسِيٌ بود لیکن یائے آں بعد سکون بسبب اجتماع ساکنین با تنوین بیفتاد ○ وملحق برباعی مزید یا ملحق[2] بتَفَعْلُلٌ ست یا ملحق بافعنلال یا ملحق بِافْعِلَّال اول را[3] ہشت باب ست ① تَفَعْلُلٌ بزیادت تا[4] قبل فا وتکرار لام چوں تَجَلْبُبٌ چادر پوشیدن ② تَفَعْوُلٌ بزیادت تا قبل فا وواو میان عین ولام چوں تَسَرْوُلٌ شلوار پوشیدن ③ تَفَيْعُلٌ بزیادت تا قبل فا ویا بعد فا چوں تَشَيْطُنٌ شیطان شدن ④ تَفَوْعُلٌ بزیادت تا قبل فا وواو بعد فا چوں تَجَوْرُبٌ پائتابہ پوشیدن ⑤ تَفَعْنُلٌ بزیادت تا قبل فا ونون بعد عین چوں تَقَلْنُسٌ کلاہ پوشیدن ⑥

---

[1] یعنی اولا یا الف گشت بعدہ اجتماع ساکنین شد درمیان یا ونون تنوین یا بیفتاد مُقَلْسٍ شد ۔ [2] یعنی ملحق برباعی مزید سہ قسم ست اول ملحق بہ تَفَعْلُلَ یعنی تَسَرْبَلَ دوم ملحق بافْعِنْلَال یعنی اِبْرِنْشَاق سوم ملحق بِافْعِلَّال یعنی اِقْشِعْرَار **سوال** سابق اِقْشِعْرَار از ابرنشاق مقدم ذکر فرمودہ دریں جا ملحق اِقْشِعْرَار را چرا موخر گردانید **جواب** بنا بر تنبیہ بریں معنی کہ مثل اِقْعِنْسَاسٌ واِسْلِنْقَاء مطرد ست ومثل اِكْوَهَدَّ ملحق اِقْشِعْرَار شاذ وغریب ۔ مولنا مولوی محمد علی عم فیضہ [3] یعنی ملحق بتَفَعْلَلَ یعنی تَسَرْبَلَ ہشت باب ست وازیں باب ہشتگانہ کدام در قرآن مجید نیامدہ ۔ [4] بدانکہ زیادت تا دریں ابواب نزد اکثر برائے الحاق نیست، بلکہ برائے معنی مطاوعت است چنانکہ در تَدَحْرَجَ بود ومطاوعت در اصطلاح اہل تصریف عبارت ست ازانکہ فعلی را بعد فعلی ذکر نمایند برائے اظہار آنکہ مفعول اثر فاعل قبول کردہ است چوں دَحْرَجْتُہٗ فَتَدَحْرَجَ گردانیدم اورا پس بگردید ۔ مصنف تصاریف ایں ابواب را ذکر نفرمودہ بنا بر آنکہ تصریف ایں ابواب بعینہ مثل ملحقات رباعی مجرد ست بادنی تفاوت زیرا کہ تجلبب مثل جَلْبَبَ وتَسَرْوَلَ مثل سَرْوَلَ وتَشَيْطَنَ مثل شَيْطَنَ وتَجَوْرَبَ مثل جَوْرَبَ وتَقَلْنَسَ مثل قَلْنَسَ وتَقَلْسٰى مثل قَلْسٰى ست بزیادت تا در اول وباب تَمَسْكَنَ وتَعَفْرَتَ ہر دو از قبیل شاذ وغریب اند پس تصریف ایں ابواب را بر تصریف سابق ملحوظ باید داشت ۔

تَمَفْعُلٌ بزیادت تا و میم قبل فا چوں تَمَسْكُنٌ[1] مسکین شدن ⑦ تَفَعْلُتٌ بزیادت تا قبل فا و تائے دیگر بعد لام چوں تَعَفْرُتٌ خبیث شدن ⑧ تَفَعْلِيٌ بزیادت تا قبل فا و یا بعد لام چوں تَقَلْسِيٌ کلاہ پوشیدن ○ صرف صغیر ایں ابواب را بروزن صرف صغیر تَسَرْبُلٌ باید گردانید و در باب آخر یعنی تَقَلْسِي تعلیلات بقیاس قَلْسٰی يُقَلْسِيْ باید کرد و در مصدرش ضمۂ لام[2] اول بکسرہ بدل کردہ اعلال مُقَلْسٍ کردہ اند ○ ملحق بافْعِنْلال را دو باب است ○ ① اِفْعِنْلالٌ بزیادت لام دوم و نون بعد عین و ہمزۂ وصل چوں اِقْعِنْسَاسٌ[3] سینہ و گردن برآوردہ خرامیدن ○ ② اِفْعِنْلَاءٌ بزیادت یا بعد لام و نون بعد عین و ہمزۂ وصل چوں اِسْلِنْقَاءٌ برقفا خفتن ○ اِسْلَنْقٰى يَسْلَنْقِيْ اِسْلِنْقَاءً فَهُوَ مُسْلَنْقٍ الامر منه اِسْلَنْقِ والنهی عنه لَا تَسْلَنْقِ الظرف منه مُسْلَنْقًى ○ در مصدر ایں باب کہ اصلش اِسْلِنْقَايٌ بود یا بسبب وقوع آں در طرف بعد الف ہمزہ شد و در دیگر صیغ تعلیل بقیاس باب قَلْسٰی باید کرد ○ ملحق بافْعِلَّال را یک باب ست ○ اِفْوِعْلَالٌ[4] بزیادت واو بعد فا و تکرار لام چوں اِكْوِهْدَادٌ کوشش کردن ○ اِكْوَهَدَّ يَكْوَهِدُّ اِكْوِهْدَادًا فَهُوَ مُكْوَهِدٌّ الامر منه اِكْوَهِدَّ اِكْوَهِدِّ اِكْوَهْدِدْ والنهی عنه لَا تَكْوَهِدَّ لَا تَكْوَهِدِّ لَا تَكْوَهْدِدْ ○ در جمیع صیغ ایں باب ادغام ست تعلیل بوضع صیغ اقشعر بر زبان باید آورد ○

[1] در باب تَمَسْكَنَ و تَعَفْرَتَ اختلاف ست بعضے گویند کہ ملحق ست زیراکہ درو دو حرف زائد ست در تَمَسْكَنَ تا و میم زائد و در تَعَفْرَتَ تا اول و تا آخر و بعضے گویند کہ ملحق نیست بلکہ میم در تَمَسْكَنَ و تا آخر در تَعَفْرَتَ اصلی ست زیراکہ الحاق در اول کلمہ نمی شود و ایں دعوی نزد مصنف ضعیف ست چنانکہ ذکر خواہد یافت و صاحب فصول اکبری نگاشتہ کہ ایں باب نادر ست و نادر مثل معدوم و نادر آنرا گویند کہ فصیح نباشد اگرچہ خلاف قیاس نبود و استعمال آں کمتر آید و شاذ آنرا گویند کہ مخالف قیاس باشد اگرچہ موافق استعمال فصحا باشد و غریب آنرا گویند کہ فصیح نباشد و در استعمال کم آید و ہر دو قسم اول مقبول است و ثالث مردود ۔ [2] تقلس در اصل تَقَلْسُوٌ بہ تنوین بود و ضمہ لام را بکسرہ نقل کردہ بنابر موافقت یا بعدہ ضمہ بر یا دشوار داشتہ ساکن کردند تقلس شد ۔ [3] بدانکہ بعضے در باب اِقْعِنْسَاس و اِسْلِنْقَار گفتہ اند کہ ہمزہ و نون برائے الحاق نیست بلکہ احد سین در اِقْعِنْسَاس و الف در اِسْلِنْقَار برائے الحاق است زیراکہ الف و ہمزہ و نون زائد در ملحق بہ آں یعنی با حرنجام نیز موجود ست و شرط در زیادت الحاق آنست کہ زیادت در مقابلہ فا و عین و لام باشد و شیخ رضی گفتہ کہ جملہ زوائد اِقْعِنْسَاس و اِسْلِنْقَار برائے الحاق است و ضرور نیست کہ ہمہ زیادات الحاق بمقابلہ فا و عین و لام آید زیراکہ در ملحق بہ مزید فیہ بعینہ آوردن حروف زائدہ ملحق بہ در ملحق لازم ست و ہمزہ و نون در اِقْعِنْسَاس و اِسْلِنْقَار ازاں قبیل ست و مصنف نیز مذہب ثانی را اختیار فرمودہ ۔ مولانا محمد علی عم فیضہ ۔ [4] صاحب فصول اکبری نوشتہ کہ ایں باب ہم از قبیل نوادر ست و نظیر آں کمتر وارد گردیدہ

دربیان حقیقت الحاق وتحقیق ملحقیت تمسکن واخواتش

فائدہ درکتب مطولۂ صرف ملحقات[1] دیگر بسیار ہم برباعی مجرد وہم برباعی مزید فیہ شمردہ اند دریں رسالہ بر مشہورات اکتفا کردیم ○ درباب تَمَفْعُلَ خلجان کردہ اند کہ زیادت الحاق قبل فانمی آید جز تا کہ بضرورت ادائے معنی مطاوعت قبل فا می آید پس میم برائے الحاق نمی تواند شد بہمین جہت صاحب منشعب گفتہ کہ ایں باب شاذ از قبیل غلط است میم[2] را اصلی گمان کردہ تا بران آوردند و مولانا عبد العلی صاحب در رسالہ ہدایۃ الصرف تَمَفْعُلْ را از ملحقات برآوردہ داخل رباعی مزید فیہ کردہ اند وتحقیق اینست کہ ملحق ست وایں تقیید کہ زیادت الحاق قبل فانیاید بیجاست صاحب فصول اکبری اکثر صیغ را کہ دراں زیادت قبل فا ست مثل نَرْجَسَ[3] وغیرہ از ملحقات شمردہ مناط الحاق برین ست کہ مزید فیہ بسبب زیادت بروزن رباعی گردد ومعنی جدید از قبیل خواص علاوہ معانی ملحق بہ پیدا نکند ○ ہرگاہ این مناط یافتہ شد در ملحق بودن تَمَسْكَنَ شبہ نیست وچون مِسْكِينٌ بروزن مِفْعِيلٌ است نہ فِعْلِيلٌ وقاعدۂ معینۂ محققان صرف کہ برائے زیادت حرف مناسبت مزید فیہ با مادہ بدلالتے از دلالات[4] ثلثہ یعنی مطابقی وتضمنی والتزامی کافی ست مقتضی زیادت میم ست در تَمَسْكَنَ ومِسْكِينٌ پس عذر مولانا عبد العلی رحمۃ اللہ علیہ آنرا از باب تَسَرْبَلَ باصالت میم صحیح نیست ○ فائدہ صاحب

[1] ازآں جملہ آنکہ در رضی مذکور ست فَعْأَلَ بزیادت ہمزہ درمیان عین ولام چون بَرْأَلَ الدِّيكُ بازکرد خروس پرہائے خودرا وفَنْعَلَ بزیادت نون درمیان فا وعین وقَنْفَعَ الرَّجُلُ چسپید مرد بزمین وفَعْلَنَ بزیادت نون درآخر وفُمْعَلَ بزیادت میم درمیان فا وعین وفَعْلَمَ بزیادت میم درآخر وملحق برباعی مزید چون تَفَعْنَلَ وافْعَنْلَلَ ہمہ ابواب مذکور از قبیل غریب ونادراند؛

[2] یعنی بعضے گمان کردہ اند کہ میم در تَمَسْكَنَ وتَمَدْرَعَ ومثل آن فاکلمہ ست مانند قاف قِنْدِيلٌ ودال دِرْهَمٌ بنابرایں ظن تا را بران زیادہ کردہ بہ باب تَفَعْلُلَ منسوب نمودند مذہب سیبویہ نیز ہمین ست وظن او آنست کہ وزن تَمَفْعَلَ در کلام نیامدہ پس برحسب ظن سیبویہ تَمَسْكَنَ بروزن تَفَعْلَلَ در مِسْكِينٌ ومِنْدِيلٌ بروزن فِعْلِيلٌ است ومیم دریں امثلہ اصلی است نہ برائے الحاق واستدلال آوردہ بقولہ علیہ السلام اَخْشَوْشِنُوا واستَعَدُّوا یعنی مشابہت پیدا کنید بمَعَد بن عَدْنان کہ یکے از اجداد آنحضرت ست صلی اللہ علیہ وسلم وبقیاس سیبویہ معد بروزن فعل بتشدید لام ست ونزد جمہور بروزن مَفْعَلٌ واکثر محققین دریں باب از سیبویہ خلاف کردہ گفتہ اند کہ ظن سیبویہ در عدم مجی تَمَفْعَلَ غلط ست زیرا کہ تَمَسْكَنَ وتَمَدْرَعَ وتَمَنْدَلَ وتَمَغْفَرَ بلا خلاف در کلام عرب وارد است؛ رضی

[3] نَرْجَسَ در دوا گل نرگس انداخت وسوائے آن بزیادت قبل فا در اصول اکبری مذکور ست تَرْقَلَ بنا بر وزن تَفْعَلَ بناز خرامید وہَلْقَمَ بروزن ہَفْعَلَ لقمہ کلاں خورد ومَرْحَبَ بروزن مَفْعَلَ مرحبا گفت از مصنف بدانکہ از علامات زیادتی حروف یکے عدم نظیر ست وعدم نظیر عبارت است از خروج کلمہ از جمیع اوزان عرب یعنی بر تقدیر اصالت آن حرف لازم آید کہ آن کلمہ را وزنے کہ آن وزن در لغت عرب نباشد از ان قبیل است نرجس کہ معرب نرگس است زیرا کہ بر تقدیر اصالت نون وزیادتی در ہر دو صورت خروج آن از اوزان عرب لازم می آید زیرا کہ وزن فَعْلِلَ بکسر لام اول وتَفْعِلَ بکسر عین ہر دو در کلام عرب نیامدہ است لیکن چونکہ کثرت مزید فیہ وملحقات در کلام عرب بیشتر ست بنا برآن دریں احتمال نیز حکم زیادتی نون دادہ بروزن تَفْعُلَ گردانیدند شرح فصول اکبری؛

[4] دلالت لفظ بر تمام معنی مطابقی باشد چون دلالت انسان بر حیوان ناطق وبر جزء معنی تضمنی چون دلالتش بر صرف حیوان یا ناطق وبر لازم معنی التزامی چون دلالتش بر کتابت مِسْكِين بمعنی فقیر وبے مایہ است وبر معنی سکون کہ مادۂ آنست بدلالت التزامی دلالت دارد چہ مسکین مثل غنی طاقت حرکت وجنبش ندارد کہ ہر جا خواہد در ہر وقت برود پس مناسبت در مسکین در سکون باعتبار دلالت التزامی موجود ست بلکہ در قاموس (بقیہ بر صفحہ ۳۴)

شافیہ تَفَعُّلْ و تَفَاعُلْ را از ملحقات شمردہ جمیع محققین تخطیۂ او نمودہ اند بہمیں جہت کہ ہر چند تَفَعُّلْ و تَفَاعُلْ بروزن رباعی گردیدہ لیکن دریں ہر دو باب خواص و معانی[1] زائد ست نسبت بہ ملحق بہ پس مناط الحاق یافتہ نمی شود ○ **فائدہ** حضرت استاذی مولوی سید محمد صاحب بریلوی غُفِرَ لَہٗ برائے ضبط حرکات مصادر غیر ثلاثی مجرد **قاعدہ** تقریر فرمودہ اند افادۃً نوشتہ می شود ○ **قاعدہ** ہر مصدر غیر ثلاثی مجرد کہ در آخرش تا باشد و فا مفتوح بود ما بعد ساکن اولش مفتوح باشد چوں مُفَاعَلَةٌ و فَعْلَلَةٌ و ملحقات[2] آں ○ و ہر مصدر مذکور کہ تا قبل فائے آں باشد و فا مفتوح بود ما بعد ساکن اولش مضموم باشد چوں تَقَابُلٌ و تَقَبُّلٌ و تَسَرْبُلٌ و ملحقات[3] آں ○ و اگر فا ساکن بود ما بعد آں مکسور باشد چوں تَصْرِيْفٌ ○ و ہر مصدر کہ ہمزۂ وصل در ابتدا داشتہ باشد ما بعد ساکن اولش مکسور باشد چوں اِجْتِنَابٌ و اِسْتِنْصَارٌ و غیر آں جز اِفَّعُّلٌ و اِفَّاعُلٌ[4] کہ از فروغ تَفَعُّلْ و تَفَاعُلْ اند اصلی از ابواب ہمزۂ وصل نیستند ○ ہر مصدر کہ ہمزۂ قطعی اولش باشد ما بعد ساکن اولش مفتوح بود چوں اِفعال دریں قاعدہ وجہ[5] ضبط حرکت ما بعد ساکن اول بالخصوص اینست کہ خطا در تلفظ بہمیں حرف بیشتر از مردم واقع می شود اکثر مُنَاسَبَتْ و دیگر مصادر مُفَاعَلَتْ را بکسر عین و اِجْتِنَاب را بفتح تا بر زبان می آرند ○ **قاعدہ** برائے ضبط حرکت عین مضارع معلوم در ابواب غیر ثلاثی مجرد ○ اگر در ماضی تا قبل فا باشد عین مضارع مفتوح خواہد بود و الا

(بقیہ از صفحہ ۳۳) نوشتہ است کہ سَكَنَ و تَسَكَّنَ و تَمَسْكَنَ صَارَ مِسْكِيْنًا پس در تَمَسْكَنَ و مادۂ آں مناسبت باعتبار دلالت مطابقی یافتہ می شود۔ مصنف رح

[1] و دیگر آں کہ مثلاً اگر الف تفاعل برائے الحاق بود دریں صورت الف مذکور در مصدر و اسم فاعل و مفعول خواہد آمد دریں صورت قول او کہ الف در وسط اسم برائے الحاق نمی آید صحیح نخواہد بود۔ [2] چوں جَلْبَبَةٌ و سَرْوَلَةٌ و صَيْطَرَةٌ و شَرْيَفَةٌ و جَوْرَبَةٌ و قَلْنَسَةٌ و قَلْسَاةٌ **سوال** تَعَفْرُتٌ کہ در آخرش تا ست بنا بر ضابطہ مذکور می باید کہ ما بعد ساکن اولش مفتوح بود حالانکہ مفتوح نیست **جواب** ضابطہ مذکور برائے مصادر یست کہ تا زائد در آخر آں باشد تا کہ در آخر تَعَفْرُت ست دراں اختلاف ست نزد بعضے اصلی ست و نزد بعضے زائدہ و تائے اول برائے الحاق ست بنا بر ایں اختلاف مصنف رح آنرا در قسم ثانی داخل فرمودہ۔ [3] چوں تَشَيْطُنٌ و تَجَوْرُبٌ و تَمَسْكُنٌ و تَعَفْرُتٌ و تَقَلْسِيٌ اصل آں تَقَلْسُيٌ بضم لام بود ضمہ را بکسرہ بدل کردند چنانکہ سابق گذشت۔ [4] جواب سوال مقدر کہ در اِفَّعُّلْ و اِفَّاعُلْ ہمزہ در ابتدا موجود با آنکہ ما بعد ساکن اولش مکسور نیست۔ [5] دفع مظنہ است کہ بالخصوص وجہ ضبط حرکت ما بعد ساکن اول چیست با وجود عدم تعرض حرکات دیگر حروف مثل فا و عین و لام۔ مولانا محمد علی کانپوری عم فیضہ

مکسور و در رباعی و ملحقات کل آں لام اول و ہر حرفیکہ بجائے آں باشد حکم عین دارد ۱ پس در تَفَاعُلُ و تَفَعُّلُ و تَفَعْلُلُ و در ملحقاتش (چنانکہ تَجَوْرُبٌ و تَجَلْبُبٌ) ماقبل آخر در مضارع معلوم مفتوح باشد و در جملہ ابواب دیگر مکسور ۲ ○ **باب سوم در صرف مہموز و معتل و مضاعف** مشتمل بر سہ **فصل** چوں از سر ابواب فارغ شدیم حالا بقواعد تخفیف و اعلال و ادغام می پردازیم تغییر ہمزہ را تخفیف ۳ گویند ○ و تغییر حرف علت را اعلال ۴ ○ و در آوردن یک حرف را در دیگرے و مشدد نمودن را ادغام ○ **فصل اوّل** در مہموز مشتمل بر دو قسم ○ **قسم اوّل** در قواعد تخفیف ہمزہ ○ **قاعدہ** ہمزہ منفردہ ساکنہ وفقِ حرکت ماقبل خود شود جوازاً یعنی بعد فتحہ الف و بعد ضمہ واو و بعد کسرہ یا چوں رَاسٌ و ذِیبٌ و بُوسٌ ○ **قاعدہ** ہمزہ ساکنہ بعد ہمزہ متحرکہ ۵ وجوباً وفقِ حرکت ماقبل شود چوں اٰمَنَ (سِرُّ) و اُومِنَ (مُرْکِلْ) و اِیْمَانًا (سخت حاجتمند شدن) ○ **قاعدہ** ہمزہ منفردہ مفتوحہ ۶ بعد ضمہ واو شود بعد کسرہ یا جوازاً چوں جُوَنٌ و مِیَرٌ ○ **قاعدہ** در دو ہمزہ متحرکہ اگر یکے ہم مکسور باشد ثانی یا شود وجوباً چوں جَاءٍ ۷ و اَیِمَّۃٌ ۸ ورنہ واو چوں اَوَادِمُ و اُوَمِّلُ (جمع امام بمعنی پیشوا) (آیندہ) صرفیاں ایں قاعدہ را در صورت کسرہ ہم وجوبی گفتہ اند مگر ایں ۹

(جمع آدم ابو البشر علیہ السلام ؛ قاموس و صراح)

۷ مثل قاضٍ و امانزد خلیل و سیبویہ اصل آں جائیٌ بود اولا لام را قلب مکانی کردہ بموضع عین و عین را بموضع لام آوردند جائیٌ شد بعدہ ضمہ بر یا دشوار داشتہ ساکن گردانیدند و یا باجتماع ساکنین افتاد جاءٍ شد پس نزد خلیل اجراء ایں مسئلہ دریں مثال نشد ؛ ۸ جمع امام در اصل اَءْمِمَۃٌ بود حرکت میم اول نقل کردہ بماقبل دادند میم را در میم ادغام کردند اَئِمَّۃٌ شد بعدہ ہمزہ دوم را بیا بدل کردند زیراکہ ہمزہ خود مکسور ست **سوال** در ائمۃ ادغام را بر اعلال چرا مقدم کردند **جواب** آخر کلمہ بہ نسبت اول اثقل می باشد پس اولا تخفیف اثقل مناسب ست ؛ ۹ دفع دخل آنکہ (بقیہ بر صفحہ ۳۶)

۱ جواب دخل مقدر کہ در تَفَعْلُلَ و ملحقاتش باوجودیکہ ماقبل فا موجود ست عین دراں مفتوح نیست بلکہ ساکن ست ؛ ۲ **سوال** ماقبل آخر را در غیر ذوی التاء چرا مکسور گردانیدند **جواب** زیراکہ تغیر مضارع از ماضی اصل ست و تغیر مذکور بچند وجوہ می شود بہ سقوط ہمزۂ وصل چنانکہ در یَکْتَسِبُ و یَسْتَنْصِرُ و بضم حرف اول چنانکہ در یُبَعْثِرُ لہذا برائے موافقت حرف اول حرف آخر را نیز متغیر گردانیدند بخلاف ذو التاء کہ در مستقبل آں علاوہ زیادت علامت مضارع ہیچ تغیر در اول راہ نیافتہ نظر براں تغیر حرف نیز دراں تجویز نہ نمودند ؛ رضی ۳ بدانکہ ہمزہ از اقصائے حلق ست و در اخراج آں صورت کریہ پیدا می شود لہذا ادائے آں بر متلفظ ثقیل است لہذا اکثر اہل حجاز خصوص اہل قریش بہ تخفیف آں محتاج اند چنانکہ از امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ منقول ست نَزَلَ القرآن بِلِسَانِ قریش و لیسوا بِاَصْحَابِ ہمز وَلَوْلَا اَنَّ جبریل علیہ السلام نزل بالہمزۃ علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم ما ہَمَزْنَا ترجمہ اش آنکہ نازل شد قرآن بزبان قریش و ایشاں اصحاب ہمزہ نیستند و اگر نہ آں بودے کہ جبریل نازل شد با ہمزہ بر نبی صلی اللہ علیہ وسلم استعمال ہمزہ نمی کردیم و نزد غیر اہل حجاز ہمزہ مثل سائر حروف صحیح است و تخفیف آں بنظر استحسان ست نہ بطریق احتیاج و تخفیف ہمزہ منحصر ست در ابدال و تسہیل و حذف و قواعد آں در رسالہ ذکر خواہد یافت و شرط در تخفیف ہمزہ آنست کہ در ابتداء کلام واقع نشود زیراکہ ابدال ہمزہ موقوف ست بر ماقبل خود و ایں معنی در وسط موجود است ؛ رضی ۴ اعلال نیز سہ صورت دارد ابدال و اسکان و حذف و اطلاق اعلال بر تغیر ہمزہ نمی آید چنانکہ تغیر حرف علت را تخفیف نخوانند و لفظ قلب مختص ست در ابدال حروف علت و ہمزہ و لفظ ابدال عام است در غیر حروف علت و ہمزہ ؛ ۵ در اَوْسٌ کہ در اصل اَءْوُسٌ بود قانون مذکور موجود است چرا ہمزہ بدل نکردند **جواب** در اَوُسٌ اعلال و ابدال معارض شدند و ہرجا کہ اعلال و ابدال معارض شوند اعلال را ترجیح دہند زیراکہ تخفیف در اعلال بیشتر است از ابدال ؛

۶ **سوال** مصنف رح حکم ہمزہ مفتوحہ کہ بعد فتحہ واقع شود دریں مقام ذکر نفرمود برائے آنکہ دریں مثال اختلاف است نزد بعضے دریں صورت روا ست ابدال ہمزہ بالف و اولی اثبات ہمزہ است و نیز اکثر قاعدہ تسہیل دراں جاری است چنانکہ در آخر ایں قسم ذکر خواہد یافت ؛ ۷ جاءٍ در اصل جائیٌ بودہ یا بعد الف زائد افتاد ہمزہ شد دو ہمزہ بہم آمدند و ہر دو متحرک و ماقبل دوم مکسور دوم را بیا بدل کردند بعدہ ضمہ بر یا دشوار داشتہ ساکن گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان یا و تنوین یا افتاد جاءٍ شد

(بقیه از صفحه ۳۵) گفته شود که در قرآن شریف هرجا که لفظ ائمه واقع ست بیا نیست و بموجب قاعده ابدال همزه دوم بنابرسبیل وجوب می باید ؛ ۱ و بعضے آن قرارت راخلاف قیاس گفته اند و این پسندیده نیست وسکاکی در مثل اَئِمَّة بجواز ... را بیا مختص بمثل جاء که همزه ثانیه درطرف باشد نموده ؛ از مصنف ۲ بدانکه همزه متحرک که ماقبل آن ساکن باشد بردو قسم است یکے آنکه ساکن مذکور قابل حرکت باشد چنانکه حرف صحیح دوم آنکه قابل حرکت نباشد و آن چهار ست

صحیح نیست زیراکه در بعضے ۱ قرارت متواتره لفظ ائمه بهمزه دوم آمده پس معلوم شد
چنانچه عاصم و ابن عامر و حمزه و کسائی و حفص و یعقوب بروایت رُح همزه ثانیه
که قاعده مذکور جوازی ست ○ قاعده همزه بعد واو و یائے مده زائده و یائے تصغیر جنس ماقبل گشته دراں ادغام ۲ یابد جوازاً چوں مَقْرُوَّةٌ ۳ و خَطِيَّةٌ و اُفَيْسٌ
خوانده شده ؛ بروزن فعیلة بمعنی گناه ؛ تصغیر افوس
○ قاعده چوں بعد الف ۴ مفاعل همزه قبل یا واقع شود بیائے مفتوحه بدل شود و یا بالف چوں خَطَايَا جمع خطيئة خَطَايِئُ ۵ بود بسبب وقوع آں قبل طرف بعد الف جمع همزه شد پس خطائِئُ گردید بعد ازاں همزه ثانیه بقاعده جاء یا شد پس حسب ایں قاعده همزه رایائے مفتوحه و یا راالف کردند خَطَايَا شد ○ قاعده همزه متحرک که پس حرف ساکن غیر مده زائده و یاء تصغیر بعد نقل حرکتش بماقبل
ایں قید برائے آنست که احتراز شود از مثل خطیئة و افیس ؛
محذوف شود جوازاً چوں ۶ يَسَلُ و قَدَ فْلَحَ و يَرَمِيْخَاه ○ قاعده در يَرَى يَرَي
تیر می اندازد برادر خود را ؛
وجمله افعال رویت ایں قاعده بطور وجوب مستعمل است نه در اسمائے مشتقه ازرویت پس در مَرْاًى ظرف و مصدر میمی و در مِرْاٰة آله و در مَرْئِيٌّ اسم مفعول حرکت همزه بماقبل داده همزه را حذف کردن جائزست نه واجب ○ قاعده همزه
بسبب قلت استعمال ؛
متحرکه اگر بعد متحرک باشد دراں بین بین قریب و بین بین بعید هر دو جائز است خواندن همزه میان مخرج خود و مخرج حرف علتی که وفق حرکتش باشد بین بین قریب ست

همزه وصل که ماقبل آن متحرک شود بیفتد بسبب عدم احتیاج ؛ ۷ یعنی هر فعلیکه از ترکیب ایں ماده حاصل شود مثل اَرَيْتَ یا اَرَاَىَ یا رَدَیا هرگاه وارد شود بر آن حرف دیگر و رای آن ساکن گردد و حذف همزه بعد نقل حرکت واجب ست و وجوب

ایں قاعده مبنی است بر کثرت استعمال و گاہے همزه مذکور درحال تحرک ماقبل خود حذف شود بدون نقل حرکت چوں اَرَيْتَ معه همزه استفهام ؛

مده زائده و یائے تصغیر و نون انفعال و الف که جمیع اینها ساکن الاصل اند و قید زائده در مده برائے آنست که اگر مده مذکور اصل باشد و سکون آن لازم باشد چوں سُوْءٌ و سَيِّئٌ پس این چنین مدات قابل حرکت اند و حرکت بر فا و عین و لام آن غیر ممتنع است و همچنین اگر اجتماع در دو کلمه باشد چوں اِتَّبِعُوْا اَمْرَهُمْ و اِتَّبِعِيْ اَمْرَهُمْ چراکه واؤ و یا دریں کلمات کلمه مستقل اند و تحمل حرکت تواند ساخت ؛ ۳ دراصل مَقْرُوْءَةٌ بود همزه بعد واو زائده افتاد همزه را واؤ کرده واو را در واو ادغام نمودند مقروة شد و همچنین خطية دراصل خطيئة بود همزه را بیا بدل کرده در یا ادغام کردند خطية شد ؛ ۴ یعنی هر همزه که بعد الف جمع و قبل یا واقع شود بیائے مفتوحه بدل گردد وجوب ابدال بنظر آنکه دو ثقیل بهم آمده یکے همزه دوم یائے مکسور و متصل طرف که موضع تخفیف ست و قلب همزه بیا بجهة آنکه یا اخف است از واو و قریب المخرج است از همزه و شیخ رضی نوشته که ایں قاعده در دو موضع مختلف میشود یکے هرگاه در مفرد آن الف و بعد آن همزه باشد چوں مشائیة از شارت دریں صورت همزه بحال خود ماند و جمع آن شَوَائِیْ آید دوم آنکه هرگاه در مفرد آن الف در مرتبه ثالث باشد و بعد آن واو چوں اَوَاوِیْ دریں صورت همزه مذکور بواو بدل شود نه بیا برائے مراعات درمیان مفرد و جمع و مصنف بنظر قلت امثال ایں باخراج آن اعتنا نفرموده ؛ ۵ بدانکه هریاکه در وزن فَعِيْلَة افتد در جمع اقصی بهمزه بدل شود چنانکه درباب اعلال خواهد آمد چوں كَبِيْرَةٌ و كَبَائِرُ و خَطِيْئَةٌ و خَطَائِئُ نزد سیبویه اصل آن خَطَائِيُ بود و تعلیل آن چنانکه در متن مذکور ست و اما نزد خلیل اصل آن خطائی

بیا بعد همزه پس همزه را بموضع یا و یا را بموضع همزه نقل کردند چنانکه در جاء گذشت خطائیُ شد بعده بقاعده مذکور یا الف گشت خطایا شد ؛ ۶ اصل يَسْأَلُ بود همزه متحرک بعد حرف ساکن حرکت همزه را بماقبل دادند همزه را حذف گردانیدند يَسَلُ شد و همچنین در قَدْفْلَحَ و يَرْمِيْ خَاه که دراصل قَدْ اَفْلَحَ و يَرْمِيْ اَخَاهُ بود اختیار مثال قَدْ فْلَحَ و يَرْمِيْخَاهُ اشارت است بدو معنی یکے آنکه ایں قاعده عام ست که در یک کلمه باشد یا در دو کلمه دوم آنکه همزه مذکور اصل کلمه باشد چنانکه در يَسْئَلُ و يَرْمِيْ اَخَاهُ و خواه زائد باشد چنانکه در قَدْ اَفْلَحَ و همچنین ۴

ومیان مخرج او ومخرج حرف علت وفق حرکت ماقبل بین بین بعید وبین بین راتسہیل ہم گویند مثال سَاَلَ سَئِمَ لَؤُمَ درسَاَلَ ہردو بین بین ہمزہ در مخرج خود الف خوانده خواہد شد چہ خود ہمزہ ہم مفتوح ست وماقبلش ہم مفتوح ودر سَئِمَ دربین بین قریب میان مخرج یا وہمزہ ودر بعید میان مخرج الف وہمزہ ودر لَؤُمَ میان مخرج واؤ وہمزہ بہ بین بین قریب ست ومیان مخرج الف وہمزہ بعید ○ و بعد الف[1] درہمزہ بین بین قریب جائز است ○ **قاعدہ** ہمزہ استفہام چوں برہمزہ درآید چوں ءَاَنْتُمْ دراں جائز است کہ ثانیہ را بحرفیکہ قاعدہ تخفیف مقتضی آں باشد بدل کنند پس دراٰنْتُمْ اَوَنْتُمْ سازند وجائز است کہ ہمزہ را تسہیل کنند قریب یا بعید وجائز است کہ میان ہمزتین الف[2] متوسط بیارند ءَااَنْتُمْ گویند ○ **قسم دوم درگردانہائے مہموز** ○ مہموز فا از باب نصر الاَخْذُ گرفتن اَخَذَ یَاْخُذُ اَخْذًا فَھُوَ اٰخِذٌ واُخِذَ یُؤْخَذُ اَخْذًا فَھُوَ مَاْخُوْذٌ الامر منہ خُذْ والنھی عنہ لَا تَاْخُذْ الظرف منہ مَاْخَذٌ والاٰلۃ منہ مِیْخَذٌ مِیْخَذَۃٌ مِیْخَاذٌ وتثنیتھما مَاْخَذَانِ ومِیْخَذَانِ والجمع منھما مَاٰخِذُ ومَاٰخِیْذُ افعل التفضیل منہ اٰخَذُ والمؤنث منہ اُخْذٰی وتثنیتھما اٰخَذَانِ واُخْذَیَانِ و الجمع منھما اٰخَذُوْنَ واَوَاخِذُ واُخَذٌ واُخْذَیَاتٌ ○ امر ایں باب کہ خُذْ آمده[3] برخلاف قیاس است قیاس مقتضی آں بود کہ اُوْخُذْ می آمد یا بدل ہمزہ دوم بواو بقاعدہ

[1] حاصل آنکہ اگر ہمزہ بعد الف واقع شود بین بین قریب است پس اگر ہمزہ مفتوح است میان الف وہمزہ خوانند چوں قَرَاءَۃٌ واگر مضموم باشد میان ہمزہ وواو چوں قَائِلٌ واگر مکسور باشد میان ہمزہ ویا چوں سَائِلٌ **سوال** بین بین را چرا متعین کردند نہ حذف را **جواب** حذف ہمزہ بنقل حرکت ممکن نیست زیرا کہ الف قبول حرکت نمی کند **سوال** ادغام چرا ننمودند **جواب** ادغام نیز ممکن نیست چرا کہ الف نہ مدغم می شود نہ مدغم فیہ: مولانا مولوی محمد علی رحمہ اللہ

[2] آوردن ایں الف وقتی ست کہ دراول کلمہ باشد چنانکہ درمثال مشہور ست واگر دروسط کلمہ باشد فلا وآوردن الف مذکور در خط روا نیست زیرا کہ اجتماع سہ الف مکروہ است: شرح فصول اکبری

[3] خُذْ در اصل اُءْخُذْ بود ہمزہ ثانی را حذف کردند برخلاف قیاس بنا بر کثرت استعمال زیرا کہ حذف ہمزہ اقرب بتخفیف ست از قلب آں واو وبعدہ ہمزہ وصل را بیفگندند بسبب عدم احتیاج اما حذف ہمزہ در خُذُوا واجب ست وہمچنیں در کُلُوْا قال اللہ تعالیٰ خُذُوْا حِذْرَکُمْ وَکُلُوْا وَاشْرَبُوْا وَلَا تُسْرِفُوْا:

مانده شد، لئیم شد (interlinear glosses)

اُؤْمَنَ وہمچنیں امر اَکَلَ یَاْکُلُ ہم کُلْ آمدہ ودرامر اَمَرَ یَاْمُرُ حذف ہمزتین وابقای ہردو ہم جائزست مُرْ[1] و اُؤْمُرْ ہردو آمدہ در صیغ[2] مضارع معلوم ایں باب غیر واحد متکلم قاعدہ رَاْسٌ جاری ست ودر مفعول[3] وظرف ہم ودر آلہ قاعدہ بِیْرٌ[4] ودر مضارع مجہول غیر واحد متکلم قاعدہ بُوْسٌ[5] ودر واحد متکلم مضارع معروف وافعل التفضیل قاعدہ اٰمَنَ[6] ودر جمع آں قاعدہ اَوَادِمُ[7] ودر واحد متکلم مضارع مجہول قاعدہ اُؤْمِنَ تعلیلات ہمہ فہمید بر زبان باید آورد ○ **مہموز فا از باب ضرب** اَلْاَسْرُ بند کردن اَسَرَ یَاْسِرُ اَسْرًا الخ تعلیلات صیغ بقیاس باب اَخَذَ باید فہمید جز اینکہ درامر آں کہ اِیْسِرْ[8] ست قاعدہ اِیْمَانٌ جاری شدہ دیگر ابواب ثلاثی مجرد را بہمین وضع باید گردانید **مہموز فا از باب[9] افتعال** اَلْاِیْتِمَارُ فرمانبرداری کردن ○ اِیْتَمَرَ یَاْتَمِرُ اِیْتِمَارًا فَھُوَ مُؤْتَمِرٌ وَاُؤْتُمِرَ یُؤْتَمَرُ اِیْتِمَارًا فَھُوَ مُؤْتَمَرٌ الامر منہ اِیْتَمِرْ والنہی عنہ لَا تَاْتَمِرْ الظرف منہ مُؤْتَمَرٌ ○ در ماضی معلوم وامر حاضر معروف ومصدر قاعدہ اِیْمَانٌ جاری شدہ ودر ماضی مجہول قاعدہ اُؤْمِنَ ودر مضارع معلوم قاعدہ رَاْسٌ ودر مجہول وفاعل ومفعول وظرف قاعدہ بُوْسٌ ○ **مہموز فا از باب استفعال** اَلْاِسْتِیْذَانُ اذن خواستن ○ اِسْتَاْذَنَ یَسْتَاْذِنُ اِسْتِیْذَانًا الخ ○ صیغ ایں باب ودیگر ابواب ثلاثی مزید بقیاس صیغ سابقہ باید فہمید برآوردن تعلیلات آں دشوار نیست ○ **فائدہ**[10] در مہموز عین از ثلاثی مجرد بصیغ ماضی قاعدہ بین

---

[1] لیکن حذف ہمزہ افصح ست از اثبات آں اگر در اول کلمہ واقع شود چوں قولہ علیہ السلام مُرُوْا صِبْيَانَكُمْ بِالصَّلٰوةِ اِذَا بَلَغُوْا سَبْعًا وَاضْرِبُوْهُمْ عَلَيْهَا اِذَا بَلَغُوْا عَشْرًا ترجمہ حکم کنید اطفال خود را بنماز وقتیکہ برسند ہفت سالگی را وبزنید اوشاں را وقتیکہ برسند دہ سال را واگر در درج کلام واقع شود دریں صورت ابقاء ہمزہ اکثر است از حذف زیراکہ علت حذف اجتماع ہمزتین بودہ ودر درج کلام ہمزۂ وصل ساقط بشود قولہ تعالیٰ وَاْمُرْ اَھْلَکَ بِالصَّلٰوةِ حکم کن اہل خود را بنماز

[2] یعنی یَاْخُذُ در اصل یَاْخُذُ با ہمزہ بود ہمزہ منفردہ ساکن وماقبل آں مفتوح بقاعدۂ رَاْسٌ الف گشت یاخذ شد وہمچنیں در جمیع صیغ آں سوائے واحد متکلم زیراکہ دراں دو ہمزہ مجتمع شدہ است پس ایں قاعدہ دراں جاری نشود: مولانا مولوی محمد علی رحمہ اللہ [3] در ماخوذ ہم ..... بقاعدہ مذکور الف گشت: [4] مِیْخَذٌ در اصل مِئْخَذٌ بود ہمزہ منفردہ ساکن ماقبل آں مکسور ہمزہ بقاعدہ بِیْرٌ یا گشت مِیْخَذٌ شد: [5] یُوْخَذُ در اصل یُؤْخَذُ بود ہمزہ منفردہ ساکن ماقبل آں مضموم بقاعدۂ بُوْسٌ وا گشت وہمچنیں در جمیع صیغ آں بجز واحد متکلم کہ دراں دو ہمزہ مجتمع شدند وذکر آں بیشتر خواہد آمد: [6] اٰخُذُ واحد متکلم مضارع معروف وہمچنیں اٰخَذُ افعل التفضیل در اصل اَءْخَذُ بود ہمزہ ساکن ماقبل آں دیگر ہمزہ مفتوح ہمزہ الف گشت اٰخَذُ شد **سوال** در اٰخَذُ ومَاْخَذٌ ہر دو صیغہ ہمزہ بسبب تحرک ماقبل خود الف گردیدہ پس درمیان آنہا چہ فرق ست کہ برائے آں ہردو را علیحدہ ذکر نمودند **جواب** در مَاْخَذٌ ودیگر امثال آں ابدال ہمزہ بالف بر سبیل جواز است ودر مثل اَءْخَذُ بر سبیل وجوب چنانکہ در قاعدہ رَاْسٌ واٰمَنَ ذکر یافت: [7] یعنی اَوَاخِذُ کہ در اصل اَءَاخِذُ بود دو ہمزہ متحرک بہم آمدند وہردو مفتوح ثانی را بواو بدل کردند چنانکہ در اَوَادِمُ گذشت **سوال** درحال فتحہ ہمزتین ثانی را بالف چرا بدل نہ کنند **جواب** زیراکہ دریں صورت اجتماع دو ساکنین لازم می آید: [8] اِیْسِرْ در اصل اِءْسِرْ بود ہمزۂ ساکن وماقبل آں ہمزہ مکسور ثانی را بیا بدل کردند اِیْسِرْ شد: بدانکہ مہموز فا در ثلاثی مجرد از پنج باب می آید از نصر چوں اَخَذَ یَاْخُذُ واز ضرب چوں اَسَرَ یَاْسِرُ واز سمع چوں اَرِجَ یَاْرَجُ واز فتح چوں اَبَهَ یَاْبَهُ واز کرم چوں اَدُبَ یَاْدُبُ واز باب حسب نیامدہ: [9] **سوال** بالخصوص باب افتعال واستفعال را دریں مقام چرا ذکر فرمودہ **جواب** زیراکہ مہموز از افتعال واستفعال اکثر می آید بخلاف دیگر ابواب کہ از انہا کمتر آید: [10] مہموز العین از ثلاثی مجرد از پنج باب می آید از ضرب چوں زَاَرَ یَزْئِرُ واز فتح چوں سَاَلَ یَسْاَلُ واز سمع چوں سَئِمَ یَسْاَمُ واز کرم چوں لَؤُمَ یَلْؤُمُ لیکن از ضرب یضرب قلیل می آید: فصول اکبری

بین جاری ست و در مضارع و امر قاعده یَسْئَلُ زَأَرَ یَزْئِرُ از ضرب ست و سَأَلَ یَسْأَلُ از فتح و سَئِمَ یَسْأَمُ از سمع و لَؤُمَ یَلْؤُمُ از کرم در امر بر وقت اجرائے قاعده یَسْأَلُ ہمزهٔ وصل ساقط خواہد شد در اِزْئِرْ زِرْ[1] و در اِسْئَلْ سَلْ خواہند گفت و در اِسْأَمْ سَمْ و در اُلْؤُمْ لُمْ گردانہائے اینہا را بایں وضع ضبط باید کرد مثلاً زِرْ زِرَا زِرُوْا زِرِیْ زِرْنَ سَلْ سَلَا سَلُوْا سَلِیْ سَلْنَ لُمْ لُمَا لُمُوْا لُمِیْ لُمْنَ در مہموز عین از ابواب ثلاثی مزید ہم بریں قیاس قواعد جاری باید کرد ◯ **فائده** در مہموز لام[2] باکثر صیغ چوں قَرَءَ یَقْرَءُ قاعده بین بین ست و در واحد ماضی مجہول چوں قُرِئَ قاعده مِیْرٌ و در امر و جمیع صیغ مضارع مجزوم قاعده ہمزه منفرده ساکنہ پس در اِقْرَءْ وَلَمْ یَقْرَءْ ہمزه الف شود و در اُرْدُءْ وَلَمْ یَرْدُءْ واو و در مکسور العین یا و در ابواب ثلاثی مزید فیہ از مہموز عین و مہموز لام بقواعد مذکورهٔ بالا تعلیلات صیغ بیباید آورد اشکالی ندارد ◯ **فصل دوم در معتل مشتمل بر پنج قسم** ◯ **قسم اوّل در قواعد معتل** ◯ **قاعده** ہر واو[3] که میانِ علامت مضارع مفتوحه و کسرهٔ یا فتحه کلمه که عین یا لامش حرف حلق باشد واقع شود بیفتد[4] چوں یَعِدُ و یَهَبُ و یَسَعُ اینکه اصل قاعده دریا تقریر میکنند و دیگر صیغ مضارع را تابع میگردانند تطویل لاطائل ست و ہمچنیں در یَهَبُ وغیره قائل بایں معنی شدن که اینہا در اصل مکسور العین بودند برعایت حرف حلق عین را فتحه دادند تکلف بارد ست تقریر درست برائے قاعده

(زار و زئیر آواز کردن شیر از سینہ خود از ضرب و منع و سمع ۞ ق)

(رَدُءَ بروزن کرم ردارة ای فاسد شد ۞ ق)

[1] زِرْ در اصل اِزْئِرْ بود حرکت ہمزه را نقل کرده بماقبل داده ہمزه را بسبب التقاء ساکنین حذف نمودند و ہمزهٔ وصل را نیز حذف کردند بسبب عدم احتیاج زِرْ شد و ہمچنین سَلْ در اصل اِسْأَلْ و لُمْ در اصل اُلْؤُمْ بود بر قیاس زِرْ ہمزه بیفتاد و سَلْ و لُمْ گشت ۞ [2] مہموز لازم از ثلاثی مجرد از پنج باب آید از ضَرَبَ هَنَأَ یَهْنِأُ و از سَمِعَ چوں صَدِءَ یَصْدَءُ و از فَتَحَ چوں قَرَءَ یَقْرَءُ و از کَرُمَ چوں جَرُءَ یَجْرُءُ و از نَصَرَ چوں عَبَأَ یَعْبُأُ و لیکن از باب ضرب و نصر کم می آید ۞ [3] احتراز ست از مثل یُوْعِدُ که مضارع نیست بلکه اسم ست بنا بر آنکه فعل بنسبت اسم ثقیل ست زیرا که فعل در اشتقاق خود جانب مصدر محتاج ست و ایں بمنزلہ ثقل معنویست نظر بران در لفظ آنہم تخفیف مناسب شمردند تا بر ثقل معنوی آں اشعارے بظہور آید **سوال** در ماضی مثال چرا اعلال نکنند **جواب** زیرا که گفته اند که اعلال منحصر است به سکون یا ابدال یا حذف و در اول کلمہ ہر سہ صورت غیر ممکن اما سکون بسبب آنکه ابتدا بحرف ساکن متعذر ست و ہمچنیں ابدال زیرا که مقلوب اغلب حرف ساکن می باشد و اما حذف پس بسبب نقصان از قدر صالح در ثلاثی مجرد و در غیر آں برائے اتباع مجرد۔ **سوال** واو را در ماضی حذف کرده بعده تا در آخر عوض آں چرا نیاوردند تا نقصان لازم نیاید۔ **جواب** دریں صورت التباس بمصدر یا بمستقبل لازم می آید حاصل آنکه ہر واو که در مضارع ضَرَبَ و سَمِعَ و فَتَحَ و حَسِبَ واقع شود بیفتد و قید حرف حلق احتراز ست از مثل یَوْجَلُ که دران چہار لغت منقول ست یکے آنکه واو بحال خود ماند چوں یَوْجَلُ دوم واو الف شود چوں یَاجَلُ زیرا که الف اخف ست از واو سوم واو یا شود و ماقبل آں مفتوح ماند زیرا که یا بہ نسبت واو خفیف ست چوں یَیْجَلُ چہارم واو یا شود و ماقبل آں مکسور زیرا که کسره موافق یا چوں یِیْجَلُ ۞ فصول اکبری **سوال** در حال ضمہ چرا واو را حذف نہ نمودند **جواب** زیرا که فَعُلَ یَفْعُلُ مضموم العین برائے صفات لازم می آید لہذا در لفظ نیز مناسبت معنی مناسب متصور گشت ۞ **سوال** یَجُدُ مضموم العین با وجود عدم شرط چرا حذف نمودند **جواب** ضمہ عین در یَجُدُ لغة بنی عامر ست و گفته اند که ایں مذہب ضعیف ست و اصل آں مکسور العین ست زیرا که مثال واوی از نصر و کرم وارد نگردیده ۞ [4] **سوال** حذف مذکور را در واو چرا منحصر گردانیدند **جواب** زیرا که واو ثقیل ست از یا و ثقل که پیدا گردیده بسبب مجئ واو ست نہ از یا زیرا که یا در علامت مضارع نیز موجود و مخفی نماند که اعلال و تغیر حروف علت نہ بسبب ثقل آنست بلکه بسبب غایت خفت آنہاست که تحمل ادنی ثقل نتوانند ساخت و چونکه ورود آنہا در کلام اکثر و بیشتر ست لہذا زیاده تر محتاج بتخفیف گشتند ۞ رضی

ہمین ست کہ کردیم وصاحب منظوم نیک این تقریر را نوشتہ ○ **قاعدہ** [۲] واو فائے مصدر کہ بروزن فِعْلٌ [۱] باشد بیفتد و عین کسرہ [۲] یابد مگر در مفتوح العین گاہے فتحہ دہند و تاء عوض در آخر بیفزایند چوں عِدَةٌ وزِنَةٌ وسَعَةٌ کہ در اصل وِعْدٌ وِزْنٌ وِسْعٌ بود (وحذف تاء مذکورہ درحال اضافہ جائزست) ○ **قاعدہ** [۳] واو ساکن غیر مدغم [۳] بعد کسرہ [۴] یا شود چوں مِیعَادٌ [۵] نہ اِجْلِوَّاذٌ ویائے ساکن غیر مدغم بعد ضمہ [۶] واو شود چوں مُوسِرٌ نہ مُیِّزَ [۷] (توانگر) والف بعد ضمہ واو شود چوں قُوتِلَ [۸] وبعد کسرہ یا چوں مَحَارِیْبُ [۹] (جمع محراب) ○ **قاعدہ** [۴] واو ویا اصلی کہ فائے افتعال باشد تا شدہ در تا ادغام یابد چوں اِتَّقَدَ [۱۰] کہ اِوْتَقَدَ بود (روشن شد آتش) واِتَّسَرَ کہ اِیْتَسَرَ بود (آسان شد) ○ **قاعدہ** [۵] واو [۱۱] مضموم ومکسور در اول ومضموم در وسط جواز اہمزہ شود چوں اُجُوْہٌ واِشَاحٌ واُقِّتَتْ واَدْءُرٌ کہ وُجُوْہٌ ووِشَاحٌ ووُقِّتَتْ وادْوُرٌ بود وابدال بہمزہ در واو مفتوح [۱۲] شاذ ست چوں اَحَدٌ واَنَاةٌ [عـہ] ○ **قاعدہ** [۶] چوں دو واو [۱۳] متحرک [۱۴] در اول کلمہ جمع شوند اول وجوباً ہمزہ گردد چوں اَوَاصِلُ واُوَیْصِلُ کہ وَوَاصِلُ جمع وَاصِلَةٌ ووُوَیْصِلُ تصغیر وَاصِلٌ بود ○ **قاعدہ** [۷] واو ویائے متحرک بعد فتحہ الف شود بشروط [۱۵] ① فا کلمہ [۱۶] نباشد پس فَوَعَدَ وتَوَفّٰی

---

[۱] احتراز از مثل وِقَایَةٌ ووِلَایَةٌ کہ واو دراں حذف نشدہ ؛ [۲] تا ابتدا بسکون لازم نیاید وجہ تخصیص کسرہ چنانکہ سابق گذشت **سوال** واو در اول کلمہ حذف شدہ عوض آں تا در آخر چرا آوردند **جواب** اگر تا در اول کلمہ آوردہ شود التباس لازم آید بمصدر وفعل مضارع ؛ [۳] احتراز از واو متحرک چوں عِوَضٌ کہ در امثال آں واو باوجود کسرہ ماقبل بیا بدل نشود زیراکہ حرف متحرک نسبت حرف ساکن قوت دارد لہذا از ماقبل چنداں قبول اثر نمی کند ؛ [۴] اصل آں مِوْعَادٌ بود واو بعد کسرہ اُفتاد یا گشت مِیعَادٌ شد ؛ [۵] احتراز از مثل اِجْلِوَّاذٌ زیراکہ واو بسبب ادغام قوت حرف صحیح بہم رسانیدہ ؛ [۶] مُوسِرٌ در اصل مُیْسِرٌ بود یا بعد ضمہ افتاد یا واو شد مُوسِرٌ گشت ؛ [۷] صیغہ ماضی مجہول از تمیز بمعنی جدا کردن از مصنف ؛ [۸] مجہول از قَاتَلَ الف بسبب ضمہ ماقبل واو گشت قُوتِلَ شد **سوال** در مُوسِرٌ وقُوتِلَ یا والف را بواو بدل کردند بسبب ضمہ ماقبل وضمہ ماقبل را برعایت مابعد بکسرہ وفتح چرا نقل نہ نمودند **جواب** زیراکہ اگر تغیر حرکات کنند تغیر در وزن لازم آید بخلاف تغیر حروف کہ وزن برحال خود باقی ماند پس تغیر حروف از حرکات اولی ست رضی [۹] جمع محرابٌ الف بسبب کسرہ ماقبل در جمع یا گردید محاریبُ شد ؛ [۱۰] **سوال** در اِتَّقَدَ واِتَّسَرَ بقواعد سابق عمل نکردہ واو ویا را بتا چرا بدل کردند **جواب** زیراکہ اگر اِتَّقَدَ واِتَّسَرَ معروف واُتُّقِدَ واُتُّسِرَ مجہول بقواعد سابق عمل کردہ بیا وواو بدل می کردند در معروف اِیْتَقَدَ واِیْتَسَرَ ودر مجہول اُوْتُقِدَ واُوْتُسِرَ می گشت دریں صورت در تصریفات اختلاف راہ می یافت لہذا اختلاف باب را مکروہ داشتہ بواسطہ قرب مخرج کہ درمیان واو وتاست ادغام را متعین گردانید ویا اگرچہ بہ نسبت واو از تا بعید المخرج واقع ست لیکن بنظر مخالفت مذکورہ آنرا ہم در حکم واو نمودند رضی [۱۱] زیراکہ ضمہ بر واو ثقیل ست بنا بر آنکہ ضمہ بمنزلہ واو دیگر ست پس بر تقدیر ضمہ بر واو اجتماع مثلین لازم می آید واجتماع مثلین مکروہ است وکسرہ نیز بر واو ثقیل ست ؛ [۱۲] زیراکہ فتحہ اخف الحرکات ست وسبب اعلال دراں غیر موجود ؛ [۱۳] زیراکہ اجتماع مثلین در اول کلمہ ممنوع است وازیں جاست کہ مثل بَبَرٌ ودَدَنٌ در کلام عرب قلیل است خصوص اجتماع دو واو اثقل خواہد بود لہذا ابدال آں بہمزہ واجب ؛ [۱۴] احتراز از مثل وُوْرِیَ ووُوْعِدَ کہ ابدال واو بہمزہ دریں صورت جائزست نہ واجب زیراکہ حروف ساکن را بہ نسبت متحرک تخفیف حاصل ست ؛ [۱۵] شیخ رضی نوشتہ کہ علت قلب واو ویا متحرک یا فتحہ ماقبل چنداں متانت ندارد زیراکہ واو ویا کہ متحرک وماقبل آں مفتوح باشد ثقل آں مرتفع شود لیکن ابدال واو ویا مذکور بالف بنا بر آنست کہ الف اخف است از سائر حروف لہذا نظر بر کثرت دوران حروف علت ابدال واو ویا بالف تجویز نمودند وبسبب ضعف استدعاء فتحہ ماقبل بادنی عارض تاثیر ایں قاعدہ اختلال یابد ؛ [۱۶] زیراکہ تغیر در آخر کلمہ اولی ست اعلال در اول کلمہ مکروہ است مگر عند الضرورة ؛ [عـہ] در اصل وِعْدٌ ووِزْنٌ ووِسْعٌ بود واو را از اول حذف کردہ عین را در عِدَةٌ وزِنَةٌ کسرہ ودر سَعَةٌ مفتوح العین فتحہ دادند بعدہ تاء عوض در آخر در آوردند عِدَةٌ وزِنَةٌ وسَعَةٌ شد ؛ [عـہ] میگویند اِمْرَأَةٌ وَنَاةٌ واَنَاةٌ ای زن سست کہ حرکات قیام وقعود ومشی بدیر کند ؛ کذا فی القاموس ؛

وتَیَسَّرَ واو ویا الف نشود ③ عینِ[۱] لفیف نباشد چوں طَوٰی وحَیِیَ ④
(آسان شد ۔ نرم کرد ۔ پیچید)
قبل الف تثنیہ نباشد چوں دَعَوَا[۲] و رَمَیَا ④ قبل مدہ زائدہ نباشد چوں
طَوِیْلٌ وغَیُوْرٌ وغَیَابَۃٌ واو فَعَلُوْا ولَوْیَفْعَلُوْا ویَفْعَلُوْنَ وتَفْعَلُوْنَ ویائے
تَفْعَلِیْنَ کہ کلمۂ جداگانہ وفاعل فعل اند مدہ زائدہ نیستند لہذا قبل اینہا واو
ویا الف شود وباجتماع ساکنین بیفتد چوں دَعَوْا ویَخْشَوْنَ وتَخْشَوْنَ و
تَخْشَیْنَ ⑤ قبل[۳] یائے مشدد ونون تاکید[۴] نباشد چوں عَلَوِیٌّ واِخْشَیِنَّ ⑥
(بمعنی ترسید ۔ نسبت بسوئے علی)
بمعنی لَوْن وعیب[۵] نباشد چوں عَوِرَ وصَیِدَ ⑦ بروزن فَعَلَانٌ[۶] نباشد چوں
(عور بالفتح یک چشم شدن)
دَوَرَانٌ وسَیَلَانٌ ونہ بروزن فَعَلٰی چوں صَوَرٰی وحَیَدٰی ونہ بروزن
(گردیدن ۔ جاری شدن ۔ از حادیحید ای مال)
فَعَلَۃٌ چوں حَوَکَۃٌ ⑧ وہم اِفْتِعَال[۷] بمعنی تفاعل نباشد چوں اِجْتَوَرَ و
(ہمسایگی کرد)
اِعْتَوَرَ کہ بمعنی تَجَاوَزَ وتَعَاوَرَ ست مثال[۸] قَالَ وبَاعَ ودَعَا ورَمٰی وبَابٌ
ونَابٌ وقوع[۹] ساکن ووقوع تائے تانیث فعل ماضی اگرچہ متحرک باشد بعد
ایں چنیں الف موجب سقوط آنست مثل دَعَتْ[۱۰] دَعَتَا ودَعَوْا وتَرْضَیْنَ مگر در
صیغ ماضی معروف از جمع مؤنث غائب تا آخر بعد حذف الف فا را در واوے
(تا دلالت کند بر حذف)
مفتوح العین ومضموم العین ضمہ دہند چوں قُلْنَ[۱۱] وطُلْنَ ودر یائی وواوی مکسور العین کسرہ چوں
(مفتوح العین ۔ مضموم العین ۔ تا دلالت کند بر باب)
بِعْنَ وخِفْنَ ○ قاعدہ[۸] حرکت واو ویا بما قبل آن کہ ساکن باشد نقل کنند و
(یائی ۔ واوی بمکسور العین)
اگر آں حرکت فتحہ باشد واو ویا را الف کنند بشروط مذکورہ بالا چوں یَقُوْلُ[۱۲] ویَبِیْعُ

---

[۱] زیراکہ در آخر کلمہ محل اعلال است اگر در عین کلمہ نیز اعلال کردہ شود توالی اعلالین لازم آید وایں مکروہ است ۔ [۲] زیراکہ اگر دریں صورت اعلال کردہ شود الف ثانی را متحرک سازند التباس لازم آید باسم فاعل واگر الف را باجتماع ساکنین حذف کنند بہ فعل مفتوح العین ملتبس شود ۔ [۳] خواہ یائے نسبت باشد یا مصدریہ زیراکہ اگر دراں تعلیل کردہ شود کسرہ مطلوب در ماقبل شود زائل ۔ [۴] زیراکہ اگر تعلیل کردہ شود فتحۂ ماقبل زائل شود باوجودیکہ اصل ست ۔ [۵] زیراکہ در معانی مثل ایں کلمات معنی اضطراب وحرکت مشہور است لہذا دریں کلمات اعلال روا ندارند تا حرکت لفظی بر حرکت واضطراب معنوی دلالت کند وجہ دوم آنکہ ایں تعلیل در اسم بمشابہت وزن صوری فعل بودہ است وایں ہر دو وزن فعل ندارند ۔ نوادر [۶] بالتحریک نام آبی ست کذا فی شرح الاصول الاکبریہ ودر قاموس بروزن سکری نام آبی ببلاد مزینہ واز شرح مذکور ہم بروزن سکری بودن وے معلوم می شود ۔ عزیز [۷] زیراکہ مشارکت از خواص تفاعل ست نہ افتعال لہذا مخالفت قاعدہ لفظی را برائے دلالت قائم مقام تخالف معنوی گردانیدند ۔ [۸] در اصل قَوَلَ وبَیَعَ ودَعَوَ ورَمَیَ وبَوَبٌ ونَیَبٌ بہ فتح عین بودہ واو ویا بسبب فتحہ ماقبل الف گشت قَالَ وبَاعَ الخ شد ۔ [۹] یعنی بعد ایں الف مبدل از واو ویا اگر حرف ساکن یا تائے تانیث واقع شود بجہت اجتماع ساکنین ساقط گردد ۔ [۱۰] در اصل دَعَوَتْ بود واو الف گشت بعدہ اجتماع ساکنین شد درمیان الف وتائے تانیث الف افتاد دَعَتْ شد ودر دَعَتَا اگرچہ اجتماع ساکنین در لفظ نبودہ لیکن چونکہ اصل تائے تانیث سکون ست لہذا حرکت عارضی اعتبار را نشاید دَعَوْا وتَرْضَیْنَ .... در اصل دَعَوُوْا وتَرْضَیِیْنَ بود واو ویا الف شدہ بعدہ باجتماع ساکنین بیفتاد دَعَوْا وتَرْضَیْنَ ماند ۔ [۱۱] در اصل قَوُلْنَ وطَوُلْنَ بود واو بسبب فتحہ ماقبل الف شد بعدہ باجتماع ساکنین ساقط گشت قَلْنَ وطَلْنَ ماند بعدہ فتحہ فا کلمہ را بالضمہ بدل کردند تا دلالت کند بر واو محذوف وبِعْنَ کہ در اصل بَیَعْنَ بود بعد حذف الف فا را کسرہ دادند تا دلالت کند بر حذفیت یا وخِفْنَ در اصل خَوِفْنَ بود واو بالف بدل کردہ بسبب التقاء ساکنین حذف نمودند بعدہ فا را کسرہ دادند تا دلالت کند بر باب ۔ [۱۲] در یَقُوْلُ ویَبِیْعُ معروف صرف نقل حرکت کردند ودر یُقْوَلُ ویُبْیَعُ مجہول واو متحرک وماقبل آں حرف صحیح ساکن حرکت واو را بما قبل دادند واو ویا را الف کردند ۔ [ع] زیراکہ بعد اعلال چوں الف باجتماع ساکنین بیفتد التباس بمفرد لازم آید ۔ [عہ] زیراکہ اغلب الوان وعیوب حق باب افعلال وافعیلال ست لہذا الفاظیکہ بمعنی مذکور از غیر ایں ابواب نیز باشد بریں ابواب محمول گردانند سوال درعین

(بقیہ برصفحہ ۴۲)

(بقیہ از صفحہ ۴۱) افعلال و افعیلال چرا تعلیل نشود **جواب** برائے محافظت صیغ کہ اصل ست مثلاً اگر در اِعْوَرَّ و اِسْوَادَّ تعلیل کردہ شود وزن عار و ساد گردد پس التباس لازم آید بماضی مفاعلہ ؛ مولٰنا مولوی محمد علی مدظلہ لـہ یعنی بعد ایں چنین واو و یا اگر حرف ساکن واقع شود بسبب اجتماع ساکنین ساقط گردد اگر واو و یاء مذکور قبل از نقل مضموم یا مکسور بودہ باشد و اگر مفتوح بود دریں صورت واو ویاء مذکور الف شدہ باجتماع ساکنین ساقط شود ؛

وَيُقَالُ وَيُبَاعُ و در صورت وقوع[1] ساکن بعد اینچنیں واو و یا آنہا ساقط شوند بر تقدیر ضمہ و کسرہ و بر تقدیر فتحہ الف بدل آنہا در مَنْ وَّعَدَ[2] بسبب شرط اول و در يَطْوِيْ وَيَحْيٰى بسبب شرط ۲ و در مِقْوَالٌ[3] وَتِحْوَالٌ وَتِبْيَانٌ وَتَمْيِيْزٌ بسبب شرط ۴ نقل حرکت نکردند لیکن واو[4] مفعول از شرط رابع مستثنیٰ ست لہذا در مَقُوْلٌ و مَبِيْعٌ نقل حرکت کردند و در يَعْوَرُ[5] وَيَصْيَدُ وَاَسْوَدُ وَاَبْيَضُ وَمُسْوَدَّةٌ بسبب شرط ۶ نقل حرکت نشدہ بودن ⬭ کلمہ افعل التفضیل یا فعل[6] تعجب یا از ملحقات[7] مانع نقل حرکت ست لہذا در اَقْوَلُ وَمَا اَقْوَلَهٗ وَاَقْوِلْ بِهٖ وَشَرْيَفَ وَجَهْوَرَ نقل حرکت نکردند ⬭ **قاعدہ[8]** حرکت واو و یائے عین ماضی مجہول بعد اسکان ماقبل بماقبل دہند پس واو یا شود چوں قِيْلَ[9] وَبِيْعَ وَاُخْتِيْرَ وَاُنْقِيْدَ و جائز ست کہ حرکت ماقبل باقی دارند و واو و یا را ساکن کنند پس یا واو شود چوں قُوْلَ[10] وَبُوْعَ وَاُخْتُوْرَ وَاُنْقُوْدَ و در صورت ابدال اشمام ضمہ بکسرہ فاہم جائز ست قِيْلَ وَبِيْعَ بنہجے ادا کنند کہ بوی ضمہ در کسرۂ قاف و با یافتہ شود دریں قاعدہ شرط ست کہ در معروف تعلیل شدہ باشد لہذا در اُعْتُوِرَ[11] تعلیل نکنند و ہرگاہ ایں یا بالتقائے ساکنین در صیغ جمع مؤنث غائب تا آخر بیفتد در واوی مفتوح العین فا را ضمہ دہند و در یائی و مکسور العین کسرہ صیغ معروف و مجہول بیک صورت شود چوں قُلْتُ[12] وَبِعْتُ وَخِفْتُ ⬭ **فائدہ[13]** در مجہول اِسْتِفْعَال نقل حرکت

برگشتن ؛ صراح — بالکسر مصدر از تفعیل ؛

[2] یعنی وَمَنْ وَّعَدَ بسبب بودن واو بجائے فا کلمہ نقل حرکت واقع نشد ؛ [3] و نیز اگر در مثل مِقْوَالٌ و تِحْوَال اعلال شود التباس بوزن فعال لازم آید ؛ رضی [4] دفع دخل مقدر یعنی در مفعول اگرچہ مدہ زائدہ موجود لیکن خوف التباس ندارد ؛ [5] زیرا کہ در معنی الوان و عیوب اند ؛ [6] زیرا کہ اعلال حق فعل ست و فعل تعجب اگرچہ فعل ست لیکن بسبب عدم تصرف مشابہت باسما بہم رسانیدند لہذا اعلال دراں ممتنع گشت و چونکہ افعل التفضیل نیز بہ فعل تعجب در معانی و اکثر احکام مطابق ست لہذا آنرا ہم در حکم فعل تعجب گردانیدند ؛ [7] زیرا کہ دریں صورت غرض الحاق باطل می شود لیکن اگر اعلال مذکور در آخر کلمہ باشد اعلال ممتنع نیست زیرا کہ آخر کلمہ محل تغیر و اعلال ست ؛ [8] حاصل ایں قاعدہ آنکہ در مثل قِيْلَ وَبِيْعَ سہ صورت دارد یکے آنکہ بعد نقل حرکت واو را یا گردانند بنابر تخفیف دوم آنکہ یا واو شود چون قُوْلَ وَبُوْعَ سوم اشمام معنی آن در متن مرقوم ست ؛ [9] قیل در اصل قُوِلَ بود کسرہ بر واو بعد ضمہ ثقیل داشتہ بہ قاف دادند بعد حذف حرکت قاف بعدہ قاعدہ یا فتند واو ساکن ماقبل آن مکسور آں واو را بیا بدل کردند قِيْلَ شد و بِيْعَ در اصل بُيِعَ بود کسرہ بر یا بعد ضمہ دشوار داشتہ بماقبل دادند بعد ازالہ حرکت ماقبل بِيْعَ شد و ہمچنیں در اُخْتِيْرَ م ... ع نقل حرکت بماقبل اُخْتِيْرَ گشت ؛ [10] و گفتہ اند کہ ایں مذہب غیر افصح ست زیرا کہ بریں مذہب لازم می آید ثقیل گردانیدن خفیف و مذہب اول افصح ست زیرا کہ در مذہب اول از دو وجہ تخفیف حاصل ست یکے اسکان دوم ضمہ را کسرہ گردانیدن ؛ شرح فصول اکبری [11] زیرا کہ در معروف آن تعلیل نشدہ است چنانکہ سابق گذشت ؛ [12] قُلْتُ در اصل قَوَلْتُ بود از نصر واو بسبب فتحہ ماقبل الف گشت پس الف از اجتماع ساکنین بیفتاد بعدہ فتحہ قاف را بضم بدل کردند تا دلالت کند بر حذف واو و بعضے اول واو را ضمہ دہند و آنرا بقاف نقل کنند بعدہ واو را حذف سازند و ایں رکیک است و ایں تعلیل معروف بودہ اما در مجہول پس اصل آن قُوِلْتُ بود واو را بقاعدہ قیل یا کردند پس یا از اجتماع ساکنین بیفتاد قُلْتُ شد و ہمچنیں بِعْتُ از ضَرَبَ اصل آن بَيَعْتُ بود یا متحرک ماقبلش مفتوح یا را بالف بدل کردند اجتماع ساکنین میان الف و عین الف را حذف نمودند بعدہ فتح یا را بکسرہ بدل کردند تا الف (بقیہ بر صفحہ ۴۳)

(بقیہ از صفحہ ۴۲) دلالت کند بر حذف یا بِعْتُ شد و در مجہول تعلیل مثل بِیْعَ باید کرد و اصل خِفْتُ خَوِفْتُ بود از سَمِعَ واوُ متحرک ماقبلش مفتوح آں واوُ را بالف بدل کردند اجتماع ساکنین شد الف افتاد و خائے معجمہ را کسرہ دادند تا دلالت کند برانیکہ عین کلمہ مکسور ست خِفْتُ شد و تعلیل مجہول چنانکہ در بِعْتُ گذشت ؛ ۱۳ زیراکہ ماقبل عین در باب استفعال ساکن ست پس حاجت باسکان ماقبل نیست بلکہ مثل یَقُوْلُ ویَبِیْعُ حرکت واو را نقل کردہ بماقبل دہند و بس ؛ ۱ دریں مسئلہ چہار صورت متصور ست یکے واو ماقبل مضموم چوں یَدْعُوْ دوم واو ماقبل مکسور سوم یائے ماقبل مضموم وایں ہر دو صورت نادر الوقوع است چہارم یائے ماقبل مکسور چوں یَرْمِیْ در اول وچہارم توالی ضمات وکسرات لازم آید ودر دوم وسوم خروج کسرہ بسوئے ضم وبالعکس وہر چہار صورت ثقیل ست ومحتاج تخفیف ؛ ۲ بیان آں سابق گذشت وتکرار آں دریں جا محض برائے مناسبت نہ قصداً ؛ ۳ یعنی ہر واو کہ درمیان ضمہ ماقبل واو دیگر و ہر یا کہ ماقبل آں مکسور وما بعد آں یائے دیگر باشد واو و یائے مذکور ساکن گردیدہ باجتماع ساکنین ساقط شود ؛ ۴ اصل آں یَدْعُوُوْنَ بود واو متحرک وماقبل آں مضموم وبعد آں واو واو اول را ساکن کردند اجتماع ساکنین شد میان ہر دو واو واو اول بیفتاد یَدْعُوْنَ شد وہمچنیں تَرْمِیْنَ در اصل تَرْمِیِیْنَ بود یا متحرک وماقبل آں مکسور و بعد آں یا یا اول ساکن گردید اجتماع ساکنین شد میان ہر دو یا اول افتاد تَرْمِیْنَ گشت ؛ ۵ یعنی یائیکہ بجائے لام فعل وماقبل آں مضموم باشد آں یا واو شود ؛ ۶ احتراز از مثل قَوْلٌ وصَوْمٌ کہ ماقبل واو در آں مفتوح ست ؛ ۷ بعضے شرط کردہ اند کہ در مثل آں اعلال از ہماں جنس شدہ باشد وایں شرط باطل ست بلکہ شرط صحیح ہمیں ست کہ در فعل آں تعلیل شدہ باشد ؛ ۸ اصل آں قِوَامًا وصِوَامًا بودہ ودر فعل آنہا یعنی قَامَ وصَامَ تعلیل شدہ لہذا واو را در مصدر بیا بدل نمودند قِیَامًا وصِیَامًا باشد قولہ تعالیٰ جَعَلَ اللّٰہُ الْکَعْبَةَ الْبَیْتَ الْحَرَامَ قِیَامًا لِّلنَّاسِ از ہمیں قبیل ست ؛ ۹ زیراکہ وجہ اعلال در قَاوَمَ موجود نیست ؛ ۱۰ مثال جمعے کہ واو در مفرد آں ساکن ست ومثال جمعے کہ در مفرد آں تعلیل شدہ مفرد آں جَیِّدٌ کہ اصلش جَیْوِدٌ بودہ واو ویا دریک کلمہ بہم آمدند واو را یا کردہ دریا ادغام کردند جَیِّدٌ شد ؛ **سوال** واو ویا باوجودیکہ باہم مقاربت مخرج ندارند پس ادغام دراں چرا تجویز کردند **جواب** زیراکہ اجتماع واو ویا ثقیل ست لہذا بنظر تخفیف ادنی مناسبت کہ ہر دو از حرف مد ولین اند ادغام را اختیار نمودند وبدانکہ ایں قاعدہ عام ست خواہ یا اول باشد خواہ واو وبالخصوص ابدال واو بیا بنظر آنکہ یا اخف ست ۔

بایں قاعدہ نیست بلکہ بقاعدہ ۸ پس دراں جمیع احوال قِیْلَ مثل قُوْلَ واشمام جاری نخواہد شد ○ **قاعدہ ۱۰** واو و یائے لام فعل بعد کسرہ[۱] وضمہ در یَفْعِلُ وتَفْعِلُ وتَفْعُلُ وافْعِلْ وَنَفْعِلُ ساکن شود چوں یَدْعُوْ ویَرْمِیْ وبعد فتحہ[۲] بقاعدہ قال الف شود چوں یَخْشٰی ویَرْضٰی ○ واگر واو[۳] بعد ضمہ بود وبعد آں واو ویا بعد کسرہ بود وبعد آں یا آں ہم ساکن شود وباجتماع ساکنین بیفتد چوں یَدْعُوْنَ[۴] وتَرْمِیْنَ ○ واگر واو متحرک بعد ضمہ بود وبعد آں یا چوں تَدْعِیْنَ کہ دراصل تَدْعُوِیْنَ بود .... یا بعد کسرہ بود وبعد آں واو چوں یَرْمُوْنَ باسکان ماقبل حرکت واو ویا بآں نقل کنند پس واو یا ویا واو شدہ باجتماع ساکنین بیفتد چوں تَدْعِیْنَ ویَرْمُوْنَ کہ ایں ہر دو مثال گذشتہ ونَقُوْا ورَمُوْا ○ **قاعدہ ۱۱** واو طرف بعد کسرہ یا شود چوں دُعِیَ دُعِیَا دَاعِیَانِ دَاعِیَۃٌ ○ **قاعدہ ۱۲** یائے طرف بعد ضمہ واو[۵] شود چوں نَھُوَ کہ دراصل نَھُیَ بود صیغہ واحد مذکر غائب از کَرُمَ ○ **قاعدہ ۱۳** واو عین مصدر بعد کسرہ[۶] یا شود بشرط[۷] آنکہ در فعل آں تعلیل شدہ باشد چوں قِیَامًا[۸] مصدر قَامَ وصِیَامًا مصدر صَامَ نہ قِوَامًا[۹] مصدر قَاوَمَ ہمچنیں واو عین جمع کہ در واحد ساکن بود یا معلل چوں حِیَاضٌ[۱۰] جمع حَوْضٌ وجِیَادٌ جمع جَیِّدٌ ○ **قاعدہ ۱۴** چوں واو[۱۱] ویا غیر مبدل جمع شوند در غیر ملحق واول اینہا ساکن باشد واو یا شدہ دریا ادغام یابد وضمہ ماقبل کسرہ گردد

از داو ؛ ۱۱ ودراجرائے ایں قاعدہ شرط است کہ اجتماع مذکور در کلمہ واحد باشد واگر در دو کلمہ باشد پس ادغام نشود زیراکہ اجتماع درمیان دو کلمہ در معرض زوال ست ؛

چوں سَیِّدٌ[1] و مَرْمِیٌّ و مُضِیٌّ مصدر مَضٰی یَمْضِیْ کہ در اصل مُضُوْیٌ بود و در مِضِیٌّ بکسر فا باتباع عین ہم جائز ست و در اِیْوِ امر حاضر اُوِیْ یَاوِیْ بسبب مبدلیت یا از ہمزہ و در ضَیْوَن بسبب الحاق ایں قاعدہ جاری نشد ○ **قاعدہ ۱۵** دو واو کہ در آخر فُعُوْلٌ[2] باشد ہر دو یا شدہ ادغام یابد و ضمہ ما قبل کسرہ شود و رواست کہ فا ہم کسرہ یابد چوں دُلِیٌّ[3] در دُلُوْوٌ جمع دَلْوٌ ○ **قاعدہ ۱۶**[4] واو لام کلمہ اسم کہ بعد ضمہ بود بعد کسرہ شدہ یا شود و ساکن شدہ باجتماع ساکنین باتنوین حذف شود چوں اَدْلٍ[5] در اَدْلُوٌ جمع دَلْوٌ و تَعَلٍّ و تَعَالٍ مصدر تَفَعُّلٌ و تَفَاعُلٌ و یا ہم[6] بعد کسرہ شود و بعد اسکان بسبب اجتماع ساکنین بیفتد چوں اَظْبٍ اَظْبُیٌ جمع ظَبْیٌ ○ **قاعدہ ۱۷** واو و یا کہ عین فاعل باشد در فعل[7] تعلیل شدہ ہمزہ شود چوں قَائِلٌ و بَائِعٌ ○ **قاعدہ ۱۸** واو و یا و الف زائد بعد الف مفاعل ہمزہ شود چوں عَجَائِزُ[8] و عَجَاوِزُ جمع عَجُوْزٌ و شَرَائِفُ در شرایف جمع شَرِیْفَۃٌ (بکسر عین) و رَسَائِلُ جمع رِسَالَۃٌ و ابدال یا بہمزہ در مَصَائِبُ جمع مُصِیْبَۃٌ با آنکہ اصلی ست شاذ ست[9] (احتراز از مثل معایش جمع معیشۃ است کہ زائدہ نیست) ○ **قاعدہ ۱۹** واو و یا کہ طرف باشد و بعد الف زائد افتد ہمزہ شود چوں دُعَاءٌ[10] در دُعَاوٌ و رُوَاءٌ در رُوَایٌ و ایں ہر دو مصدر اند و دِعَاءٌ در دِعَایٌ جمع دَاعٍ و اَسْمَاءٌ در اَسْمَاوٌ و جمع اسم کہ

[1] اصل آں سَیْوِدٌ بود واو و یا در یک کلمہ بہم آمدند و اول ایشاں ساکن واو یا شدہ در یا ادغام یافت و ما قبل را کسرہ دادند برائے موافقت یا سَیِّدٌ شد و بدانکہ در سَیِّدٌ اختلاف ست بعضے گویند کہ بروزن فَیْعِلٌ ست بکسر عین و فتح فا و زیادت یائے ساکن و بعضے گویند کہ بروزن فَیْعَلٌ بفتح عین و نزد بعضے بروزن فَعِیْلٌ ست یعنی اصل سَیِّدٌ سَوِیْدٌ بود واو مکسور را بموضع یا و یا را بموضع واو آوردند بعدہ واو را یا کردہ در یا ادغام کردند سَیِّدٌ شد۔ [2] یعنی جمعیکہ بروزن فُعُوْلٌ بضم فا و عین باشد و بجائے لام آں واو بود ہر دو واو یا شدہ مدغم شود و ما قبل برائے موافقت یا مکسور گردد۔ [3] اصل آں دُلُوْوٌ بود دو واو در آخر بہم آمدند ہر دو را یا کردہ در یا ادغام نمودند و ضمہ ما قبل را بکسرہ بدل کردند دُلِیٌّ شد۔ [4] یعنی ہر واو کہ در طرف افتد و ما قبل آں مضموم در اسم متمکن ابدال واو بیا و نقل ضمہ بکسرہ واجب ست زیرا کہ در کلام عرب ہیچ اسم متمکن نیامدہ کہ در آخر او حرف علت باشد و ما قبل آں مضموم زیرا کہ دریں صورت دو نوع ثقل لازم می آید یکے وجود واو دوم ضمہ ما قبل و آں ثقل بر ثقل ست بالخصوص در طرف اسم متمکن کہ محل اختلاف اعراب ست **سوال** ضمہ ما قبل را کسرہ چرا گردانیدند **جواب** زیرا کہ آخر بہ تغیر اولیٰ ست۔ [5] در اصل اَدْلُوٌ بود جمع دَلْوٌ ضمہ لام را بکسرہ نقل کردہ واو را یا نمودند بعدہ ضمہ بر یا دشوار داشتہ ساکن گردانیدند اجتماع ساکنین شد درمیان یا و تنوین یا افتاد اَدْلٍ شد و تَعَلٍّ و تَعَالٍ در اصل تَعَلُّوٌ و تَعَالُوٌ بود و تعلیل آں چنانکہ در اول گذشت۔ [6] یعنی در اسم مذکور اگر یا باشد و ما قبل آں مضموم ضمہ ما قبل را کسرہ گردانند چوں اَظْبٍ کہ در اصل اَظْبُیٌ بضم عین بود ضمہ را کسرہ گردانیدند بعدہ ضمہ را بر یا دشوار داشتہ ساکن نمودند و باجتماع ساکنین افتاد اَظْبٍ ماند۔ [7] یا مراد از فعل نباشد چوں سائف کہ بمعنی دو سیف ست و فعل ندارد و گاہے در اسم فاعل حرف علت حذف شود چوں ہَارٌ کہ اصل آں ہَائِرٌ بودہ چنانکہ در قول تعالیٰ عَلٰی شَفَا جُرُفٍ ہَارٍ و خلیل می گوید کہ در مہموز لام آں واو و یا را ہمزہ نکنند بلکہ قلب کنند یعنی لام کلمہ را مقدم سازند و آں واو و یا را بجائے لام کلمہ کنند بعد ازاں اعلال دَاعٍ کنند چوں جَاءٍ چنانکہ بالا گذشت از ہدایۃ الصرف۔ [8] اصل آں عجاوز و شرایف و رسایل بود واو و یا افتاد بعد الف مفاعل ہمزہ گشت عجائز و شرائف و رسائل شد۔ [9] جواب سوال مقدر کہ در مصائب باوجودیکہ یا اصلی ست نہ زائدہ چرا یا را ہمزہ کردند۔ [10] **سوال** ضمہ و کسرہ بر واو و یا بعد سکون ثقیل نمی باشد پس میباید کہ واو در دُعَاوٌ و یا در رُوَایٌ سلامت ماند و اعلال دراں نشود و ہمچنیں در قائل و بائع **جواب** ضمہ و کسرہ بر واو و یا وقتے ثقیل نیست کہ ساکن ما قبل واو و یا الف زائدہ نباشد و ایں جا ساکن ما قبل آنہا الف زائدہ است از آنکہ الف زائدہ در حکم عدم ست پس دریں صورت گویا کہ واو و یا بعد حرف متحرک واقع شدہ۔

دراصل سِمْوٌ[1] بود و اَحْیَاءٌ جمع حَیٌّ وکساءٌ و رِدَاءٌ اسم جامد[2] ○ قاعده ۲۰
واو یکه رابع[3] باشد یا زائد و بعد ضمه و واو ساکن نباشد یا شود چون یُدْعَیَانِ[4] و
اَعْلَیْتُ و اِسْتَعْلَیْتُ در مَدَاعِیُّ جمع مِدْعَاءٌ آله[5] کو دراصل مَدَاعِیْوُ نزدیک محققان
فن صرف واو بهمین قاعده یا شده در یا مدغم گردیده ورنه قاعده سَیِّدٌ دران جاری
نمی تواند شد زیراکه یا در مَدَاعِیْوُ بدل ست از الف ○ قاعده ۲۱ الف بعد ضمه
واو شود چون ضُوْرِبَ[6] و ضُوَیْرِبٌ و بعد کسره[7] یا چون مَحَارِیْبُ ○ قاعده ۲۲
الف زائده قبل الف تثنیه و جمع مؤنث سالم یا شود چون حُبْلَیَانِ[8] و حُبْلَیَاتٌ
○ قاعده ۲۳ یا که عین وزن فُعْلٌ جمع[9] و فُعْلٰی مؤنث باشد در صفت بعد کسره
گردد چون بِیْضٌ جمع بَیْضَاءُ و حِیْکٰی در اسم[10] واو شود بقاعده ۳ ـ اسم تفضیل[11]
را حکم اسم داده اند چون طُوْبٰی[12] و کُوْسٰی مؤنث اَطْیَبُ و اَکْیَسُ ○ قاعده ۲۴
واو عین فَعْلُوْلَةٌ مصدر یا شود چون کَیْنُوْنَةٌ[13] ○ فائده صرفیان در تقریر
این قاعده بسیار تطویل کرده اند و اصل کَیْنُوْنَةٌ کَیْوُنُوْنَةٌ برآورده بقاعده

ا تنبیه بر ضعف مذهب کوفیین زیراکه کوفیین قائل اند که اصل آن وِسْمٌ بکسر اول معتل الفا بوده است واو را همزه گردانیدند ومذهب بصریین آنکه اصل آن سِمْوٌ بروزن فعل بکسر فا معتل اللام بوده پس واو را از آخر حذف نموده عوض آن همزه در اول درآوردند اِسْمٌ بروزن افع گشت چنانکه مصنف رح ذکر فرموده وهو الصحیح عند التحقیق ۲ بیشتر صرفیان درین قاعده این قید افزایند که واو ثالث باشد بعدازان رابع یا زیاده شود ونزد محققین این قید بیفائده است بلکه مضر زیراکه اِرْعَوٰی دراصل اِرْعَوَوَ ولام دوم واو ست بیشک وگاهی ثالث نبود وهمچنین در قوی پس ابدال آن بیا با آنکه ثالث نبود صاف دلیل ست برانیکه بودن واو ثالث شرط نیست من المصنف رح ۳ یعنی هر واو که اکثر از ثالث باشد وماقبل او مضموم و واو ساکن نباشد آن واو را یا گردانند زیراکه لام محل تغیر و تخفیف ست و یا از واو تخفیف دوم آنکه در بعض تصاریف بعد کسره واقع است و درین صورت قلب آن بیا لازم چون دُعِیَ و اُعْلِیَ و یستعلی و باقی را بران حمل نمودند ۴ دراصل یُدْعَوَان بود واو واقع شد در چهارم ماقبل آن ضمه و واو ساکن نبود واو را یا کردند وهمچنین اَعْلَیْتُ واستعلیت که در اصل اَعْلَوْتُ و اِسْتَعْلَوْتُ بودند واو بقاعده مذکور یا گشت ۵ زیراکه در قاعده سیّد شرط ست که واو و یا غیر مبدل از حرفی باشد چنانکه گذشت ۶ مجهول از ضَارَبَ و ضُوَیْرِبٌ تصغیر ضَارِبٌ الف بسبب ضمه ماقبل واو شد ضُوْرِبَ و ضُوَیْرِب گشت ۷ یعنی اگر الف بعد کسره افتد یا شود چون مَحَارِیْبُ جمع محراب الف مذکور در جمع بعد کسره افتاد بسبب کسرهٔ ماقبل یا گردید ۸ مفرد آن حبلی چون آنرا تثنیه و جمع کردند الف یا گشت زیراکه الف قابل حرکت نیست و واو اثقل است لهذا بیا بدل شود ۹ یعنی جمعیکه بروزن فعل بضم فا و سکون عین و صفتے که بروزن فعلی باشد عینش اگر یا بود آنرا بواو بدل نکنند بلکه یا را سلامت داشته ضمه ماقبل را کسره گردانند چون بِیْضٌ دراصل بُیْضٌ بود جمع ابیض و مثل حُمْرٌ جمع احمر حیکی دراصل حُیْکٰی بضم فا بروزن فعلی ضمهٔ ماقبل عین را کسره گردانیدند بِیْضٌ و حِیْکٰی شد ۱۰ اسم لفظی را گویند که دلالت کند بر ذات غیر مبهم بدون لحاظ صفتے انصفات و صفت لفظی را گویند که دلالت کند بر ذات مبهم که بصفت موصوف باشد ۱۱ نزد سیبویه برائے اسم تفضیل حکم اسما ست زیراکه اسم تفضیل بدون اضافت و من یا الف و لام نمی آید و این هرسه از خواص اسم است لهذا درین مقام اسم گردانیدند ۱۲ طوبی و کوسی دراصل طُیْبٰی و کُیْسٰی بود یا ساکن ماقبل آن مضموم یا را واو کردند طوبی و کوسی شد **سوال** دراسم یا را بواو بدل کردند و در صفت چرا نکردند **جواب** برائے فرق میان اسم و صفت **سوال** عکس چرا نکردند. **جواب** صفت ثقیل ست و یا خفیف وهمچنین اسم خفیف ست و واو ثقیل لهذا واو در اسم سلامت ماند و در صفت ابدال یافت برائے حصول اعتدال ۱۳ اصل آن حسب مذهب مصنف رح کُوْنُوْنَةٌ بود بروزن فعلولة بضم فا پس ضمه را بفتحه نقل کرده بعده واو را بیا بدل نمودند کینونة ومذهب ثانی اصل آن کیوونة واو و یا بهم آمدند و اول ایشان ساکن واو را یا کرده در یا ادغام کردند کیّنونة شد بعده یا ثانی را حذف کردند برائے تخفیف در سید نیز همچنین اختلاف است چنانکه ذکر یافت

۱؎ یعنی بر مذہب تحقیق کَیْنُونَۃٌ بروزن فَعْلُولَۃٌ ست نہ فَیْعَلُولَۃٌ زیراکہ وزن فیعلولۃ در مصادر در کلام شان نادرست و باعث اختیار وزن فَیْعَلُولَۃٌ بر مذہب ثانی آنست مثل کَیْنُونَۃٌ و کَیْدُودَۃٌ از اجوف واوی یست و در مصدر آنہا یا یافتند بنابریں حکم کردند کہ اصل آن کَیْوُدُوْدَۃٌ و کَیْوُنُوْنَۃٌ بودہ و بریں مذہب اختیار وزن نادر در کلام عرب لازم می آید سوال بر مذہب اول ضم فا را فتحہ چرا گردانند؟ جواب زیرا کہ اکثر مصادر

دریں باب ذوات یائی آید چوں صَیْرُورَۃٌ و سَیْرُورَۃٌ بنابرآں فا را فتحہ دادند تا یا بسلامت ماند و چونکہ ذوات واو دریں باب قلیل ست لہٰذا ذوات واو را بر ذوات یا حمل نمودند و شیخ رضی ایں توجیہ را انکار کردہ نوشتہ کہ مصادر ذوات واو ہم در عدد قریب ذوات یا ست واللہ اعلم۔ رضی ۲؎ یعنی جمعیکہ بریں وزن باشد چوں اَوَانِیْ جمع اٰدْنیٰ و مداعی جمع مُدَّعیٰ و جواری جمع جاریۃٌ ۳؎ زیراکہ ضمہ و کسرہ ہر دو بر یا ثقیل ست و قید الف ولام یا اضافہ برائے آنست کہ دریں احوال در آخر آن تنوین نخواہد بود زیراکہ در حالت تنوین یا بعد سکون باجتماع ساکنین ساقط شود ۴؎ بدانکہ در مثل جَوَارٍ اختلاف ست نزد بعضے منصرف ست و نزد بعضے غیر منصرف و حکم غیر منصرف آنست کہ کسرہ و تنوین دراں نمی آید پس بر مذہب اول تنوین آن زائد ست زیراکہ اعلال متعلق بجوہر کلمہ است و مقدم ست بر منع صرف کہ منع صرف از احوال کلمہ است و بعد اتمام کلمہ لاحق شود بریں مذہب اصل جوار در حال رفع بضم یا بتنوین بودہ ضمہ بر یا دشوار داشتہ ساکن گردانیدند التقائے ساکنین شد میان یا و تنوین یا افتاد جَوَارٍ ماند و در مذہب ثانی منع صرف بر اعلال مقدم ست و بریں تقدیر اصل جوار در حال رفع جَوَارِیُ بالضم بود ضمہ بر یا ثقیل داشتہ ساکن کردند و عوض آن تنوین بر عین افزودند بعدہ اجتماع ساکنین شد درمیان یا و تنوین یا افتاد جوار شد و بریں مذہب در حال جر و نصب ہر دو یا را سلامت دارند چنانکہ گوئی مَرَرْتُ بِجَوَارِیَ وَ رَاَیْتُ جَوَارِیَ و دریں لغت در صورت واحد اعلال واقع میشود و بر مذہب اول در دو حال؛ شرح ملا بیان آن

سَیِّدٌ واو را یا کردہ حذف کردہ اند و تحقیق ہمونست کہ گفتیم[۱] **قاعدہ ۲۵**
یا وزن اَفَاعِلُ و مَفَاعِلُ و اشباہ آن[۲] اگر معرف باللام یا مضاف باشد در
حالت رفع و جر ساکن[۳] شود چوں ھٰذِہِ الْجَوَارِیْ و جَوَارِیْکُمْ و مَرَرْتُ بِالْجَوَارِیْ
و جَوَارِیْکُمْ و در بے لام و اضافت محذوف شود و تنوین بعین ملحق شود[۴] چوں ھٰذِہٖ
جَوَارٍ و مَرَرْتُ بِجَوَارٍ و در حالت نصب مطلقاً مفتوح می آید چوں رَاَیْتُ الْجَوَارِیَ
و رَاَیْتُ جَوَارِیَ **قاعدہ ۲۶** واو لام فُعْلیٰ بالضم در اسم جامد یا شود و در صفت
بحال خود ماند و اسم تفضیل حکم اسم جامد دارد چوں دُنْیَا[۵] و عُلْیَا و یا لام فَعْلیٰ بالفتح
واو شود چوں تَقْوٰی[۶]

قسم دوم در صرف مثال

مثال واوی[۷]
از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ اَلْوَعْدُ وَ الْعِدَۃُ وعدہ کردن وَعَدَ یَعِدُ وَعْدًا وَ عِدَۃً
فھو وَاعِدٌ و وُعِدَ یُوْعَدُ وَعْدًا و عِدَۃً فھو مَوْعُوْدٌ الامر منہ عِدْ والنھی منہ
لَا تَعِدْ الظرف منہ مَوْعِدٌ والآلۃ منہ مِیْعَدٌ و مِیْعَدَۃٌ و مِیْعَادٌ و تثنیتھما مَوْعِدَانِ
و مِیْعَدَانِ و الجمع منھما مَوَاعِدُ و مَوَاعِیْدُ افعل التفضیل منہ اَوْعَدُ والمؤنث منہ
وُعْدٰی و تثنیتھما اَوْعَدَانِ و وُعْدَیَانِ و الجمع منھما اَوْعَدُوْنَ و اَوَاعِدُ و وُعَدٌ

نیز مفتوح ست و آخر آن واو مفتوح چنداں ثقل ندارد و نیز اگر بواو بدل شود دریں صورت آخر کلمہ نہایت خفیف گردد و از حد اعتدال بر آید ۷؎ مثال واوی از پنج باب می آید از ضَرَبَ چوں وَعَدَ یَعِدُ و از سَمِعَ چوں وَجِلَ یَوْجَلُ و از فَتَحَ چوں وَہَبَ یَہَبُ و از حَسِبَ چوں وَمِقَ یَمِقُ و از کَرُمَ وَسُمَ یَوْسُمُ چنانچہ مصنف مثال ہر چہار اول را یاد فرمودہ است و مثال واوی از نصر نیامدہ است: ہدایۃ الصرف

در حاشیہ سابق گذشت ۵؎ سوال اَلدَّارُ الدُّنْیَا وَ الْمَنْزِلَۃُ الْعُلْیَا می گویند پس دنیا و علیا صفت خواہد بود نہ اسم جواب زیرا کہ اسم مذکور بدون الف و لام صفت واقع نمی شود پس اگر صفت می بود در ہر دو حال صفت واقع می شد ۶؎ چوں تقوی کہ در اصل تقیا بود یا را بواو بدل کردند تقوی شد بمعنی پرہیز و دریں ہم بخلاف فعلی بالضم شرط ست کہ اسم باشد و اگر صفت باشد یا بواو بدل نشود چوں صَدْیَا و ہمچنیں فُعْلیٰ واوی بحال خود اند ہم در اسم و ہم در صفت چوں دَعْوَی و سَھْوَی بسبب حصول اعتدال زیرا کہ اول

وُعُدَیَاتٌ ○ واو از مضارع معروف بقاعدہ[۱] حذف و از عِدَۃٌ بقاعدہ ۲ و در ماضی مجہول بقاعدہ ۵ جائزست کہ ہمزہ گردد وُعِدَ را اُعِدَ گویند و ہمچنیں در مؤنث اسم تفضیل و جمع تکسیر مؤنث اسم فاعل اَوَاعِدُ[۲] ست اصلش وَوَاعِدُ بود بقاعدہ ۶ واو اول ہمزہ شد و در آلہ واو بقاعدہ ۳ یا شد لیکن در تصغیر[۳] یعنی مُوَیْعِدٌ و جمع تکسیر یعنی مَوَاعِیْدُ بسبب انعدام علت اعلال کہ سکون واو کسرہ ماقبل ست واو باز آمدہ ○ مثال یائی از ضَرَبَ یَضْرِبُ اَلْمَیْسِرُ[۴] قمار باختن یَسَرَ یَیْسِرُ مَیْسِرًا فھو یَاسِرٌ و یُسِرَ یُوْسَرُ[۵] الخ دریں باب جز انیکہ در مضارع مجہول بقاعدہ ۳ یا واو شدہ اعلالے نگردیدہ ○ مثال واوی از سَمِعَ یَسْمَعُ اَلْوَجَلُ[۶] ترسیدن وَجِلَ یَوْجَلُ وَجَلًا تا آخر دریں باب جز آنکہ در امر حاضر یعنی اِیْجَلْ[۷] اِیْجَلَا تا آخر و ہمچنیں در آلہ واو بقاعدہ ۳ یا شد و در اَوَاجِلُ بقاعدہ[۱] ہمزہ گشتہ و در وُجِلَ و وُجَلُ ہمزہ شدن بقاعدہ ۵ جائزست دیگر ہیچ تعلیل نشدہ ○ مثال واوی دیگر از سَمِعَ یَسْمَعُ اَلْوُسْعُ وَالسَّعَةُ گنجیدن وَسِعَ[۸] یَسَعُ وُسْعًا وَسَعَةً الخ ○ مثال واوی از فَتَحَ یَفْتَحُ اَلْهِبَةُ بخشیدن وَهَبَ یَهَبُ هِبَةً الخ (قولہ تعالیٰ ووہبنا لہ اسحٰق) دریں ہر دو باب واو از مضارع معروف بسبب بودنش میان علامت مضارع و فتحہ کلمہ کہ عین یا لامش حرف حلق ست محذوف شدہ و در مصدر وَسِعَ بعد حذف فا عین را فتحہ دادند و کسرہ ہم[۹] و اعلالات دیگر صیغ بقیاس صیغ وَعَدَ یَعِدُ بودہ است

[۱] دو واو متحرک در اول کلمہ بہم آمدند اول ہمزہ گشت اواعد شد ؛ [۲] یعنی مِیْعَدٌ و مِیْعَدَۃٌ و مِیْعَادٌ کہ در اصل مِوْعَدٌ و مِوْعَدَۃٌ و مِوْعَادٌ بودہ واو ساکن و ماقبل آن مکسور واو یا گشت چنانچہ در میزان تحریر یافت ؛ [۳] دفع دخل کہ در مُوَیْعِدٌ و مَوَاعِیْدُ واو را چرا بیا بدل نکردند و تقریر جواب آنکہ علت اعلال دریں الفاظ موجود نیست زیراکہ واو را بیا درانجا بدل کنند کہ واو ساکن ماقبل آن مکسور باشد و دریں جا واو متحرک ست و ماقبل او مکسور نیست ؛ [۴] قولہ تعالیٰ یٰاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَیْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّیْطٰنِ فَاجْتَنِبُوْهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ۔ اے مردمانے کہ ایمان آوردید جز این نیست کہ شراب و قمار و بتان و تیر و پلید از کارہا شیطان ست پس پرہیز کنید ازاں تا فلاح و رستگاری یابید ؛ [۵] یُوْسَرُ در اصل یُیْسَرُ بود یا ساکن و ماقبل آن مضموم یا واو شد چنانکہ در مُوْسِرٌ گذشت ؛ [۶] قولہ تعالیٰ فی قصۃ ابراہیم علیہ السلام قَالُوْا لَا تَوْجَلْ اِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلٰمٍ عَلِیْمٍ ؛ [۷] اِیْجَلْ در اصل اِوْجَلْ بود واو ساکن ماقبل آن مکسور واو را یا گردانیدند و ہمچنیں در مِیْجَلٌ چنانکہ مِیْعَادٌ و مِیْزَانٌ گذشت ؛ [۸] قولہ تعالیٰ وَسِعَ كُرْسِیُّهُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ ؛ [۹] تا دلالت کند بر آنکہ مضارع آن مفتوح العین ست چنانکہ در قاعدہ دوم مصنف بدان اشارت فرمودہ و اعطا کسرہ بر حسب ضابطہ مقررہ کہ ساکن را ہرگاہ متحرک گردانند حرکت کسرہ می دہند چنانکہ مکرر معلوم گشت مثال یائے از پنج باب می آید از ضرب چوں یَسَرَ یَیْسِرُ و از سمع چوں یَتِمَ یَیْتَمُ و از کرم چوں یَسُرَ یَیْسُرُ از یُسْر بمعنی آسان شدن و از فتح چوں یَنَعَ یَیْنَعُ و از حسب چوں یَئِسَ یَیْئِسُ لیکن از باب حسب بر سبیل قلت آید و مثال یائی از باب نصر و فتح نیامدہ است ؛ ہدایۃ الصرف

○ مثال واوی از حَسِبَ یَحْسِبُ اَلْوَمَقُ وَالْمِقَةُ دوست داشتن وَمِقَ یَمِقُ الخ اعلال صیغ این باب بعینہ مثل وَعَدَ یَعِدُ ست در صرف کبیر این ابواب جز تغیراتیکہ شرح کردیم دیگر ہیچ تغیر واقع نشود ہمہ ابواب را بر صرف کبیر می باید گردانید ○ مثال واوی از باب اِفْتِعَال اَلْاِتِّقَادُ[1] افروختہ شدن آتش اِتَّقَدَ یَتَّقِدُ اِتِّقَادًا الخ ○ مثال یائی از اِفْتِعَال اَلْاِتِّسَارُ قمار باختن اِتَّسَرَ یَتَّسِرُ اِتِّسَارًا الخ درین ہر دو باب بقاعدہ ۴ واو و یا تا شدہ در تا مدغم گردیدہ ○ مثال واوی از اِسْتِفْعَال اِسْتَوْقَدَ یَسْتَوْقِدُ اِسْتِیْقَادًا[2] ○ و از افعال اَوْقَدَ یُوْقِدُ اِیْقَادًا۔ استیقاد و ایقاد ہر دو بمعنی آتش افروختن ست واو درین ہر دو بقاعدہ ۲ یا شدہ و در صرف کبیر این چہار باب جز اعلالین مذکورین اعلالی دیگر نیست ○ قسم سوم در صرف اجوف واوی[3][4] ○ از نَصَرَ یَنْصُرُ اَلْقَوْلُ گفتن قَالَ یَقُوْلُ قَوْلًا فھو قَائِلٌ وَقِیْلَ یُقَالُ قَوْلًا فھو مَقُوْلٌ الامر منہ قُلْ والنھی عنہ لَا تَقُلْ الظرف منہ مَقَالٌ والاٰلة منہ مِقْوَلٌ و مِقْوَلَةٌ و مِقْوَالٌ و تثنیتھما مَقَالَانِ و مِقْوَلَانِ والجمع منھما مَقَاوِلُ و مَقَاوِیْلُ افعل التفضیل منہ اَقْوَلُ والمؤنث منہ قُوْلٰی و تثنیتھما اَقْوَلَانِ و قُوْلَیَانِ والجمع منھما اَقْوَلُوْنَ و اَقَاوِلُ و قُوَلٌ و قُوْلَیَاتٌ ○ در مِقْوَلٌ و مِقْوَلَةٌ[5] حرکت واو بما قبل باین جہت نداد ندکہ این ہر دو در اصل مِقْوَالٌ[6] بودند الف را حذف کردند مِقْوَلٌ شد

قولہ تعالیٰ استوقد نارا ؛

ویائی ازین باب نیامدہ ؛

---

[1] اِتِّقَادٌ در اصل اِوْتِقَادٌ و اِتِّسَارٌ در اصل اِیْتِسَارٌ بود واو و یا موضع فاء افتعال واقع شدند واو و یا را تا کردہ در تا ادغام نمودند چنانکہ در اِتَّقَدَ و اِتَّسَرَ ثبت یافت ؛ [2] اِسْتِیْقَادٌ و اِیْقَادٌ در اصل اِسْتِوْقَادٌ و اِوْقَادٌ بود واو ساکن ما قبل آن مکسور واو را یا کردند اِسْتِیْقَادٌ و اِیْقَادٌ شد ؛ [3] بعض صرفیین در باب اعلال اصل شامل بر آوردہ اند کہ جمیع مسائل ازان استخراج توان کرد و آن اینست کہ اعلال در حروف علت بر شانزدہ وجہ متصور میشود زیراکہ در حروف علت چہار وجہ معلوم می گردد حرکات ثلثہ و سکون و ما قبل او نیز ہمچنین پس چہار را در چہار ضرب دادہ شانزدہ حاصل شدند بعدہ ساکن را کہ ما قبل او ساکن باشد ترک کردند جہت تعذر اجتماع ساکنین پس پانزدہ وجہ باقی ماند چہار وقتیکہ ما قبل آن مفتوح باشد چون قَوْلٌ و بَیْعٌ و خَوِفَ و طَوُلَ اولی معلل نشود جہت خفت فتحہ ما قبل و سکون حرف علت و در سہ اخیر حرف علت بالف بدل شود بسبب استدعاء فتحہ ما قبل چنانکہ در قاعدہ ہفتم مذکور گشت و چہار وقتیکہ ما قبل او مضموم باشد چون مُیْسِرٌ و بُیِعَ و یَغْزُوُ و لَنْ یَدْعُوَا در اول بسبب ضمہ ما قبل بموجب قاعدۂ سوم واو شود و در ثانی بموجب قاعدۂ نہم ساکن شدہ واو شود و در سوم برائے خفت بموجب قاعدہ دہم ساکن گردانند و در چہارم تعلیل نشود جہت خفت فتحہ ما قبل و چہار وقتیکہ ما قبل او مکسور باشد چون مِوْزَانٌ و اِرْعَوَةٌ و رَضِیُوْا و تَرْمِیِیْنَ پس در وجہ اول واو یا می شود بوجہے کہ در قاعدۂ سوم گذشت و در ثانی بہ قاعدۂ یازدہم یا گردد بسبب استدعاء ما قبل و در سوم و چہارم بموجب قاعدۂ دہم ساکن شدہ محذوف شود باجتماع ساکنین و سہ وقتیکہ ما قبل او ساکن باشد چون یَخْوَفُ و یَبْیِعُ و یَقْوُلُ درین ہر سہ بموجب قاعدہ ہشتم حرکات واو و یا را بما قبل دہند جہت ضعف حرف علت و قوت حرف صحیح لکن در مثل یَخْوَفُ واو و یا بعد نقل حرکت الف شود بسبب فتحہ ما قبل چنانکہ در قاعدۂ مذکور ثبت گشت ؛ مراح الارواح [4] اجوف واوی از سہ باب می آید از نصر چون قَالَ یَقُوْلُ و از سمع چون خَافَ یَخَافُ و از ضرب چون طاح یَطِیْحُ و چونکہ نظیر آن قلیل ست لہذا مثال آن ذکر نفرمودہ ؛ فصول اکبری و مؤلف ہدایة الصرف طَالَ یَطُوْلُ از باب کرم نیز ایراد فرمودہ است و اجوف مطلق از حسب نیامدہ ؛ [5] جواب سوال مقدر کہ مِقْوَلٌ و مِقْوَلَةٌ کہ اسم آلہ است واو متحرک است و ما قبل آن ساکن بموجب قاعدہ چرا دران عمل نکردند ؛ [6] و دلیل بر مقصور بودن مِفْعَلٌ از مِفْعَالٌ آنکہ اغلب ہر دو وزن اشتراک برائے یک معنی می آید چون مِخْیَطٌ و مِخْیَاطٌ و مِنْحَتٌ و مِنْحَاتٌ و شیخ رضی این توجیہ را انکار نمودہ و گفتہ کہ نزد من ہر دو بر اصل خود اند لیکن مِفْعَلٌ در ترک اعلال محمول بر مِفْعَالٌ بسبب آنکہ ہر دو در معنی موافق اند ؛

وبعد حذف الف تا در آخر افزودند مقولۃ شد و در مقوال بسبب مانع کہ وقوع الف بعد واو ست نقل حرکت نکردند پس دریں ہر دو کہ فرع آں ہستند ہم نقل حرکت ننمودند ○ **اثبات فعل ماضی معروف** قَالَ قَالَا قَالُوْا قَالَتْ قَالَتَا قُلْنَ قُلْتَ قُلْتُمَا قُلْتُمْ قُلْتِ قُلْتُمَا قُلْتُنَّ قُلْتُ قُلْنَا بقاعدہ ۷ واو در قَالَ تا قَالَتَا بالف بدل شدہ و در مابعد قَالَتَا[۱] باجتماع ساکنین حذف گردیدہ قاف مضموم گشتہ ○ **اثبات فعل ماضی مجہول** قِیْلَ قِیْلَا قِیْلُوْا قِیْلَتْ قِیْلَتَا قُلْنَ قُلْتَ قُلْتُمَا قُلْتُمْ قُلْتِ قُلْتُمَا قُلْتُنَّ قُلْتُ قُلْنَا[۲] قِیْلَ دراصل قُوِلَ بود بقاعدہ ۹ قِیْلَ شد و ہمچنیں تا قِیْلَتَا در قُلْنَ تا آخر چوں یائے بالتقائے ساکنین بیفتاد بسبب واوی بودنش قاف را ضمہ[۴] دادند ○ **اثبات فعل مضارع معروف** یَقُوْلُ یَقُوْلَانِ یَقُوْلُوْنَ تَقُوْلُ تَقُوْلَانِ یَقُلْنَ تَقُوْلُ تَقُوْلَانِ تَقُوْلُوْنَ تَقُوْلِیْنَ تَقُوْلَانِ تَقُلْنَ اَقُوْلُ نَقُوْلُ در جمیع[۵] ایں صیغ کہ دراصل بسکون قاف وضم عین بودند بقاعدہ ۸ ضمہ واو بقاف دادند و در یَقُلْنَ و تَقُلْنَ[۶] آں واو بالتقائے ساکنین بیفتاد ○ **اثبات فعل مضارع مجہول** یُقَالُ یُقَالَانِ یُقَالُوْنَ تُقَالُ تُقَالَانِ یُقَلْنَ تُقَالُ تُقَالَانِ تُقَالُوْنَ تُقَالِیْنَ تُقَالَانِ تُقَلْنَ اُقَالُ نُقَالُ در جمیع[۷] ایں صیغ کہ بسکون قاف و فتحہ واو بودند بقاعدہ ۸ فتحہ واو بقاف دادہ واو را الف کردند و آں الف در یُقَلْنَ[۸] و تُقَلْنَ بالتقائے ساکنین بیفتاد ○ **نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف** لَنْ یَقُوْلَ لَنْ یَقُوْلَا الخ **مجہول** لَنْ یُقَالَ الخ دریں بحث جز تغیر یکہ در مضارع شدہ

---

[۱] یعنی از قُلْنَ جمع مؤنث غائب تا قُلْنَا جمع متکلم الف محذوف گردیدہ قُلْنَ دراصل قَوَلْنَ بود واو را بالف بدل کردند بعدہ الف را بجہۃ اجتماع ساکنین ساقط گردانیدہ قَلْنَ شد بعد ازاں قاف را ضمہ دادند تا دلالت کند بر واو محذوف و ہمچنیں تا آخر۔ [۲] کسرہ واو را بجائے ضمہ قاف نقل نمودند بعدہ بموجب قاعدہ نہم کہ واو ساکن وماقبل آں مکسور واو یا گشت قِیْل شد۔ [۳] قُلْنَ دراصل قُوِلْنَ بضم قاف وکسرہ واو بودہ کسرہ واو را بجائے ضمہ قاف بردند بعد ازاں واو بسبب التقائے ساکنین حذف کردند بعد قاف را ضمہ دادند تا دلالت کند بر واو محذوف۔ [۴] محققان صرف نوشتہ اند کہ در ماضی مجہول اجوف بعد سقوط عین علی الاطلاق کسرہ وضمہ فا جائز ست وفصیح پس قُلْنَ را قِلْنَ میتواں گفت وخِفْنَ وبِعْنَ را خُفْنَ وبُعْنَ۔ من المصنف۔ [۵] یقول دراصل یَقْوُلُ بضم عین بود حرکت واو نقل کردہ بقاف دادند یَقُوْلُ شد و ہمچنیں در جمیع صیغ سوائے جمع مؤنث غائب وحاضر۔ [۶] یَقُلْنَ و تَقُلْنَ دراصل یَقْوُلْنَ و تَقْوُلْنَ بود ضمہ واو را نقل کردہ بہ قاف دادند اجتماع ساکنین شد میان واو ولام واو را حذف نمودند یَقُلْنَ و تَقُلْنَ شد۔ [۷] یُقَالُ دراصل یُقْوَلُ بود حرکت واو را نقل کردہ بہ قاف دادند بعدہ حسب قاعدہ ہشتم واو الف گشت یُقَالُ شد و ہمچنیں در دیگر صیغ۔ [۸] یُقَلْنَ و تُقَلْنَ دراصل یُقْوَلْنَ و تُقْوَلْنَ بود واو بقاعدہ یُقَالُ الف شد بعد ازاں اجتماع ساکنین شد میان واو ولام واو محذوف گشت یُقَلْنَ و تُقَلْنَ گردید۔

تغیرے دیگر واقع نشدہ ○ **نفی جحد بلم در مضارع معروف** لَمْ یَقُلْ لَمْ یَقُوْلَا الخ ○ **مجہول** لَمْ یُقَلْ لَمْ یُقَالَا الخ دریں بحث جزائیکہ واو در لَمْ یَقُلْ[1] واخوات او والف در لَمْ یُقَلْ واخوات او بالتقائے ساکنین بیفتادہ تغیرے دیگر غیر ما وقع فی المضارع واقع نشدہ ○ **لام تاکید بانون ثقیلہ در فعل مستقبل معروف** لَیَقُوْلَنَّ لَیَقُوْلَانِّ الخ ○ **مجہول** لَیُقَالَنَّ ○ **و ہکذا نون خفیفہ** دریں ہر چہار گردان ہم تغیرے غیر ما وقع فی المضارع نشدہ ○ **امر حاضر معروف** قُلْ قُوْلَا قُوْلُوْا قُوْلِیْ قُلْنَا ○ قُلْ در اصل تَقُوْلُ بود بعد حذف علامت مضارع متحرک ماند در آخر وقف کردند واو بالتقائے ساکنین[2] افتاد قُلْ شد و بعضے امر را از اصل بنا میکنند پس اُقْوُلْ میشود باز حرکت واو بما قبل دادہ واو را بالتقائے ساکنین حذف کردہ ہمزہ وصل را باستغنا حذف میکنند بہمین وضع دیگر صیغ امر را قیاس باید کرد صیغ امر بالام وصیغ نہی مثل صیغ نفی جحد بلم ست کہ ورا نہا در محل جزم واو والف افتادہ است و بس چون لِیُقُلْ[3] و لَا تُقُلْ و قس[4] علی ہذا ○ در نون ثقیلہ وخفیفہ امر و نہی واو والف کہ در مواقع جزم ساقط شدہ بود بسبب تحرک ما قبل نون باز آمدہ[5] ○ **امر حاضر معروف بانون ثقیلہ** قُوْلَنَّ[6] قُوْلَانِّ قُوْلُنَّ قُوْلِنَّ قُلْنَانِّ ○ **امر غائب ومتکلم معروف بانون ثقیلہ** لِیَقُوْلَنَّ لِیَقُوْلَانِّ لِیَقُوْلُنَّ لِتَقُوْلَنَّ لِتَقُوْلَانِّ لِیَقُلْنَانِّ لِاَقُوْلَنَّ

[1] لَمْ یَقُلْ در اصل لَمْ یَقُوْلُ بود لام بسبب علامت جزمے ساکن گشت اجتماع ساکنین گشت درمیان واو ولام واو افتاد لم یقل شد۔ [2] سوال در مثل قُلِ الْحَقَّ باوجود عدم اجتماع ساکنین واو را چرا حذف کردند جواب زیرا کہ حرکت لام عارضی ست پس در حکم سکون خواہد بود بخلاف قُوْلَا زیرا کہ حرکت در دا ز الف فاعل حاصل ست و آں بمنزلہ جزو کلمہ است۔ [3] در اصل لِیُقْوُلْ و لَا تُقْوُلْ بود ضمہ واو را نقل کردہ بقاف دادند واو را باجتماع ساکنین محذوف گردانیدند لِیَقُلْ و لَا تَقُلْ شد و لِیُقُوْلُ و لَا تُقْوُلْ مجہول فتحہ واو را بقاف دادہ واو را الف گردانیدند بعدہ الف باجتماع ساکنین محذوف گشت لِیُقَلْ و لَا تُقَلْ ماند۔ [4] چوں لَمْ یَقُلْ ولَمَّا یَقُلْ وإن یَقُلْ وغیر ذلک۔ [5] زیرا کہ ہرگاہ نون تاکید بہ کلمہ متصل شود ما قبل آنرا متحرک گرداند دریں صورت اجتماع ساکنین باقی نمی ماند۔ [6] قُوْلَنَّ بنون ثقیلہ وقُوْلَنْ بنون خفیفہ در اصل اُقْوُلْ بود ضمہ واو را نقل کردہ بہ قاف دادند اجتماع ساکنین شد میان واو و لام واو افتاد و ہمزۂ وصلی نیز بسبب عدم احتیاج محذوف گشت وچوں ساکن دوم یعنی لام بسبب اتصال نون خفیفہ و ثقیلہ متحرک شد پس ساکن اول یعنی واو باز آمد قُوْلَنَّ و قُوْلَنْ شد۔

لِنَقُوْلَنَّ ۝ بانون خفیفہ لِیَقُوْلَنْ لِیَقُوْلُنْ لِتَقُوْلَنْ لِاَقُوْلَنْ لِنَقُوْلَنْ ۝ بحث امر مجہول بانون ثقیلہ لِیُقَالَنَّ لِیُقَالَانِّ لِیُقَالُنَّ لِتُقَالَنَّ لِتُقَالَانِّ لِیُقَلْنَانِّ لِتُقَالُنَّ لِتُقَالِنَّ لِتُقَلْنَانِّ لِاُقَالَنَّ لِنُقَالَنَّ ۝ نون خفیفہ ہمبرین قیاس ۝ نہی معروف بانون ثقیلہ لَایَقُوْلَنَّ الخ ۝ مجہول لَایُقَالَنَّ الخ نون خفیفہ بہمین قیاس ۝ بحث اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُوْنَ قَائِلَۃٌ قَائِلَتَانِ قَائِلَاتٌ ۝ قَائِلٌ دراصل قَاوِلٌ بود بقاعدہ ۱۷ واو[1] ہمزہ شد وہمچنیں در دیگر صیغ ۝ بحث اسم مفعول مَقُوْلٌ مَقُوْلَانِ مَقُوْلُوْنَ مَقُوْلَۃٌ مَقُوْلَتَانِ مَقُوْلَاتٌ ۝ مَقُوْلٌ دراصل مَقْوُوْلٌ بود بقاعدہ ۸ حرکت واو بماقبل دادہ واو را بالتقائے ساکنین حذف کردند ۝

فائدہ اختلاف ست دریں کہ واو اول درہمچو موقع حذف میشود یا واو دوم بعضے میگویند کہ دوم بایں جہت کہ زائد ست وزائد اولیٰ بحذف ست وبعضے میگویند کہ اول چہ دوم علامت ست وعلامت محذوف نمی شود[2] ۝ ہرچند کہ بیشتر صرفیاں حذف دوم را ترجیح دادہ[3] اند مگر نزد راقم راجح حذف اول ست چہ علی العموم[4] دستور ہمین ست کہ درہمچو ساکنین اول محذوف میشود زائد باشد یا اصلی پس این را از سُنَنْ نُظَرَاء خود نباید برآورد ۝ ثمرہ اختلاف در تعیین حذف واو مفعول ۝ نکتہ ثمرۂ اختلاف درہمچو مواقع بحسب ظاہر ہیچ معلوم نمی شود چہ بہر کیف

لہ شیخ رضی نوشتہ کہ قلب واو بہمزہ درین مقام محمول بحقیقۃ نیست بلکہ ابتداءً واو بالف بدل شود بعد ازان الف را ہمزہ گردانند بنا برایں قول تعلیل قائلٌ بدیں گونہ کہ اصل آن قَاوِلٌ بود پس واو بسبب فتحۂ ماقبل ومتحرک خود الف گشت زیراکہ الف فاعل مانع قوی نیست چراکہ حرف زائد بمنزلۂ معدوم ست پس واو و الف جمع شدند وسقوط اول ممکن نیست ازانکہ التباس بماضی آید وہمچنیں در دوم پس دوم را متحرک نمودہ ہمزہ گردانیدند قائل شد ٭ ٢ہ وقائلین بحذف ثانی مذہب ثانی را جواب میدہند کہ علامت وقتے محذوف نمی شود کہ علامت دیگر موجود نباشد و درین جا علامت دیگر یعنی میم مفعول موجود ست ونیز غیر مسلم کہ واو علامت مفعول ست بلکہ برائے فرق درمیان مفعول وظرف واو را زیادہ نمودہ اند پس بر مذہب اول مَقُوْلٌ بروزن مَفُعْلٌ خواہد بود وبر مذہب ثانی بروزن مفول ٭ ٣ہ ومدار اختیار این ترجیح آنکہ چوں دیدند کہ یا در اجوف یائی بعد اعلال ثابت می ماند پس گمان کردند کہ ہمین واو مفعول از مبیع ساقط گردیدہ وبرہمین قیاس در واوی نیز ہمیں حکم جاری نمودند وبنا بر این مذہب ہرگاہ واو از مَبْیُوْعٌ حذف شود ضمہ ماقبل را برائے مناسبت یا کسرہ گردانند تا یا سلامت ماند ٭ ٤ہ قاعدہ مقرر آنست کہ ہرگاہ دو ساکن بہم آیند واول آن مدہ باشد اول را محذوف گردانند زیراکہ امتناع وثقل ہمیں از سکون اول پیدا گردیدہ وہرگاہ این مانع زائل شود باعطاء حرکت یا بحذف اول پس ثقل نیز مرتفع می شود پس بر مذہب اول خلاف قاعدہ مطردہ لازم می آید وقائلین مذہب اول بنا بر ہمین قاعدہ حذف اول را ترجیح می دہند ومذہب اخفش نیز ہمین ست چنانکہ منقول ست کہ ازو پرسیدند کہ بنا بر مذہب تو لازم می آید کہ در مبیع مبیوع خوانند پس این یا کہ یافتہ می شود از کجاست اخفش در جوابش گفت کہ چوں ضمہ یا بماقبل بردند قبل ازانکہ یا بالتقائے ساکنین حذف شود ضمہ مذکور را بکسرہ منتقل گردانیدند بعد ازاں یا با اجتماع ساکنین افتاد واو بسبب کسرۂ ماقبل یا گشت مَبِیْعٌ شد وشیخ رضی گفتہ کہ اولی آنست کہ چنیں گفتہ شود کہ اولا بعد نقل حرکت یا بسبب اجتماع ساکنین افتاد بعدہ ضمۂ ماقبل را بکسرہ و واو را یا گردانیدند تا درمیان واوی ویائی فرق حاصل آید ٭

مولانا مولوی محمد علی مدظلہ

مَقُوْلٌ می شود واو اول را حذف کنند یا دوم را مولوی عصمت اللہ صاحب سہارنپوری
در شرح خلاصۃ الحساب در بیان صرف و منع صرف لفظ رحمٰن دریں باب سخنے
خوش نوشتہ و آں اینکہ در مسائل فقہیہ ثمرۂ خلاف، ہمچو اختلافات برمے آید[1] مثلاً
شخصے حلف کرد کہ امروز بواو زائد تکلم نخواہم کرد و لفظ مَقُوْلٌ بر زبان آورد پس
بر مذہب شخصے کہ بحذف اول قائل ست حانث خواہد شد و بر مذہب قائل بحذف
دوم حانث نخواہد شد ○ یا زن را گفت کہ اگر تو امروز بواو زائد تکلم کنی ترا طلاق
است و آں زن لفظ مَقُوْلٌ بر زبان آورد پس بمذہب حذف اول طلاق خواہد افتاد
و بر حذف دوم نہ ○ **اجوف یائی** از ضرب یضرب اَلْبَیْعُ[2] فروختن بَاعَ
یَبِیْعُ بَیْعًا فھو بَائِعٌ و بِیْعَ یُبَاعُ بَیْعًا فھو مَبِیْعٌ الامر منہ بِعْ والنھی عنہ
واوی ازیں باب نیامدہ
لَا تَبِعْ الظرف منہ مَبِیْعٌ والاٰلۃ منہ مِبْیَعٌ مِبْیَعَۃٌ مِبْیَاعٌ و تثنیتھما مَبِیْعَانِ
و مِبْیَعَانِ والجمع منھما مَبَائِعُ و مَبَائِیْعُ افعل التفضیل منہ اَبْیَعُ والمؤنث
منہ بُوْعٰی و تثنیتھما اَبْیَعَانِ و بُوْعَیَانِ والجمع منھما اَبْیَعُوْنَ و اَبَائِعُ
و بُیَعٌ و بُوْعَیَاتٌ ○ **ظرف** دریں[3] باب ہم شکل مفعول گردیدہ چوں بقاعدہ ۸
حرکت عین بفا دادند و در مفعول بعد نقل حرکت و حذف عین فا را کسرہ دادہ بسبب
آں واو را یا کردند ظرف ہم مَبِیْعٌ است کہ در اصل مَبْیِعٌ بودہ و مفعول ہم مَبِیْعٌ کہ
در اصل مَبْیُوْعٌ بود ○ **اثبات فعل ماضی معروف** بَاعَ بَاعَا بَاعُوْا

[1] واز ہمیں قبیل ست کہ شاعرے التزام کرد کہ در اطراف یا وسط کلام خود حرف زائد نیارد پس ایراد مثل مقول در اشعار ایں چنیں کلام بر حسب مذہب ثانی صحیح خواہد بود نہ بر مذہب اول۔ [2] قولہ تعالیٰ اِذَا نُوْدِیَ لِلصَّلٰوۃِ مِنْ یَّوْمِ الْجُمُعَۃِ فَاسْعَوْا اِلٰی ذِکْرِ اللّٰہِ وَ ذَرُوا الْبَیْعَ ای ہرگاہ کہ اذان دادہ شود روز جمعہ پس بشتابید بسوئے ذکر خدا و بگذارید خرید و فروخت۔ [3] یعنی مَبِیْعٌ مفعول و ظرف ہر دو بر یک صورت واقع اند و فرق در اصل ست اما مَبِیْعٌ اسم مفعول اصل آں مبیوع بود ضمہ بر یا دشوار داشتہ بما قبل دادند یا واو شد پس اجتماع ساکنین شد میان دو واو اول را حذف کردند مَبُوْعٌ شد بعدہ فا را کسرہ دادند تا دلالت کند بر حذف یا و واو مفعول را بنا بر موافقت کسرہ ما قبل یا گردانیدند مَبِیْعٌ گشت و مَبِیْعٌ اسم ظرف در اصل مَبْیِعٌ بود کسرہ یا را نقل کردہ بما قبل بردند مَبِیْعٌ شد و ایں تعلیل بموجب مذہب سیبویہ بود و اما تعلیل بر مذہب ثانی آنکہ بعد نقل حرکت واو بسبب اجتماع ساکنین افتاد بعدہ ضمہ یا را کسرہ گردانیدند تا در میان واوی و یائی فرق حاصل شود۔

بَاعَتْ بَاعَتَا بِعْنَ بِعْتَ بِعْتُمَا بِعْتُمْ بِعْتِ بِعْتُمَا بِعْتُنَّ بِعْتُ بِعْنَا ○ بقاعدہ ۷ یا در بَاعَ تا آخر الف شدہ مابعد بَاعَتَا الف بالتقائے ساکنین افتادہ بسبب یائے بودن فاکلمہ کسرہ یافتہ ○ **اثبات فعل ماضی مجہول** بِيْعَ بِيْعَا الخ ○ بِيْعَ دراصل بُيِعَ بود بقاعدہ ۹ کسرہ یا بما دادند و یا در بِعْنَ[1] تا آخر بالتقائے ساکنین بیفتاد ○ **اثبات فعل مضارع معروف** يَبِيْعُ يَبِيْعَانِ تا آخر ○ حرکت یا بقاعدہ ۸ بماقبل رفتہ و یا در يَبِعْنَ[2] و تَبِعْنَ بالتقائے ساکنین ساقط شدہ ○ **مضارع مجہول** يُبَاعُ يُبَاعَانِ تا آخر بر قیاس يُقَالُ يُقَالَانِ تا آخر ○ **نفی تاکید بلن** لَنْ يَبِيْعَ تا آخر لَنْ يُبَاعَ تا آخر تغیرے جدید ندارد ○ **نفی جحد بلم در فعل مضارع** لَمْ يَبِعْ لَمْ يَبِيْعَا تا آخر لَمْ يُبَعْ لَمْ يُبَاعَا در لَمْ يَبِعْ[3] و لَمْ تَبِعْ و لَمْ اَبِعْ یا در معروف و الف در مجہول باجتماع ساکنین افتادہ در دیگر صیغ غیر ماوقع فی المضارع تغیرے نشدہ ○ **لام تاکید با نون ثقیلہ در فعل مستقبل معروف** لَيَبِيْعَنَّ تا آخر ○ **مجہول** لَيُبَاعَنَّ تا آخر وہمچنیں نون خفیفہ ○ **امر حاضر معروف** بِعْ بِيْعَا بِيْعُوْا بِيْعِيْ بِعْنَ بوضع قُلْ قُوْلَا اعلال باید کرد ○ **امر حاضر معروف با نون ثقیلہ** بِيْعَنَّ تا آخر در بِيْعَنَّ یا کہ در بِعْ[4] بالتقائے ساکنین افتادہ بود بسبب مفتوح شدن عین باز آمدہ ○ **امر بالام و نہی** مثل لَمْ يَبِعْ تا آخر و در نون ثقیلہ و خفیفہ اینہا یائے

---

[1] از بِعْنَ جمع مؤنث غائب تا آخر تعلیل بر یک نہج است چنانچہ سابق معلوم گشت بِعْنَ مجہول دراصل بُيِعْنَ بود کسرہ یا را بجائے ضمہ ماقبل بردند بعد ازالہ حرکت ماقبل بعدہ یا را بسبب اجتماع ساکنین حذف نمودند بِعْنَ شد وہمچنیں تا آخر چنانکہ سابق گزشت ؛

[2] يَبِعْنَ دراصل يَبْيِعْنَ بود حرکت یا نقل کردہ بماقبل دادند دو ساکن بہم آمدند یا را حذف نمودند يَبِعْنَ شد ؛ اجوف یائی نیز از سہ باب آید از ضرب چوں بَاعَ يَبِيْعُ و از سمع چوں نَالَ يَنَالُ و از نصر و ازیں باب بر سبیل شاذ آید لہذا از ایراد امثال آن اعراض فرمودہ ؛

[3] لَمْ يَبِعْ اصل آن يَبِيْعُ بود چوں لم بران آمد آخر ساکن گشت دو ساکن بہم آمدند یا افتاد لَمْ يَبِعْ شد وہمچنیں در اخوات آن ؛

[4] بِعْ دراصل اِبْيِعْ بود کسرہ یا را بماقبل دادہ ہمزۂ وصل را بسبب عدم احتیاج حذف نمودند و یا بسبب التقائے ساکنین ساقط گشت بِعْ شد و یا در بِيْعَا باز آمد زیرا کہ بسبب اتصال الف ضمیر اجتماع ساکنین مرتفع گشت چنانکہ در قُوْلَا تحریر یافت و بر ہمیں قیاس تعلیلات دیگر بر زبان باید گزرانید ؛

محذوف باز آید ○ **بحث اسم فاعل** بَائِعٌ بَائِعَانِ بَائِعُوْنَ تا آخر بقاعدهٔ ۱۷۔ یا ہمزہ شد ○ **بحث اسم مفعول** مَبِيْعٌ مَبِيْعَانِ مَبِيْعُوْنَ مَبِيْعَةٌ مَبِيْعَتَانِ مَبِيْعَاتٌ اعلال مَبِيْعٌ مذکور شدہ وہمبرین نمط اعلال ہمہ صیغ مفعول ست ○ **اجوف واوی** از سمع یسمع[1] اَلْخَوْفُ ترسیدن خَافَ يَخَافُ خَوْفًا فهو خَائِفٌ وخِيْفَ يُخَافُ خَوْفًا فهو مَخُوْفٌ الامر منه خَفْ والنهى عنه لَا تَخَفْ تا آخر ○ **ماضی معروف** خَافَ خَافَا خَافُوْا خَافَتْ خَافَتَا خِفْنَ تا آخر در خِفْنَ[2] تا آخر بسبب کسرۂ عین فا کلمہ را بعد حذف عین کسرہ دادند باقی صیغ را اعلال بقواعدیکہ نوشتہ ایم و در صرف قَالَ اعمال آں شدہ می باید برآورد و مضارع آں کہ يَخَافُ[3] يَخَافَانِ تا آخر ست اعلال مثل يُقَالُ يُقَالَانِ تا آخر شدہ ○ **امر حاضر معروف** خَفْ خَافَا خَافُوْا خَافِيْ خَفْنَ ○ خَفْ[4] را از تَخَافُ ساختند بعد حذف تا چوں متحرک ماندہ آخر را وقف کردند الف بالتقائے ساکنین بیفتاد و خَافَا را از تَخَافَانِ ساختند بعد حذف علامت مضارع نون اعرابی را بیفگندند ○ صیغۂ تثنیہ امر حاضر و جمع مذکر آں با صیغۂ[5] تثنیہ مذکر غائب ماضی و جمع آں متحد شدہ ○ **امر حاضر معروف با نون ثقیلہ** خَافَنَّ تا آخر الف کہ در خَفْ افتادہ بود بسبب نماندن اجتماع ساکنین[6] باز آمدہ صیغ نہی ولم ولن و لام امر برزبان باید آورد و اعلال آں با اصول محررہ تقریر باید کرد ○ **فائدہ**[7]

[1] ایراد مثال از ابواب ثلاثہ یعنی از نصر و ضرب و سمع اشارت بآنست کہ اجوف غیر ازیں ابواب نمی آید۔ [2] **سوال** در خِفْنَ فا را چرا ضمہ ندادند تا دلالت کند بر واو محذوف **جواب** تا التباس در باب لازم نیاید و اصل دلالت باب ست بنا برآنکہ رعایت باب تعلق بمعنی وارد و رعایت واوی و یائی تعلق بلفظ وارد و رعایت معنی بر لفظ مقدم است **سوال** در قُلْتُ بسبب ضمہ دادن التباس بہ باب کرم لازم می آید پس دریں جا چرا رعایت باب ننمودند **جواب** زیراکہ اگر در قلن فتحہ را بضمہ نگردانیدند دریں صورت ہم اورا دلالت بر باب نمے بود زیراکہ احتمال داشت کہ ایں فتحہ اصلی باشد یا فتحہ عین کلمہ است کہ نقل کردہ بما قبل آوردہ اند پس قطعًا معلوم نمی شد کہ ایں فتحہ عین کلمہ است لہذا بنظر ضرورت رعایت واوی و یائی کردند تا اہم و مہم ہر دو فوت نشود بخلاف خِفْنَ جہت آنکہ کسرہ آن دلالت می کند بر باب زیراکہ ہیچ ماضی بکسر فا نیامدہ است۔ [3] يَخَافُ دراصل يَخْوَفُ بود حرکت واو نقل کردہ بما قبل دادند واو را بسبب استدعاء فتحہ ما قبل الف گردانیدند یخاف شد و ہمچنیں در مجہول۔ [4] خَفْ دراصل اِخْوَفْ بود فتحہ واو را نقل کردہ بما قبل دادند واو را الف گردانیدند بعدہ الف بسبب اجتماع ساکنین محذوف گشت اِخَفْ شد بعدہ ہمزہ وصل بسبب استغنا حذف نمودند خَفْ گردید خَافَا دراصل اِخْوَفَا بود فتحہ واو را بما قبل دادند واو را الف گردانیدند و ہمزہ وصل را بجہت عدم احتیاج حذف نمودند خَافَا شد۔ [5] یعنی خَافَا و خَافُوْا کہ تثنیہ و جمع مذکر امر حاضر واقع است و صیغہ تثنیہ و جمع مذکر غائب ماضی نیز ہمیں و ہمچنیں التباس مضائقہ ندارد زیراکہ فرق ایں صیغ از مقام عبارت معلوم میشود۔ [6] زیراکہ لام در خَفْ ساکن بود بسبب اتصال نون تاکید متحرک گشت اجتماع ساکنین کہ بسبب سکون لام عارض شدہ بود زائل گردید لہذا الف کہ در خَفْ ساقط شدہ بود باز آمد۔ [7] وجہ ایراد ایں فائدہ آنست کہ در امر مہموز العین واجوف ہر دو جا عین محذوف گردیدہ و در ایں صورت التباس معتل و مہموز لازم می آید نظر براں وجہ امتیاز آں بیان فرمودہ۔

صیغ امر اجوف را از صیغ مہموز عین کہ دراں بقاعدۂ[1] سَلْ ہمزہ حذف شدہ بہمین وضع امتیاز باید کرد کہ در اجوف غیر واحد مذکر و جمع مؤنث بہمہ صیغہا عین باقی می ماند چوں قُوْلَا قُوْلُوْا قُوْلِیْ و بِیْعَا بِیْعُوْا بِیْعِیْ و خَافَا خَافُوْا خَافِیْ و در نون ثقیلہ و خفیفہ ہم عین باز آید چوں قُوْلَنَّ بِیْعَنَّ خَافَنَّ و در مہموز عین در جمیع صیغ عین محذوف ماند چوں زِرَا[2] زِرُوْا زِرِیْ و زِرْنَ و سَلَا سَلُوْا سَلِیْ و سَلْنَ

⬭ **اجوف یائی** از سمع اَلنَّیْلُ یافتن نَالَ[3] یَنَالُ نَیْلًا الخ اعلالات جملہ صیغش بقیاس آنچہ بیان کردہ ایم میتواں کرد و ہمچنیں از دیگر ابواب ثلاثی مجرد تصاریف و صیغ می باید برآورد ⬭ **اجوف واوی** از باب اِفْتِعَال اَلْاِقْتِیَادُ کشیدن اِقْتَادَ یَقْتَادُ اِقْتِیَادًا فہو مُقْتَادٌ[4] و اُقْتِیْدَ یُقْتَادُ اِقْتِیَادًا فہو مُقْتَادٌ الامر منہ اِقْتَدْ والنہی عنہ لَا تَقْتَدْ الظرف منہ مُقْتَادٌ ⬭ اسم فاعل و مفعول بیک صورت شدہ لیکن اسم فاعل در اصل مُقْتَوِدٌ بود بکسر واو و اسم مفعول مُقْتَوَدٌ بفتح واو و ظرف ہم کہ ہموزن مفعول میباشد ہمبریں صورت ست صیغۂ تثنیہ و جمع مذکر امر حاضر اِقْتَادَا اِقْتَادُوْا با تثنیہ و جمع مذکر غائب ماضی متحد ست مگر اصل ماضی بفتح واو ست و اصل امر کہ از مضارع ساختہ شدہ بکسر واو[5] ست برآوردن اعلال دیگر صیغ دشوار نیست ⬭ **اجوف یائی** از باب اِفْتِعَال اَلْاِخْتِیَارُ برگزیدن اِخْتَارَ یَخْتَارُ اِخْتِیَارًا الخ مثل اِقْتَادَ یَقْتَادُ ⬭ **اجوف واوی** از باب استفعال اَلْاِسْتِقَامَۃ

---

[1] سَلْ در اصل اِسْئَلْ بود حرکت ہمزہ نقل کردہ بما قبل دادہ ہمزہ را حذف نمودند سَلْ شد ؛ [2] تثنیۂ زِرْ کہ در اصل اِزْءِرْ بود ہمزہ را بعد نقل حرکت محذوف گردانیدند چوں حاجت ہمزۂ اول نماند او را نیز حذف نمودند زِرْ شد ؛

[3] نَالَ در اصل نَیِلَ بود بر وزن سَمِعَ یا متحرک و ما قبل او مفتوح یا را بالف بدل نمودند نَالَ شد و ہمچنیں یَنَالُ در اصل یَنْیَلُ بر وزن یسمع بود یا بقاعدۂ مذکور الف گشت یَنَالُ گردید ؛

[4] در اصل مُقْتَوِدٌ واو متحرک بود بسبب فتحۂ ما قبل خود الف گردید مُقْتَادٌ شد و ہمچنیں در اسم مفعول ؛ [5] و تعلیل ہر دو بر یک نہج است یعنی اِقْتَادَا و اِقْتَادُوْا ماضی در اصل اِقْتَوَدَا و اِقْتَوَدُوْا بودند واو متحرک ما قبل آں مفتوح واو را الف گردانیدند اِقْتَادَا و اِقْتَادُوْا گردید و اصل امر حاضر اِقْتَوِدَا و اِقْتَوِدُوْا بکسر عین واقع ست واو دریں صیغہ نیز بقاعدہ مذکور الف ... گردیدہ و در واحد آں واو مذکور بسبب اجتماع ساکنین بیفتاد و در جمع بسبب زوال سکون لام کہ موجب اجتماع ساکنین بودہ الف باز آمد ؛

استوار شدن اِسْتَقَامَ یَسْتَقِیْمُ اِسْتِقَامَةً فهو مُسْتَقِیْمٌ الامر منه اِسْتَقِمْ والنهی عنه لَا تَسْتَقِمْ الظرف منه مُسْتَقَامٌ ○ اِسْتَقَامَ دراصل اِسْتَقْوَمَ بود بقاعده ۸ حرکت واو بما قبل داده واو را الف کردند یَسْتَقِیْمُ دراصل یَسْتَقْوِمُ بود بعد نقل حرکت واو بما قبل واو بقاعده ۳ یا شد[1] اِسْتِقَامَةً دراصل علی ما هو[2] المشهور[3] اِسْتِقْوَامًا بود بعد اعمال قاعدهٔ یُقَالُ الف بالتقائے ساکنین افتاد و تا در آخر برائے عوض افزودند استقامة شد مُسْتَقِیْمٌ دراصل مُسْتَقْوِمٌ بود مثل یَسْتَقِیْمُ در آں تعلیل کردند در امر و نهی و دیگر صیغ مضارع مجزوم عین بالتقائے ساکنین افتاده و هکذا در یَسْتَقِمْنَ و تَسْتَقِمْنَ و آں محذوف بوقت لحوق نون ثقیله و خفیفه در امر و نهی باز آید اِسْتَقِیْمَنَّ و لَا تَسْتَقِیْمَنَّ گویند ○ **اجوف یائی** از باب استفعال اَلْاِسْتِخَارَةُ طلب خیر کردن اِسْتَخَارَ یَسْتَخِیْرُ تا آخر چوں[4] اِسْتَقَامَ یَسْتَقِیْمُ ○ **اجوف واوی** از باب اِفْعَال اَقَامَ یُقِیْمُ اِقَامَةً[5] فهو مُقِیْمٌ و اُقِیْمَ یُقَامُ اِقَامَةً فهو مُقَامٌ الامر منه اَقِمْ و النهی عنه لَا تُقِمْ الظرف منه مُقَامٌ ○ اعلالات صیغ ایں باب بعینه اعلالات اِسْتَقَامَ یَسْتَقِیْمُ هست ○

قسم چهارم در صرف ناقص و لفیف

○ **ناقص[6] واوی** از باب نَصَرَ یَنْصُرُ اَلدُّعَاءُ وَالدَّعْوَةُ خواستن دَعَا یَدْعُوْ
ناقص و اجوف یائے ازیں باب نیامده است ؛ هدایة الصرف
دُعَاءً و دَعْوَةً فهو دَاعٍ و دُعِیَ یُدْعٰی دُعَاءً وَّ دَعْوَةً فهو مَدْعُوٌّ الامر منه اُدْعُ والنهی عنه لَا تَدْعُ الظرف منه مَدْعًی والاٰلة منه مِدْعًی مِدْعَاةٌ مِدْعَاءٌ

---

[1] حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند بعده واو ساکن و ما قبل آں مکسور واو را یا گردانیدند یستقیم شد ؛ [2] قوله علی ما هو المشهور اشارت است بدینکه نزد بعضے اصل آں اِسْتَقْوَمَةٌ و همچنیں اصل اِقَامَةٌ اِقْوَمَةٌ بوده است و تحقیق آں در ذکر افادات خواهد آمد ؛ [3] فتحه واو نقل کرده بقاف دادند لهذا واو را الف گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان هر دو الف بر مذهب اخفش و عباس الف اول محذوف گشت و مذهب مصنف نیز همین ست چنانکه سابق باں اشعار رفت و بعدهٔ تا در آخر عوض آں در آوردند که از فعل ممتاز شود و نزدیک سیبویه و خلیل الف ثانی محذوف گردیده زیراکه زائد ست چنانکه تصریح آں در بحث مقول گذشت ؛ [4] و صرف باقی ابواب از ثلاثی مجرد و رباعی مثل صحیح است لهذا مصنف بذکر آں تعرض نفرموده ؛ [5] اصل آں اِقْوَامٌ بود واو متحرک ما قبلش حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند واو را بسبب تحرک وے دراصل و فتحه ما قبلش بالف بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان هر دو الف اولیٰ را حذف نمودند و عوض آں تا در آخر در آوردند اِقَامَةٌ شد **سوال** در قوله تعالیٰ وَاِقَامُ الصَّلٰوةِ تا را چرا حذف نمودند۔ **جواب** حذف تائے مذکور در حال اضافه جائز است بالاتفاق زیراکه اضافه قائم مقام تائے محذوف ست و حذف تائے مذکور در غیر اضافه البته جائز نیست زیراکه عوض ست از حرف اصلی پس اگر حذف کرده شود حذف عوض و معوض عنه هر دو لازم می آید لیکن نزد سیبویه تعویض از امور جائزه است پس بر مذهب او حذف تا در غیر اضافه نیز جائز و ایں مذهب عند المحققین مرجوح است والله اعلم ؛ [6] ناقص واوی از پنج باب می آید از نصر چوں دَعَا یَدْعُوْ و از سمع چوں رَضِیَ یَرْضٰی چنانکه مصنف مثال آں درج فرموده و از فتح چوں نَعٰی یَنْعٰی و از کرم چوں صفوة برگزیده شدن صَفُوَ یَصْفُوْ و از ضرب چوں بَغٰی یَبْغِیْ و از باب ضرب بر سبیل شاذ می آید ؛ فصول اکبری اجوف یائی و نیز ناقص واوی از فتح نیامده ؛ هدایة الصرف

وتثنیتهما مَدْعَیَانِ و مِدْعَیَانِ والجمع منهما مَدَاعٍ و مَدَاعِیُّ افعل التفضیل منه اَدْعٰی والمؤنث منه دُعْیٰ و تثنیتهما اَدْعَیَانِ و دُعْیَیَانِ والجمع منهما اَدَاعٍ وَاَدْعَوْنَ و دُعًی و دُعْیَیَاتٌ در مَدْعًی[1] ظرف و مِدْعًی آله واو که بقاعده ۷ الف شده بود بسبب اجتماع ساکنین با تنوین بیفتاد و اگر دریں هر دو صیغه بسبب الف ولام یا اضافت تنوین نباشد الف حذف نشود[2] چون اَلْمَدْعٰی وَ اَلْمِدْعٰی و مَدْعَاکُمْ و مِدْعَاکُمْ و در مِدْعَاءٌ[3] بقاعده ۱۹ واو همزه شده مثل دُعَاءٌ که مصدر در مَدَاعٍ[4] جمع ظرف و اَدَاعٍ جمع مذکر اسم تفضیل تعلیل قاعده ۲۵ شده در مَدْعَیَانِ[5] و مِدْعَیَانِ تثنیه ظرف و آله و اَدْعَیَانِ تثنیه اسم تفضیل و مَدَاعِیُّ جمع آله واو بقاعده ۲۰ و در دُعْیٰ بقاعده ۲۶ یا شده و در دُعْیَیَانِ و دُعْیَیَاتٌ[6] الف بقاعده ۲۲ یا شده و همچنیں هر جا دریں هر دو صیغه

اثبات فعل ماضی معروف دَعَا دَعَوَا دَعَوْا دَعَتْ دَعَتَا دَعَوْنَ دَعَوْتَ دَعَوْتُمَا دَعَوْتُمْ دَعَوْتِ دَعَوْتُنَّ دَعَوْتُ دَعَوْنَا واو در دَعَا که دراصل دَعَوَ[7] بود بقاعده ۷ الف شد **فائده** هر الف که بدل از واو باشد بصورت[8] الف نوشته شود لهذا در دَعَا الف می نویسد و بدل از یا بصورت یا چون رَمٰی در دَعَوَا[9] تثنیه واو بسبب اتصال آن بالف تثنیه سلامت مانده و در دَعَوْا جمع الف بالتقائے ساکنین افتاد و در دَعَتْ دَعَتَا بسبب اتصال تائے تانیث و از دَعَوْنَ تا آخر جمله صیغ بر اصل اند

زیراکه واو ساکن است ؛

اثبات فعل ماضی مجهول دُعِیَ

---

[1] مَدْعًی دراصل مَدْعَوٌ بفتح میم و مِدْعًی مِدْعَوٌ بکسر میم بود واو متحرک و ماقبل او مفتوح واو را الف گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان الف و تنوین الف افتاد مَدْعًی و مِدْعًی شد ؛ [2] زیراکه دریں صورت اجتماع ساکنین نمی ماند ؛ [3] واو افتاد در طرف بعد الف زائد همزه گشت ؛ [4] دراصل مداعِو بر وزن مفاعل و اَدَاعِوُ بر وزن افاعل بود واو واقع شد زائد از رابع واو یا گشت بعد ازاں یا واقع شد در وزن مفاعل لهذا یا را حذف کرده تنوین آن بعین ملحق گردانیدند مَدَاعٍ و اَدَاعٍ گشت ؛ [5] دراصل مَدْعَوَان بفتح و مِدْعَوَان بکسر میم و اَدْعَوَانِ و مَدَاعِوُ بودند واو افتاد در رابع لهذا واو را یا گردانیدند مَدْعَیَانِ و مِدْعَیَانِ و اَدْعَیَانِ و مَدَاعِی گشت ؛ و دُعْیٰ دراصل دعوی بود واو واقع شد لام فُعْلٰی اسم تفضیل واو یا شد دُعْیٰ گشت ؛ [6] و دُعْیَیَان تثنیه دُعْیٰ مؤنث اسم تفضیل و دُعْیَیَات جمع آں الف زائد واقع شد قبل الف تثنیه و جمع مؤنث سالم باشد دُعْیَیَانِ و دُعْیَیَات گشت ؛ [7] واو متحرک ماقبل آں مفتوح واو الف گردید دعا شد ؛ [8] و شرط دریں باب آنست که ابتداءً بالف بدل شده باشد تا مثل یُدْعٰی ازیں قید خارج شود زیراکه در یُدْعٰی و امثال آں الف مبدله بصورت یا نوشته میشود نه بصورت الف **سوال** در صورت نوشتن الف بصورت یا معلوم نمی شود که الف بدل از یا ست یا از واو چنانکه در یدعی **جواب** ایں امر از تثنیه و جمع آں معلوم میشود پس التباس لازم نمی آید و بدانکه هر گاه الف مبدل از واو و یا بسبب اجتماع ساکنین با تنوین ساقط شود بوقت دخول الف ولام و اضافت آں الف را در احوال ثلثه یعنی رفع و نصب و جر بصورت یا نویسند نحو جاءنی مدعٰکم و مررت بمدعٰکم و رأیت مدعٰکم و نزد سیبویه در حال نصب بصورت الف باید نوشت چوں رأیت مدعاکم ؛ [9] زیراکه الف تثنیه مانع تعلیل ست چنانکه در قاعده سابق تحریر یافت دَعَوْا دراصل دَعَوُوْا بود واو متحرک ماقبلش مفتوح واو الف شده از جهة اجتماع ساکنین میان الف و واو جمع الف محذوف گشت دَعَوْا بر وزن فَعَوْا شد همچنیں دَعَتْ دراصل دَعَوَتْ بود واو بقاعده مذکور الف گشت اجتماع ساکنین شد میان الف و تائے تانیث الف افتاد دعت شد و دعتا دراصل دَعَوَتَا بود واو الف شد بعده الف را بجهة اجتماع ساکنین تقدیری محذوف گردانیدند دَعَتَا گشت زیراکه تائے تانیث دراصل وضع ساکن ست بواسطهٔ الف تثنیه متحرک گردیده پس ایں چنین تحرک از اعتبار ساقط است دُعِیَ دراصل دُعِوَ بود واو در طرف بعد کسره افتاد یا گردید دُعِیَ گشت و همچنیں در دیگر صیغ ؛

دُعِیَا دُعُوْا دُعِیَتْ دُعِیَتَا دُعِیْنَ[1] دُعِیْتَ دُعِیْتُمَا دُعِیْتُمْ دُعِیْتِ دُعِیْتُمَا دُعِیْتُنَّ دُعِیْتُ دُعِیْنَا ○ در جمیع صیغ ایں بحث واو بقاعدہ ۱۱ یا شدہ ودر دُعُوْا[2] جمع مذکر غائب یا بقاعدہ ۱۰ بعد نقل حرکتش بما قبل حذف شدہ ○ **اثبات فعل مضارع معروف** یَدْعُوْ یَدْعُوَانِ یَدْعُوْنَ تَدْعُوْ تَدْعُوَانِ یَدْعُوْنَ تَدْعُوْنَ تَدْعِیْنَ تَدْعُوْنَ اَدْعُوْ نَدْعُوْ ○ صیغہائے تثنیہ مطلقاً وصیغہائے جمع مؤنث براصل اند ودر یَدْعُوْ[3] واخواتش واو بقاعدہ ۱۰ ساکن شدہ ودر ہر دو جمع[4] مذکر وتَدْعِیْنَ بقاعدہ مذکور حذف شدہ وصورت جمع مذکر ومؤنث (یعنی یَدْعُوْنَ وتَدْعُوْنَ) دریں بحث یکے ست ○ **اثبات فعل مضارع مجہول** یُدْعٰی[5] یُدْعَیَانِ یُدْعَوْنَ تُدْعٰی تُدْعَیَانِ یُدْعَیْنَ تُدْعَوْنَ تُدْعَیْنَ تُدْعَیْنَ اُدْعٰی نُدْعٰی ○ در جمیع ایں صیغہا واو بقاعدہ ۲۰ یا شدہ بعد ازاں بقاعدہ ۷ الف شدہ در غیر تثنیہ وغیر جمع مؤنث وآں الف در یُدْعَوْنَ[6] (جمع مذکر غائب) وتُدْعَوْنَ (جمع مذکر حاضر) وتُدْعَیْنَ واحد مؤنث حاضر بالتقائے ساکنین حذف شدہ ○ وصورت واحد مؤنث حاضر وجمع مؤنث حاضر متحد شدہ[7] تُدْعَیْنَ لیکن واحد دراصل تُدْعَوِیْنَ بود واو بقاعدہ ۲۰ یا شدہ بعد ازاں یا بقاعدہ (۷) الف شدہ بالتقائے ساکنین افتادہ وجمع مؤنث حاضر دراصل تُدْعَوْنَ بود واو یا شد وبس ○ **نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف** لَنْ یَّدْعُوَ لَنْ یَّدْعُوَا لَنْ یَّدْعُوْا لَنْ تَدْعُوَ لَنْ تَدْعُوَا لَنْ یَّدْعُوْنَ لَنْ تَدْعُوْا لَنْ تَدْعِیْ لَنْ تَدْعُوْنَ

[1] اگرچہ در دُعِیْنَ وما بعد آں قاعدہ میزان ہم یافتہ میشود لیکن چوں قاعدہ دُعِیَ ہم دراں موجود لہذا برائے گردانیدن جملہ صیغ یک بحث بیک قاعدہ دُعِیَ جاری کردند واعلال آں بقاعدہ ۱۱ تحریر شدہ ؛ من المصنف

[2] دُعُوْا دراصل دُعِوُوْا بود اولاً واو بقاعدہ مفرد یا شد بعدہ ضمہ را بر یا ثقیل داشتہ بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل اجتماع ساکنین شد میان یا و واو جمع یا افتاد دعوا گشت ؛

[3] یَدْعُوْ دراصل یَدْعُوُ بود ضمہ بر واو ثقیل بود بیفتاد وہمچنیں حال تَدْعُو واَدْعُو ونَدْعُو ؛

[4] یدعون وتدعون جمع مذکر دراصل یدعوون وتدعوون بود ضمہ بر واو ثقیل بود ساکن گردانیدند دو ساکن بہم آمدند واو یکہ لام فعل بود بیفتاد یدعون وتدعون شد بر وزن یفعون وتفعون وتدعین دراصل تدعوین بود کسرہ بر واو ثقیل بودہ بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد تَدْعِیْنَ شد بر وزن تفعین ؛

[5] یدعی دراصل یُدْعَوُ بود واو افتاد در موضع رابع و ما قبل او غیر مضموم واو را بیا بدل کردند یُدْعَیُ شد بعدہ یا متحرک وما قبل او مفتوح یا را بالف بدل نمودند یُدْعٰی گشت وہمچنیں در دیگر صیغ آن نیز واو یا گردیدہ **سوال** در یدعی الف را بصورت یا چرا می نویسند باوجودیکہ دراصل بدل از واو ست **جواب** تا دلالت کند بر جواز امالہ دراں وبر انقلاب الف مذکور بیا در بعض مقام چوں یدعیان ویغزیان واغزیت واعلیت ؛ رضی

[6] یدعون دراصل یدعوون بود واو افتاد در موضع رابع وما قبل او ضمہ نبود آن واو را بیا بدل کردند یدعیون شد بعدہ یا متحرک ما قبل آن مفتوح یا را بالف بدل نمودند التقائے ساکنین شد میان الف و واو الف را حذف نمودند یدعون شد وہمچنیں در تدعون ؛

[7] یعنی واحد و جمع مؤنث حاضر بعد تعلیل ہر دو بر یک صورت گردیدند وفرق دراصل تعلیل یعنی تدعین واحد مؤنث دراصل تدعوین بود بر وزن تفعلین واو در رابع کلمہ افتاد یا شدہ بعد ازاں یا متحرک وما قبل آں مفتوح یا را الف گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان الف و یائے ضمیر الف محذوف گشت تدعین گردید وتدعین جمع مؤنث دراصل تدعون بود بر وزن تُفْعَلْنَ واو را بقاعدۂ مذکور یا گردانیدند تدعین شد ؛

لَنْ اَدْعُوَ لَنْ نَّدْعُوَ ◯ درین صیغ عمل لن نہجیکہ در صحیح جاری میشود جاری شده[1] تغیرے جز آنکہ در مضارع شده بود بظہور نیامده[2] ◯ **نفی تاکید بلن در فعل مستقبل مجہول** لَنْ یُّدْعٰی لَنْ یُّدْعَیَا لَنْ یُّدْعَوْا لَنْ تُدْعٰی لَنْ تُدْعَیَا لَنْ یُّدْعَیْنَ لَنْ تُدْعَوْا لَنْ تُدْعَیْ لَنْ تُدْعَیْنَ لَنْ اُدْعٰی لَنْ نُّدْعٰی ◯ در یُدْعٰی واخوات او بسبب بودن الف نصب لن ظاہر نشده ودر باقی صیغ ہمچو صحیح عمل لن جاری شده تغیرے جدید رونمودہ ◯ **نفی جحد بلم در فعل مستقبل معروف** لَمْ یَدْعُ لَمْ یَدْعُوَا لَمْ یَدْعُوْا لَمْ تَدْعُ لَمْ تَدْعُوَا لَمْ یَدْعُوْنَ لَمْ تَدْعُوْا لَمْ تَدْعِیْ لَمْ تَدْعُوْنَ لَمْ اَدْعُ لَمْ نَدْعُ ◯ در مواقع جزم واو ساقط شده[3] ودر دیگر صیغ مثل صحیح عمل لم ظاہر شده تغیرے نیفزوده ◯ **مجہول** لَمْ یُدْعَ لَمْ یُدْعَیَا لَمْ یُدْعَوْا لَمْ تُدْعَ لَمْ تُدْعَیَا لَمْ یُدْعَیْنَ لَمْ تُدْعَوْا لَمْ تُدْعَیْ لَمْ تُدْعَیْنَ لَمْ اُدْعَ لَمْ نُدْعَ ◯ در مواقع جزم الف[4] حذف شده وبس ◯ **بحث لام تاکید بانون ثقیلہ در فعل مستقبل معروف** لَیَدْعُوَنَّ لَیَدْعُوَانِّ لَیَدْعُنَّ لَتَدْعُوَنَّ لَتَدْعُوَانِّ لَیَدْعُوْنَانِّ لَتَدْعُنَّ لَتَدْعِنَّ لَتَدْعُوْنَانِّ لَاَدْعُوَنَّ لَنَدْعُوَنَّ ◯ در صیغ مضارع نہجیکہ در صحیح از نون ثقیلہ تغیرات میشود ہمون طور اینجا شده وبس[5] ◯ **مجہول** لَیُدْعَیَنَّ لَیُدْعَیَانِّ لَیُدْعَوُنَّ لَتُدْعَیَنَّ لَتُدْعَیَانِّ لَیُدْعَیْنَانِّ لَتُدْعَوُنَّ لَتُدْعَیِنَّ لَتُدْعَیْنَانِّ لَاُدْعَیَنَّ لَنُدْعَیَنَّ ◯

[1] زیراکہ لام درین حال مفتوح میشود وثقل نمیدارد ؛ [2] یعنی بجز صیغہ جمع مذکر وواحد مؤنث حاضر در ہیچ صیغہ تعلیل واقع نشود تعلیل صیغ مذکور ہر دو در مضارع گذشت ؛ [3] زیراکہ حرف علت ست وچون حرف جازم در مستقبل در آید حرف علت از آخر ساقط شود چنانکہ سابق معلوم گردید ؛ [4] الفیکہ در یُدْعٰی مستقبل مجہول بوده ؛ [5] زیراکہ نون تاکید مانع تعلیل ست چنانکہ سابق در قاعدۂ ہفتم ذکر یافت ؛

لَیُدْعَیَنَّ دراصل یُدْعیٰ بود چوں لام تاکید دراول ونون ثقیلہ درآخر آوردند نون ثقیلہ فتحہ ماقبل[1] خود خواست الف قابل حرکت نبود لہذا یارا کہ اصل الف بود واپس آوردند وفتحہ دادند لَیُدْعَیَنَّ شد وقس علیہ لَتُدْعَیَنَّ لَاُدْعَیَنَّ لَنُدْعَیَنَّ

سوال در لَنْ یُّدْعیٰ چرا بسبب نصب یارا واپس نیاوردند کہ براں فتحہ ظاہر می شد جواب اگر یارا بازمی آوردند باز الف میشد چہ علت اعلال کہ تحرک یا وانفتاح ماقبل ست موجودست ودر لَیُدْعَیَنَّ ودر اخواتش علت اعلال موجود نیست زیراکہ اتصال نون ثقیلہ ازموانع اجرائے قاعدہ است

لَیُدْعَوُنَّ دراصل یُدْعَوْنَ بود بعد آوردن لام تاکید دراول ونون ثقیلہ درآخر وحذف نون اعرابی اجتماع ساکنین شد میان واو ونون ثقیلہ واو غیرہ بود آں را ضمہ دادند وہمچنیں در لَتُدْعَوُنَّ ودر لَتُدْعَیِنَّ یارا کسرہ دادند فائدہ حین اجتماع ساکنین اگر اوّل مدّہ باشد آنرا حذف می کنند[2] واگر غیر مدہ باشد واو را ضمہ می دہند و یارا کسرہ مدہ حرف علت ساکن را گویند کہ حرکت ماقبل آں موافق باشد وغیر مدہ آنکہ چنیں نباشد برائے مناسبت

لام تاکید بانون خفیفہ در فعل مستقبل معروف

لَیَدْعُوَنْ لَیَدْعُنْ لَتَدْعُوَنْ لَتَدْعُنْ لَتَدْعِنْ لَاَدْعُوَنْ لَنَدْعُوَنْ مجہول

لَیُدْعَیَنْ لَیُدْعَوُنْ لَتُدْعَیَنْ لَتُدْعَوُنْ لَتُدْعَیِنْ لَاُدْعَیَنْ لَنُدْعَیَنْ

امر حاضر معروف اُدْعُ[4] اُدْعُوَا اُدْعُوْا اُدْعِیْ اُدْعُوَا اُدْعُوْنَ واو در اُدْعُ[5] بسبب

---

[1] زیراکہ ماقبل نون ثقیلہ ہمیشہ مفتوح می باشد ووجہ آں سابق در بیان صیغ گزشت۔

[2] مراد مصنفؒ دریں مقام از اجتماع ساکنین علی غیر حدہ است زیراکہ اجتماع ساکنین علی حدہ در کلام عرب مطرد وشایع است چنانچہ ذکر آں در رسالہ خواہد آمد وہمچنیں ساکن دوم کہ براں وقف باشد ایں چنیں اجتماع نیز جائز زیراکہ ساکن مذکور فی الحقیقۃ متحرک ست سکون براں برائے استراحۃ نفس وقطع کلام متعین گردیدہ سوال درصورت مدہ حذف را چرا متعین کردند جواب حذف می کنند برائے تخفیف سوال ساکن دوم را چرا حذف نہ نمودند جواب در مدہ تصرف بسیار ست ودر غیر مدہ قلیل است۔

[3] سوال در غیر مدہ واو ویا را چرا حذف نکنند جواب زیراکہ اگر واو ویا دریں جا حذف کردہ شود ہیچ دلیل نمی ماند بر واو ویائے محذوف بخلاف مدہ کہ درصورت حذف واو دراں جا از ضمہ ماقبل معلوم می شود کہ واو ازیں جا محذوف است ودر حذف یا از کسرہ ماقبل معلوم میشود کہ یا محذوف است۔

[4] قولہ تعالیٰ اُدْعُ اِلیٰ سَبِیْلِ رَبِّکَ بِالْحِکْمَۃِ وَالْمَوْعِظَۃِ ترجمہ بخواں بسوئے راہ پروردگار خود بہ دانش و نصیحت۔

[5] اُدْعُ ساختہ شد از تَدْعُوْ علامت مضارع را حذف کردند بعدہ فاکلمہ آں ساکن ماند وعین آں مضموم ہمزہ وصل مضموم دراول در آوردند وواو لام کلمہ بسبب وقف از آخر اسقاط یافت اُدْعُ شد۔

سکون وقفی حذف شده ودیگر صیغ[1] از مضارع همبران نمط ساخته شده اند که در صحیح ساخته بودند ○ **امر غائب ومتکلم معروف** لِیَدْعُ لِیَدْعُوَا لِیَدْعُوْا لِتَدْعُ لِتَدْعُوَا لِیَدْعُوْنَ لِاَدْعُ لِنَدْعُ ○ **امر مجهول** لِیُدْعَ لِیُدْعَیَا تا آخر مانند لَمْ یُدْعَ لَمْ یُدْعَیَا تا آخر ○ **امر حاضر معروف بانون ثقیله** اُدْعُوَنَّ اُدْعُوَانِّ اُدْعُنَّ اُدْعِنَّ اُدْعُوْنَانِّ ○ بعد آوردن نون ثقیله در اُدْعُ واو محذوف را که بسبب وقف حذف شده بود حالا وقف نمانده باز آوردند وفتحه دادند ودر دیگر صیغ حسب معمول[2] تغیرات کردند ○ **امر غائب ومتکلم معروف بانون ثقیله** لِیَدْعُوَنَّ لِیَدْعُوَانِّ لِیَدْعُنَّ لِتَدْعُوَنَّ لِتَدْعُوَانِّ لِیَدْعُوْنَانِّ لِاَدْعُوَنَّ لِنَدْعُوَنَّ ○ در لِیَدْعُوَنَّ واخواتش واو که بسبب جزم افتاده بود باز آمده مفتوح[3] شده دیگر همه حسب معمول ست ○ **امر مجهول بانون ثقیله** لِیُدْعَیَنَّ تا آخر ○ بصورت مضارع مجهول بانون ثقیله است سوائے اینکه لام[4] این مکسور ست ولام مضارع مفتوح در لِیُدْعَیَنَّ واخوات او بسبب انعدام جزم یا را که اصل الف محذوف بود باز آوردند چرا که الف قابل فتحه که نون ثقیله آنرا می خواهد نبود نون خفیفه جمیع صیغ امر بقیاس نون ثقیله میتوان دریافت ○ **نهی معروف** لَایَدْعُ لَایَدْعُوَا لَایَدْعُوْا لَاتَدْعُ لَاتَدْعُوَا لَایَدْعُوْنَ لَاتَدْعُ لَاتَدْعُوَا لَاتَدْعِیْ لَاتَدْعُوْنَ لَااَدْعُ لَانَدْعُ بوضع لَمْ یَدْعُ

[1] یعنی دیگر صیغ امر از مضارع تعلیل شده بر قیاس صحیح بر می آیند ولیکن اگر صیغ مذکور را از اصل مضارع بر آرند درین صورت تعلیل دیگر دران واقع خواهد شد چنانکه گوئی اُدْعُوْا در اصل اُدْعُوُوْا بود ضمه برواو ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند واو را بسبب اجتماع ساکنین حذف نمودند اُدْعُوْا شد، همچنین اُدْعِیْ در اصل اُدْعُوِیْ بود کسره را برواو ثقیل داشته بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل واو را بسبب التقائے ساکنین حذف کردند اُدْعِیْ شد۔
[2] یعنی تعلیلاتیکه در مضارع شده بودند۔
[3] بسبب اتصال نون ثقیله۔ [4] زیرا که این لام امر ست ولام امر مکسور می باشد ودر مضارع لام تاکید ست وآن مفتوح می باشد۔

تاآخر ○ **نہی مجہول** بقیاس لَمْ یُدْعَ مجہول تاآخر ○ **نہی معروف با نون ثقیلہ** لَا یَدْعُوَنَّ لَا یَدْعُوَانِّ تاآخر ○ **مجہول** لَا یُدْعَیَنَّ لَا یُدْعَیَانِّ تاآخر ○ بقیاس امر بانون ثقیلہ نون خفیفہ را ہمبرین قیاس می باید برآورد ○ **بحث اسم فاعل** دَاعٍ[1] دَاعِیَانِ دَاعُوْنَ دَاعِیَۃٌ دَاعِیَتَانِ دَاعِیَاتٌ ○ دریں ہمہ صیغ واو بقاعدہ ۱۱ یا شدو در دَاعٍ بقاعدہ ۱۰ ساکن شدہ بسبب اجتماع ساکنین حذف گردیدہ اگر برین صیغہ الف و لام آید یا بسبب اضافت بران تنوین نیاید صرف براسکان یا اکتفا کنند و حذف[2] نشود چون اَلدَّاعِیْ و دَاعِیْکُمْ و در الدَّاعِی گاہے حذف یا ہم آمدہ[3] چنانچہ در قول تعالیٰ[4] یَوْمَ یَدْعُ الدَّاعِ (روزیکہ بخواند خوانندہ؛ یعنی حذف یا؛) وایں ہمہ درحالت رفع وجر ست[5] و درحالت نصب دَاعِیًا وَالدَّاعِیَ و دَاعِیَکُمْ گویند ○ **بحث اسم مفعول** مَدْعُوٌّ[6] مَدْعُوَّانِ مَدْعُوُّوْنَ مَدْعُوَّۃٌ مَدْعُوَّتَانِ مَدْعُوَّاتٌ ○ دریں صیغ واو مفعول در واو لام فعل ادغام یافتہ وبس ○ **ناقص[7] یائی** ازباب ضَرَبَ یَضْرِبُ اَلرَّمْیُ (ناقص واوی ازیں باب نیامدہ) تیرانداختن رَمٰی یَرْمِیْ رَمْیًا فھو رَامٍ و رُمِیَ یُرْمٰی رَمْیًا فَھُوَ مَرْمِیٌّ الامر منہ اِرْمِ والنھی عنہ لَا تَرْمِ الظرف منہ مَرْمًی والاٰلۃ منہ مِرْمًی مِرْمَاۃٌ مِرْمَاءٌ وتثنیتھما مَرْمَیَانِ و مِرْمَیَانِ والجمع منھما مَرَامٍ و مَرَامِیُّ افعل التفضیل منہ اَرْمٰی والمؤنث منہ رُمْیٰی وتثنیتھما اَرْمَیَانِ و رُمْیَیَانِ والجمع منھما

[1] داع دراصل دَاعِوٌ بود واو افتاد در رابع کلمہ وماقبل آن غیر مضموم واورا بیا بدل کردند دَاعِیٌ شد بعدہ ضمہ بر یا ثقیل بود حذف نمودند التقائے ساکنین شد میان یا و تنوین یا اسقاط یافت دَاعٍ ماند؛ [2] زیراکہ دخول تنوین دریں حالت ممتنع است پس بعد سکون یا اجتماع ساکنین لازم نمی آید لہذا یا حذف نمی شود؛ [3] ازجہت تخفیف وہمچنیں درفعل نیز حذف یا در لام کلمہ جائز است اما مطرد نیست کما فی قولہ تعالیٰ وَالَّیْلِ اِذَا یَسْرِ کہ دراصل یَسْرِیْ بود یا را بنابر تخفیف حذف نمودند نظر بر کثرت استعمال؛ [4] وہمچنیں در یَوْمَ التَّنَادِ و الْکَبِیْرِ الْمُتَعَالِ (ای روز قیامت بزرگ وبلند) کہ دراصل تَنَادِیْ و مُتَعَالِیْ بود یا را حذف نمودند باوجودیکہ معرف بلام واقع است؛ [5] زیراکہ رفع و جر بر یا ثقیل ست بخلاف نصب کہ ہیچگونہ ثقل ازاں واقع نمیشود بنابر آن یا را دریں حالت ثابت وسلامت میدارند؛ [6] مَدْعُوٌّ دراصل مَدْعُوْوٌ بود واو زائد را در واو اصلی ادغام نمودند مَدْعُوٌّ شد وہمچنیں قاعدہ در دیگر صیغ سوال شرط ادغام آنست کہ قاعدہ اعلال یافتہ نشود و در مدعو قاعدہ اعلال موجود است زیراکہ واو مضموم ست وضمہ بر واو ثقیل میدارند درین صورت ادغام چرا نمودند جواب قاعدہ اعلال در مدعو یافتہ نمی شود زیراکہ ہرگاہ ماقبل واو یا ساکن مدہ باشد دریں صورت ثقل باقی نمی ماند؛ [7] ناقص یائی از پنج باب می آید از ضرب چون رَمٰی یَرْمِیْ واز سَمِعَ چون خَشِیَ یَخْشٰی واز فتح چون رَعٰی یَرْعٰی واز کرم چون بَذُوَ یَبْذُوْ واز نصر چون ہَذٰی یَہْذُوْ لیکن از نصر وکرم کمتر می آید لہذا مصنفؒ بہ ایراد مثال آن نہ پرداخت؛

اَرَامٍ وَاَرْمَوْنَ وَرُمًّى وَرُمْيَيَاتٌ ○ ظرف ازیں باب باوصف کسرِ عین مضارع مفتوح العین آمده بقاعده که نوشته ایم که از ناقص[1] مطلقاً ظرف مفتوح العین آید و یائے آں الف شده[2] بسبب اجتماع ساکنین باتنوین اُفتاده وہمچنیں در مِرْمًى آلہٖ بوقت عدم تنوین الف باقی ماند[3] چوں اَلْمَرْمٰى ومَرْمَاكُمْ مَرَامٍ جمع ظرف وَاَرَامٍ جمع تفضیل که دراصل مَرَامِيُ بوده باعمال قاعده ۲۵ مَرَامٍ واَرَامٍ شده[4] دراَرْمَے[5] یا بقاعده ۷ الف شده رُمْيٰى مؤنث وہردو تثنیه براصل اند وہمچنیں رُمْيَيَاتٌ در رُمًّى[6] جمع تکسیر رُمْيٰى یا الف شده باجتماع ساکنین باتنوین افتاده ○

اثبات فعل ماضی معروف

رَمٰى رَمَيَا رَمَوْا رَمَتْ رَمَتَا رَمَيْنَ رَمَيْتَ[7] رَمَيْتُمَا رَمَيْتُمْ رَمَيْتِ رَمَيْتُنَّ رَمَيْتُ رَمَيْنَا ○ در رَمٰى[8] و رَمَوْا و رَمَتْ و رَمَتَا یا بقاعده ۷ الف شده در غیر رمٰی بالتقائے ساکنین باتار تانیث حذف گردیده دیگر همه صیغ براصل اند ○

اثبات فعل ماضی مجهول

رُمِيَ رُمِيَا رُمُوْا[9] رُمِيَتْ تاآخر ○ درجمیع ایں صیغ درغیر رُمُوْا که بقاعده ۱۰ حرکت یا بماقبل رفته یا حذف شده ہیچ یک تعلیل نشده ○

اثبات فعل مضارع معروف

يَرْمِيْ يَرْمِيَانِ يَرْمُوْنَ[11] تَرْمِيْ تَرْمِيَانِ يَرْمِيْنَ تَرْمُوْنَ تَرْمِيْنَ تَرْمِيَانِ تَرْمِيْنَ اَرْمِيْ نَرْمِيْ ○ در يَرْمِيْ و تَرْمِيْ[10] و اَرْمِيْ و نَرْمِيْ یا بقاعده ۱۰ ساکن شده و در يَرْمُوْنَ و تَرْمُوْنَ و تَرْمِيْنَ بقاعده مذکور حذف شده باقی صیغ یعنی تثنیه ها وہردو جمع مؤنث براصل است وصورت واحد مؤنث حاضر

[1] شعر ظرف يَفْعِلُ مَفْعِلٌ آید جز ناقص ای کمال ؛ غیر يَفْعِلُ مَفْعَلُ آید ہمچنیں الامثال ؛ [2] مَرْمًى دراصل مَرْمَيٌ بوده یا متحرک و ماقبل آں مفتوح یا را الف گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان یا و تنوین یا محذوف گردید مَرْمًى شد و تعلیل اسم آله نیز ہمبریں قیاس باید کرد ؛ [3] بسبب عدم اجتماع ساکنین ؛ [4] یا افتاد در وزن افاعل و مفاعل درغیر مضاف و معرف بلام یا را حذف نموده تنوین آں بعین ملحق گردانیدند مَرَامٍ و اَرَامٍ شد و تعلیل ایں صیغها بدینگونه نیز می توان کرد که ضمه بر یا ثقیل داشته ساکن گردانیدند بعده اجتماع ساکنین شد میان یا و تنوین یا محذوف گشت مرام وارام گردید ومآل ہردو تعلیل واحد ست ؛ [5] یائے متحرک و ماقبل آں مفتوح یا الف گردید اَرْمٰى شد ؛ [6] اصل آں رُمًّى بروزن فُعَلٌ بود یا متحرک و ماقبل آں مفتوح یا را بالف بدل نمودند بعده اجتماع ساکنین شد درمیان الف و تنوین الف محذوف گردانیدند رُمًّى ماند ؛ [7] قال الله تعالٰی فی صفة رسوله علیه السلام وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى ۔ انداختی بلکه خدا تعالٰی تیر انداخت جانب کفار در روز جنگ بدر ؛ [8] رَمَوْا دراصل رَمَيُوْا بود یا الف گردیده بعده باجتماع ساکنین محذوف گشت رَمَوْا ماند و ہمچنیں در رَمَتْ و رَمَتَا و در رَمَتَا اگرچه الف در لفظ متصل ساکن دیگر واقع نگردید ولیکن تار تانیث درحکم ساکن ست چنانکه گذشت ؛ [9] دراصل رُمِيُوْا بود یا افتاد در لام فعل بعد کسره وحرکت یا را نقل کرده بماقبل دادند اجتماع ساکنین شد میان یا و واو جمع یا را ساقط گردانیدند رُمُوْا گردید ؛ [10] يَرْمِيْ و تَرْمِيْ دراصل يَرْمِيُ و تَرْمِيُ بضم لام بود یا واقع شد در لام فعل بعد کسر آں را ساکن گردانیدند يَرْمِيْ و تَرْمِيْ شد وہمچنیں در اَرْمِيْ و نَرْمِيْ ؛ [11] يَرْمُوْنَ دراصل يَرْمِيُوْنَ بود ضمه بر یا ثقیل بود نقل کرده بماقبل دادند بعد از سلب حرکت ماقبل یا ساکن قبلش مضموم یا ساکن را بواو بدل کردند بعده التقاء ساکنین شد میان ہردو واو واو اولی را حذف کردند يَرْمُوْنَ شد و اعلال تَرْمُوْنَ قیاس بر اعلال يَرْمُوْنَ ہست تَرْمِيْنَ که صیغه واحد مؤنث مخاطبه ہست دراصل تَرْمِيِيْنَ بود یار بعد کسره و بعد آں ہم ساکن شود و باجتماع ساکنین بیفتد تَرْمِيْنَ شد ؛

بعد حذف یا مثل جمع مؤنث حاضر یعنی تَرْمِیْنَ ◯ **مجہول** یُرْمٰی[1] یُرْمَیَانِ یُرْمَوْنَ تُرْمٰی تُرْمَیَانِ یُرْمَیْنَ تُرْمَوْنَ تُرْمَیْنَ تُرْمَیْنَ اُرْمٰی نُرْمٰی ◯ تثنیہ ہا وہر دو جمع مؤنث بر اصل ست و در باقی صیغ یا بقاعدہ ۷ الف شدہ در مواقع اجتماع ساکنین یعنی یُرْمَوْنَ و تُرْمَوْنَ و تُرْمَیْنَ واحد مؤنث حاضر حذف شدہ ◯ **نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف** لَنْ یَّرْمِیَ لَنْ یَّرْمِیَا لَنْ یَّرْمُوْا تا آخر ◯ جز عملیکہ لن میکند تغیرے در صیغ حادث نشدہ ◯ **مجہول** لَنْ یُّرْمٰی لَنْ یُّرْمَیَا تا آخر ◯ جز انیکہ در یُرْمٰی و تُرْمٰی و اُرْمٰی و نُرْمٰی عمل لن بسبب الف ظاہر[2] نشدہ در ہیچ صیغہ تغیرے جدید بظہور نرسیدہ ◯ **نفی جحد بلم در فعل مستقبل معروف** لَمْ یَرْمِ لَمْ یَرْمِیَا لَمْ یَرْمُوْا لَمْ تَرْمِ لَمْ تَرْمِیَا لَمْ یَرْمِیْنَ لَمْ تَرْمُوْا لَمْ تَرْمِیْ لَمْ تَرْمِیْنَ لَمْ اَرْمِ لَمْ نَرْمِ ◯ در مواقع جزم یا[3] ساقط شدہ و در دیگر صیغ عمل لم بطور صحیح ظہور پذیرفتہ ◯ **مجہول** لَمْ یُرْمَ لَمْ یُرْمَیَا تا آخر ◯ حال آن مثل معروف ست ◯ **لام تاکید با نون ثقیلہ در فعل مستقبل معروف** لَیَرْمِیَنَّ لَیَرْمِیَانِّ لَیَرْمُنَّ لَتَرْمِیَنَّ لَتَرْمِیَانِّ لَیَرْمِیْنَانِّ لَتَرْمُنَّ لَتَرْمِنَّ لَتَرْمِیْنَانِّ لَاَرْمِیَنَّ لَنَرْمِیَنَّ بر قیاس[4] لَیَضْرِبَنَّ تا آخر ◯ مجہول بعد اعلال نہجیکہ مضارع ماندہ بود مثل صحیح تغیرات شدہ ◯ **مجہول** لَیُرْمَیَنَّ لَیُرْمَیَانِّ لَیُرْمَوُنَّ لَتُرْمَیَنَّ لَتُرْمَیَانِّ لَیُرْمَیْنَانِّ لَتُرْمَوُنَّ

---

[1] یُرْمَوْنَ در اصل یُرْمَیُوْنَ بود یا متحرک ما قبلش مفتوح یا را بالف بدل کردند التقاء ساکنین شد میان الف و واو الف را حذف کردند یُرْمَوْنَ شد و تُرْمَوْنَ قیاس بر یُرْمَوْنَ ہست تُرْمَیْنَ کہ صیغہ واحدہ مؤنثہ مخاطبہ ہست در اصل تُرْمَیِیْنَ بود یا متحرک ما قبلش مفتوح آن یا را بالف بدل کردند التقاء ساکنین شد میان الف و یا الف را حذف کردند ؛ واللہ اعلم بالصواب

[2] اشعار است بر اینکہ دخول لن ولم و دیگر عوامل بعد اعلال مضارع واقع می شود ؛

[3] زیرا کہ در حال جزم و وقف حرف علت ساقط می شود چنانکہ مکرر معلوم گردید ؛

[4] یعنی صیغ آں بتمامہ مثل صحیح واقع است ؛

لَتُرْمَيَنَّ لَتُرْمَيْنَانِّ لَا تُرْمَيَنَّ لَتُرْمَيَنَّ برقیاس لَيُدْعَيَنَّ تا آخر ○ نون خفیفہ معروف ومجہول ہمبرین نمط ○ **امر حاضر معروف** اِرْمِ اِرْمِيَا اِرْمُوْا اِرْمِيْ[1] اِرْمِيْنَ ○ درصیغہ واحد مذکر حاضر یا بسبب وقف افتادہ و دیگر صیغہا از مضارع حسب دستور ساختہ اند ○ **سوال** چوں اِرْمُوْا را از تَرْمُوْنَ ساختند بعد حذف علامت مضارع بسبب سکون ما بعد آن ہرگاہ ہمزہ وصل آوردند بایستے ہمزہ مضموم آرند زیراکہ عین کلمہ مضموم ست ○ **جواب** اگرچہ عین کلمہ فی الحال در تَرْمُوْنَ مضموم ست لیکن در اصل مکسور است چہ اصلش ترمیون بودہ وہمزۂ وصل باعتبار حرکت اصلی می آرند وبہمین جہت در اُدْعِيْ[2] کہ از تَدْعِيْنَ ساختہ شدہ ہمزہ وصل مضموم آورند ○ **امر غائب ومتکلم معروف** لِيَرْمِ لِيَرْمِيَا لِيَرْمُوْا لِتَرْمِ لِتَرْمِيَا لِيَرْمِيْنَ لِاَرْمِ لِنَرْمِ ○ **امر مجہول** لِيُرْمَ لِيُرْمَيَا ○ برقیاس لَمْ يُرْمَ لَمْ يُرْمَيَا تا آخر بودہ است وہمچنیں ○ **نہی معروف** چوں لَا يَرْمِ لَا يَرْمِيَا تا آخر ○ **ونہی مجہول** چون لَا يُرْمَ تا آخر ○ نون ثقیلہ وخفیفہ چون در امر و نہی در آید حرف علت محذوف باز آمدہ مفتوح گردد ودر دیگر صیغ تغیرے زائد غیر ما فی الصحیح نشود ○ **امر حاضر معروف بانون ثقیلہ** اِرْمِيَنَّ اِرْمِيَانِّ اِرْمُنَّ تا آخر ○ **امر غائب ومتکلم معروف بانون ثقیلہ** لِيَرْمِيَنَّ لِيَرْمِيَانِّ تا آخر ○ **مجہول بانون ثقیلہ** لِيُرْمَيَنَّ تا آخر ○

[1] اِرْمُوْا ساختہ شد از تَرْمُوْن علامت مضارع را حذف نمودہ ہمزہ وصل مکسور در اول در آوردند ونون اعرابی را از آخر حذف کردند اِرْمُوْا شد وہمچنیں اِرْمِيْ را از ترمین اخذ باید ساخت ۔ [2] زیراکہ اگر از اصل کلمہ قطع نظر کردہ شود باید کہ در اُدْعِيْ کہ از تَدْعِيْن ساختہ اند ہمزہ وصل مکسور آوردہ شود چراکہ عین در تدعین بعد اعلال مکسور واقع است نہ مضموم ومطرد برخلاف آنست ۔

امر حاضر معروف بانون خفیفہ اِرْمِیَنْ اِرْمُنْ اِرْمِنْ ○ **امر غائب ومتکلم معروف بانون خفیفہ** لِیَرْمِیَنْ لِیَرْمُنْ لِتَرْمِیَنْ لِاَرْمِیَنْ لِنَرْمِیَنْ ○ **امر مجہول بانون خفیفہ** لِیُرْمَیَنْ لِیُرْمَوُنْ لِتُرْمَیَنْ لِتُرْمَوُنْ لِتُرْمَیِنْ لِاُرْمَیَنْ لِنُرْمَیَنْ ○ **نہی معروف بانون خفیفہ** لَا یَرْمِیَنْ لَا یَرْمُنْ لَا تَرْمِیَنْ لَا تَرْمُنْ لَا تَرْمِنْ لَا اَرْمِیَنْ لَا نَرْمِیَنْ ○ **نہی مجہول بانون خفیفہ** مثل امر مجہول ○ **اسم فاعل** رَامٍ[1] رَامِیَانِ رَامُوْنَ رَامِیَۃٌ رَامِیَتَانِ رَامِیَاتٌ ○ در رَامٍ کہ یا ساکن شدہ باجتماع ساکنین افتادہ ورَامُوْنَ کہ حرکت یا بما قبل رفتہ یا واوشدہ حذف گشتہ ہیچ یک صیغہ اعلال نیست ○ **اسم مفعول** مَرْمِیٌّ[2] مَرْمِیَّانِ تا آخر ○ در جمیع ایں صیغ واو بقاعدہ ۱۴ یا شدہ دریا ادغام یافتہ وضم ماقبل بکسرہ بدل شدہ ○

ناقص واوی از باب سمع یسمع اَلرِّضٰی وَالرِّضْوَانُ خوشنود شدن وپسند کردن ○ رَضِیَ[3] یَرْضٰی رِضًی ورِضْوَانًا فھو رَاضٍ ورُضِیَ یُرْضٰی رِضًی ورِضْوَانًا فھو مَرْضِیٌّ الامر منہ اِرْضَ والنھی عنہ لَاتَرْضَ الظرف منہ مَرْضًی والاٰلۃ منہ مِرْضًی مِرْضَاۃٌ مِرْضَاءٌ وتثنیتھما مَرْضَیَانِ ومِرْضَیَانِ والجمع منھما مَرَاضٍ ومَرَاضِیُّ افعل التفضیل منہ اَرْضٰی والمؤنث منہ رُضْیٰ وتثنیتھما اَرْضَیَانِ ورُضْیَیَانِ والجمع منھما اَرْضَوْنَ واَرَاضٍ ورُضًی ورُضْیَیَاتٌ ○ در جمیع صیغ

قولہ تعالیٰ رضی اللّٰہ عنہم ورضوا عنہ ؛

[1] رام در اصل رَامِیٌ بود ضمہ بر یا ثقیل داشتہ ساکن گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان یا و تنوین یا افتاد رام گشت ؛ ورَامُوْنَ در اصل رَامِیُوْنَ بود ضمہ بر یا ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند بعدہ یا ساکن و ماقبل آن مضموم یا را واو گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان ہر دو واو واو اول افتاد رَامُوْنَ گردید ؛

[2] مَرْمِیٌّ در اصل مَرْمُوْیٌ بود بر وزن مفعول واو و یا در یک کلمہ بہم آمدند اول ایشان ساکن بدل از چیزے نبود واو را یا کردند ویا را در یا ادغام نمودند ومیم را از برائے مناسبت یا مکسور گردانیدند مَرْمِیٌّ شد ؛

[3] رَضِیَ در اصل رَضِوَ بود واو بود در طرف وماقبل آن مکسور واو یا گردید رَضِیَ شد ودیگر تعلیلات را نیز برین قیاس باید کرد ؛

معروف این باب ہم اعلال مثل اعلال دُعِیَ ویُدْعٰی شده و ہمہ اعلالات صیغ این باب مثل صیغ باب دَعَا یَدْعُو ست جز مَرْضِیٌّ مفعول کہ دراصل مَرْضُوْوٌ بوده برخلاف قیاس قاعده دِلِیٌّ[1] دران جاری شده میباید فہمید و می باید گردانید ○ **ناقص یائی** از سَمِعَ اَلْخَشْیَۃُ[2] ترسیدن خَشِیَ یَخْشٰی خَشْیَۃً فہو خَاشٍ تا آخر ○ بوضع مجہول رَمٰی یَرْمِیْ اعلال افعال این باب شده در دیگر صیغ[3] صرف صغیر مثل صرف صغیر رَمٰی یَرْمِیْ ○ **لفیف مفروق**[5] از ضَرَبَ یَضْرِبُ اَلْوِقَایَۃُ نگاه داشتن وَقٰی یَقِیْ وِقَایَۃً فہو وَاقٍ و وُقِیَ یُوْقٰی وِقَایَۃً فہو مَوْقِیٌّ الامر منه قِ[6] والنہی عنه لَاتَقِ الظرف منه مَوْقًی والاٰلۃ منه مِیْقًی مِیْقَاۃٌ مِیْقَاءٌ وتثنیتهما مَوْقَیَانِ ومِیْقَیَانِ والجمع منهما مَوَاقٍ ومَوَاقِیُّ افعل التفضیل منه اَوْقٰی والمؤنث منه وُقْیٰی وتثنیتهما اَوْقَیَانِ ووُقْیَیَانِ والجمع منهما اَوْقَوْنَ واَوَاقٍ ووُقًی ووُقْیَیَاتٌ ○ درفاکلمہ این باب قواعد مثال ودر لام کلمہ قواعد ناقص جاریست ○ **ماضی معروف** وَقٰی وَقَیَا وَقَوْا تا آخر چون رَمٰی رَمَیَا تا آخر ○ **مجہول** وُقِیَ تا آخر چون رُمِیَ تا آخر ○ **اثبات مضارع معروف** یَقِیْ[7] یَقِیَانِ یَقُوْنَ تَقِیْ تَقِیَانِ یَقِیْنَ تَقُوْنَ تَقِیْنَ تَقِیْنَ اَقِیْ نَقِیْ ○ واو یَقِیْ وجملہ صیغ بقاعده یَعِدُ حذف شده ودر یا قواعد صرف رَمٰی یَرْمِیْ جاری گشتہ ○ **مضارع مجہول** یُوْقٰی یُوْقَیَانِ یُوْقَوْنَ تا آخر چون یُرْمٰی ○ **نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف**

[1] زیراکہ در قاعده دُلُوٌّ شرط بود کہ بروزن فُعُوْلٌ باشد بخلاف مَرْضُوْوٌ کہ بروزن مفعول واقع است دو واو در آخر کلمہ بہم آمدند ہردو را یا کردند و یا را در یا ادغام نموده ضمہ ماقبل را برائے موافقت یا کسره گردانیدند مَرْضِیٌّ شد؛ [2] کقولہ تعالیٰ لَوْ اَنْزَلْنَا ہٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰی جَبَلٍ لَّرَاَیْتَہٗ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْیَۃِ اللّٰہِ ترجمہ اگر نازل کردیم این قرآن را بر کوه البتہ میدیدی آنرا در حالیکہ خشوع کننده دہشت گیرنده است از ترس خدائے تعالیٰ؛ [3] یعنی تعلیلاتیکہ در رُمِیَ ماضی مجہول و یُرْمٰی مضارع مجہول وقوع یافتہ بعینہ ہمان تعلیل در خَشِیَ یَخْشٰی ودیگر افعال بعمل آمده است در خَشِیَ یا سلامت ماند زیراکہ حرکت ماقبل یا موافق ست ودر یَخْشٰی یا را بسبب فتحہ ماقبل الف گردانیدند؛ [4] یعنی در ظرف وآلہ واسم فاعل واسم مفعول واسم تفضیل این باب تعلیل مثل باب رَمٰی یَرْمِیْ واقع گردیده است یعنی خَاشٍ را بر رَامٍ و مَخْشِیٌّ مثل مَرْمِیٌّ و مَخْشًی اسم ظرف مثل مَرْمًی و اَخْشٰی اسم تفضیل مثل اَرْمٰی قیاس باید ساخت؛ [5] بدانکہ لفیف مفروق از سہ باب می آید از ضَرَبَ چون وَقٰی یَقِیْ واز حَسِبَ چون وَلِیَ یَلِیْ واز سَمِعَ چون وَجِیَ یَوْجٰی واز سَمِعَ کمتر آید؛ [6] قولہ تعالیٰ وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ؛ [7] یَقِیْ دراصل یَوْقِیُ بود واو کہ میان یائے مفتوح و کسرهٔ لازمی بود حذف کردند ...... یَقِیُ شد بعده ضمہ را بر یا ثقیل داشتہ ساکن گردانیدند یَقِیْ شد وہمچنین در دیگر صیغ عمل باید ساخت؛

لَنْ یَّقِیَ لَنْ یَّقِیَا لَنْ یَّقُوْا لَنْ تَقِیَ لَنْ تَقِیَا لَنْ یَّقِیْنَ لَنْ تَقُوْا لَنْ تَقِیْ لَنْ تَقِیْنَ لَنْ اَقِیَ لَنْ نَقِیَ ○ لن جزعملے کہ در صحیح میکنند دریں باب سبب تغیری دیگر نشدہ ہمان اعلال کہ در مضارع بود باقی ماند ○ **مجہول** لَنْ یُّوْقٰی لَنْ یُّوْقَیَا تا آخر چون لَنْ یُّرْمٰی تا آخر ○ **نفی جحد بلم در فعل مستقبل معروف** لَمْ یَقِ[1] لَمْ یَقِیَا لَمْ یَقُوْا لَمْ تَقِ لَمْ تَقِیَا لَمْ یَقِیْنَ لَمْ تَقُوْا لَمْ تَقِیْ لم تَقِیْنَ لَمْ اَقِ لَمْ نَقِ ○ لام کلمہ در لَمْ یَقِ واخواتش بجزم افتادہ ودیگر صیغہا بدستور ست ○ **مجہول** لَمْ یُوْقَ[2] لم یُوْقَیَا تا آخر چوں لَمْ یُرْمَ تا آخر ○ **لام تاکید بانون ثقیلہ در فعل مستقبل معروف** لَیَقِیَنَّ لَیَقِیَانِّ لَیَقُنَّ[3] لَتَقِیَنَّ لَتَقِیَانِّ لَیَقِیْنَانِّ لَتَقُنَّ لَتَقِنَّ لَتَقِیْنَانِّ لَاَقِیَنَّ لَنَقِیَنَّ ○ درلام کلمہ چون صرف لَیَرْمِیَنَّ[4] عمل باید کرد ○ **مجہول** لَیُوْقَیَنَّ تا آخر چوں لَیُرْمَیَنَّ تا آخر ○ نون خفیفہ ہمبرین قیاس ○ **امر حاضر معروف** قِ قِیَا قُوْا قِیْ قِیْنَ ○ قِ دراصل تقی بود بعد حذف علامت مضارع متحرک ماند در آخر وقف نمودند یا بیفتاد قِ شد دیگر صیغہا حسب دستور از مضارع ساختہ اند ○ **امر غائب ومتکلم معروف** لِیَقِ لِیَقِیَا لِیَقُوْا لِتَقِ لِتَقِیَا لِیَقِیْنَ لِاَقِ لِنَقِ ○ **امر مجہول** لِیُوْقَ تا آخر چون لِیُرْمَ تا آخر ○ **امر معروف بانون ثقیلہ** قِیَنَّ قِیَانِّ قُنَّ قِنَّ قِیْنَانِّ ○ **امر غائب متکلم معروف بانون ثقیلہ** لِیَقِیَنَّ لِیَقِیَانِّ

[1] لم یق ساختہ شد از یقی چون لم جازم بر مضارع درآمد حرف علت را از آخر ساقط ساخت لم یق شد۔ [2] قولہ تعالیٰ وَلَمْ یُوْقَ شُحَّ نَفْسِہٖ [3] لَیَقُنَّ دراصل لَیَقِیُنَّ بود ضمہ بریا بعد کسرہ ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند بعد ازالہ حرکت ما قبل اجتماع ساکنین شد میان یا ونون تاکید یا افتاد لَیَقُنَّ شد وہمچنین در لَتَقُنَّ جمع مذکر حاضر ولَتَقِنَّ واحد مؤنث حاضر عمل باید کرد۔ [4] یعنی چنانکہ در صرف لَیَرْمِیَنَّ لام کلمہ در لَیَرْمُنَّ جمع مذکر غائب ولَتَرْمُنَّ جمع مذکر حاضر ولَتَرْمِنَّ واحد مؤنث حاضر اعلال واقع شدہ ہمچنان در لَیَقُنَّ ولَتَقُنَّ ولَتَقِنَّ نیز عمل باید داد۔

لِیَقِنَّ تا آخر ○ امر مجہول لِیُوْقَیَنَّ تا آخر ○ امر حاضر معروف بانون خفیفہ قِیَنْ قُنْ قِنْ ○ امر مجہول بانون خفیفہ لِیُوْقَیَنْ تا آخر ○ نہی معروف لَایَقِ لَایَقِیَا تا آخر ○ مجہول لَایُوْقَ تا آخر ○ نہی معروف بانون ثقیلہ لَایَقِیَنَّ لَایَقِیَانِّ لَایَقُنَّ تا آخر ○ مجہول لَایُوْقَیَنَّ لَایُوْقَیَانِّ لَایُوْقَوُنَّ الخ ○ نہی معروف بانون خفیفہ لَایَقِیَنْ لَایَقُنْ تا آخر ○ مجہول لَایُوْقَیَنْ لَایُوْقَوُنْ لَاتُوْقَیَنْ لَاتُوْقَوُنْ لَاتُوْقَیِنْ لَااُوْقَیَنْ لَانُوْقَیَنْ ○ اسم فاعل وَاقٍ[1] وَاقِیَانِ وَاقُوْنَ تا آخر چون رَامٍ تا آخر ○ اسم مفعول مَوْقِیٌّ چون مَرْمِیٌّ تا آخر ○ لفیف مفروق[2] از حَسِبَ یَحْسِبُ اَلْوِلَایَۃُ مالک شدن وَلِیَ یَلِیْ وِلَایَۃً فھو وَالٍ و وُلِیَ یُوْلٰی وِلَایَۃً فھو مَوْلِیٌّ الامر منہ لِ النھی عنہ لَاتَلِ الظرف منہ مَوْلًی والآلۃ منہ مِیْلًی مِیْلَاۃٌ و مِیْلَاءٌ وتثنیتھما مَوْلَیَانِ و مِیْلَیَانِ والجمع منھما مَوَالٍ و مَوَالِیُّ افعل التفضیل منہ اَوْلٰی والمؤنث منہ وُلْیٰی وتثنیتھما اَوْلَیَانِ و وُلْیَیَانِ والجمع منھما اَوَالٍ و اَوْلَوْنَ و وُلًی و وُلْیَیَاتٌ ○ حسب قواعد مشرحہ بالابقیاس وَقٰی یَقِیْ صیغ این باب را اعلال باید کرد وجملہ صیغ صرف کبیر میباید خواند ○ لفیف مقرون[3] از ضرب اَلطَّیُّ[4] پیچیدن طَوٰی یَطْوِیْ طَیًّا فھو طَاوٍ و تا آخر چون رَمٰی یَرْمِیْ تا آخر ○ ناقص واوی از باب افتعال اَلْاِحْتِبَاءُ زانو ایستادہ کردن حبوہ بستہ نشستن اِحْتَبٰی یَحْتَبِیْ

[1] وَاقٍ دراصل وَاقِیٌ بود ضمہ بریا بعد کسرہ دشوار داشتہ ساکن کردند اجتماع ساکنین شد میان یا و تنوین یا افتاد وَاقٍ شد قولہ تعالیٰ وَمَا لَهُمْ مِّنَ اللّٰہِ مِنْ وَّاقٍ نیست برائے کافران از جانب خدا کدام کس نگاہ دارندہ

[2] ایراد لفیف مفروق دریں مقام از باب ضرب یضرب وحسب یحسب اشارت است بدانکہ مفروق ازین دو باب بیشتر آید

[3] لفیف مقرون از دو باب آید از ضرب یضرب چون طَوٰی یَطْوِیْ ودوم از سمع یسمع چون قَوِیَ یَقْوٰی از قوت بمعنی استوار شدن و مصنف ظاہر بنظر قلت مثال دیگر بیان نفرمودہ

[4] قولہ تعالیٰ یَوْمَ نَطْوِی السَّمَآءَ کَطَیِّ السِّجِلِّ لِلْکُتُبِ

اِجْتِبَاءً فهو مُجْتَبٍ الامر منه اِجْتَبِ والنهی عنه لَاتَجْتَبِ الظرف منه مُجْتَبًى ○
ناقص یائی ایضًا اَلْاِجْتِبَاءُ برگزیدن اِجْتَبٰی یَجْتَبِیْ اِجْتِبَاءً فهو مُجْتَبٍ
واُجْتُبِیَ یُجْتَبٰی اِجْتِبَاءً فهو مُجْتَبًى[1] الامر منه اِجْتَبِ والنهی عنه لَاتَجْتَبِ الظرف
منه مُجْتَبًى ○ **لفیف مقرون ایضًا** اَلْاِلْتِوَاءُ[2] پیچیده شدن ○ **ناقص**
واوی ایضًا از انفعال اِنْمِحَاءٌ[3] محو شدن ○ **یائی ایضًا** اِنْبِغَاءٌ[4] مناسب
شدن ○ **لفیف مقرون ایضًا** اِنْزِوَاءٌ[5] بگوشه نشستن ○ **ناقص واوی**
از اِسْتِفْعَال اَلْاِسْتِعْلَاءُ[6] بلند شدن ○ **ناقص یائی** اَلْاِسْتِغْنَاءُ[7] بے پرواشدن
○ **واوی** از افعال اَلْاِعْلَاءُ بلند کردن اَعْلٰی یُعْلِیْ اِعْلَاءً فهو مُعْلٍ واُعْلِیَ
یُعْلٰی اِعْلَاءً فهو مُعْلًى الامر منه اَعْلِ والنهی عنه لَا تُعْلِ الظرف منه مُعْلًى
○ **یائی ایضًا** اَلْاِغْنَاءُ بے پرواکردن اَغْنٰی یُغْنِیْ اِغْنَاءً تا آخر ○ **لفیف**
مفروق اَلْاِیْلَاءُ قریب کردن اَوْلٰی یُوْلِیْ اِیْلَاءً فهو مُوْلٍ ○ **مقرون**
اَلْاِرْوَاءُ سیراب کردن اَرْوٰی یُرْوِیْ ○ **ایضًا** اَلْاِحْیَاءُ زنده کردن اَحْیٰی
یُحْیِیْ تا آخر ○ **ناقص واوی** از تفعیل اَلتَّسْمِیَةُ نام نهادن سَمّٰی یُسَمِّیْ
تَسْمِیَةً فهو مُسَمٍّ وسُمِّیَ یُسَمّٰی تَسْمِیَةً فهو مُسَمًّى الامر منه سَمِّ والنهی عنه لَاتُسَمِّ
الظرف منه مُسَمًّى ○ ازیں باب مصدر ناقص ولفیف ومهموز لام بروزن تَفْعِلَةٌ[8]
می آید ○ **ناقص یائی منه ایضًا** اَلتَّلْقِیَةُ انداختن لَقّٰی یُلَقِّیْ تَلْقِیَةً فهو مُلَقٍّ

---

[1] ومجتبیٰ از القاب آنحضرت صلی الله علیه وسلم بهمین معنی واقع شده زیرا که ذات آنحضرت برگزیده ترین جمیع موجودات است۔ [2] صرف صغیر آن اِلْتَوٰی یَلْتَوِیْ اِلْتِوَاءً فهو مُلْتَوٍ واُلْتُوِیَ یُلْتَوٰی اِلْتِوَاءً فهو مُلْتَوًی الامر منه اِلْتَوِ والنهی عنه لَاتَلْتَوِ الظرف منه مُلْتَوًی۔ [3] واِنْمَحٰی یَنْمَحِیْ اِنْمِحَاءً فهو مُنْمَحٍ الامر منه اِنْمَحِ والنهی عنه لَاتَنْمَحِ الظرف منه مُنْمَحًی۔ [4] اِنْبَغٰی یَنْبَغِیْ اِنْبِغَاءً فهو مُنْبَغٍ الامر منه اِنْبَغِ الظرف منه مُنْبَغًی۔ [5] واِنْزَوٰی یَنْزَوِیْ اِنْزِوَاءً فهو مُنْزَوٍ والامر منه اِنْزَوِ والنهی عنه لَاتَنْزَوِ الظرف منه مُنْزَوًی مجهول ومفعول ازیں باب نمی آید زیرا که لازم است۔ [6] اِسْتَعْلٰی یَسْتَعْلِیْ اِسْتِعْلَاءً فهو مُسْتَعْلٍ واُسْتُعْلِیَ یُسْتَعْلٰی اِسْتِعْلَاءً فهو مُسْتَعْلًی الامر منه اِسْتَعْلِ والنهی عنه لَاتَسْتَعْلِ الظرف منه مُسْتَعْلًی۔ [7] اِسْتَغْنٰی یَسْتَغْنِیْ اِسْتِغْنَاءً فهو مُسْتَغْنٍ الامر منه اِسْتَغْنِ والنهی عنه لَاتَسْتَغْنِ الظرف منه مُسْتَغْنًی۔ بدانکه اِجْتِبَاءٌ واِلْتِوَاءٌ واِنْمِحَاءٌ واِنْبِغَاءٌ واِنْزِوَاءٌ واِسْتِعْلَاءٌ واِسْتِغْنَاءٌ دراصل اِجْتِبَاوٌ واِجْتِبَایٌ واِلْتِوَایٌ واِنْمِحَاوٌ واِنْزِوَایٌ واِنْبِغَایٌ واِسْتِعْلَاوٌ واِسْتِغْنَایٌ بودند واو ویا افتاد در طرف بعد الف زائد آن واو ویا را همزه گردانیدند۔ [8] وگاهے برسبیل ضرورت در شعر بروزن تفعیل نیز آید چنانکه ؎ وَهِیَ تُنَزِّیْ دَلْوَهَا تَنْزِیًّا۔ کَمَا تُنَزِّیْ شَهْلَةٌ صَبِیًّا۔

○ **لفیف مقرون** اَلتَّقْوِیَۃُ قوت دادن قَوّٰی یُقَوِّیْ تَقْوِیَۃً فهو مُقَوٍّ تا آخر ○ **مقرون دیگر** اَلتَّحِیَّۃُ[1] سلام کردن حَیّٰی یُحَیِّیْ تَحِیَّۃً فهو مُحَیٍّ تا آخر ○ سوال

درعین لفیف تعلیل نمی شود پس حرکت عین تَحِیَّۃٌ چرا نقل کرده بما قبل دادند **جواب**

تَحِیَّۃٌ لفیف هم هست و مضاعف هم نقل حرکت درین بحیثیت مضاعف بودنش

کرده اند ولهذا در تَقْوِیَۃٌ نقل نکردند ○ **ناقص واوی** از مُفَاعَلَۃٌ[2] مُغَالَاۃٌ

گران کردن مهر غَالٰی یُغَالِیْ مُغَالَاۃً الخ ○ **یائی** مُرَامَاۃٌ باهم تیراندازی کردن

رَامٰی یُرَامِیْ مُرَامَاۃً الخ ○ **لفیف مفروق** مُوَارَاۃٌ پوشیدن وَارٰی یُوَارِیْ[3] الخ

مقرون مُدَاوَاۃٌ دوا کردن دَاوٰی یُدَاوِیْ الخ ○ **ناقص واوی**

از تفعّل اَلتَّعَلِّیْ برتری نمودن تَعَلّٰی یَتَعَلّٰی تَعَلِّیًا[4] فهو مُتَعَلٍّ الخ ○ درمصدر

واو بقاعده ۱۶ بعد کسره یا شده ساکن گشته باجتماع ساکنین درحالت رفع وجر حذف

گردیده ○ **ناقص یائی** اَلتَّمَنِّیْ آرزو کردن تَمَنّٰی یَتَمَنّٰی تَمَنِّیًا تا آخر ○

لفیف مفروق اَلتَّوَلِّیْ دوستی نمودن ○ **مقرون** اَلتَّقَوِّیْ قوی شدن

○ **ناقص واوی** از تفاعل اَلتَّعَالِیْ برتر شدن تَعَالٰی[5] یَتَعَالٰی تَعَالِیًا فهو

مُتَعَالٍ الخ ○ **یائی** اَلتَّمَارِیْ[6] شک نمودن ○ **لفیف مفروق** اَلتَّوَالِیْ

درقرآن مجید آمده است تتماری

پے درپے کار کردن تَوَالٰی یَتَوَالٰی تَوَالِیًا الخ ○ **مقرون** اَلتَّسَاوِیْ برابر شدن

قسم پنجم در مرکبات مهموز و معتل ○ **مهموز فا[7] واجوف واوی از نَصَرَ**

---

[1] قوله تعالیٰ تَحِیَّتُهُمْ فِیْهَا سَلَامٌ ۔

[2] صحیح ومثال اجوف درین باب بریک قیاس می آید چون ضَارَبَ وَوَاعَدَ وَقَاوَلَ ۔

[3] قوله تعالیٰ فی قصۂ هابیل وقابیل ابناء آدم علیه السلام قَالَ یَا وَیْلَتٰی اَعَجَزْتُ اَنْ اَکُوْنَ مِثْلَ هٰذَا الْغُرَابِ فَاُوَارِیَ سَوْاَۃَ اَخِیْ ترجمه قابیل گفت ای حیف که عاجز شدم ازینکه من بودم مثل این زاغ که می پوشیدم عیب برادر خود را ۔

[4] تَعَلٍّ دراصل تَعَلُّوٌ بود واو افتاد در لام کلمه اسم متمکن وماقبل آن مضموم ضمه رابر یا بعد کسره ثقیل داشته ساکن نمودند اجتماع ساکنین شد میان یا و تنوین یا افتاد تَعَلٍّ ماند چنانکه سابق دربیان قاعده گذشت ووقتیکه الف ولام بران درآمد یا ساکن شد بحال خود می ماند زیراکه درین صورت اجتماع ساکنین واقع نمی شود ۔

[5] قوله تعالیٰ تَعَالَی اللّٰهُ عَمَّا یُشْرِکُوْنَ ترجمه برتراست خدائے تعالیٰ از چیزیکه شریک می گردانند باد ۔

[6] تَمَارٰی یَتَمَارٰی تَمَارٍ فهو مُتَمَارٍ وَتُمُوْرِیَ یُتَمَارٰی تَمَارٍ فهو مُتَمَارًی الامر منه تَمَارَ والنهی عنه لَا تَمَارَ الظرف منه مُتَمَارًی ۔

[7] مهموز فا واجوف واوی از نصر اکثر آید چون اٰلَ یَؤُوْلُ واز سمع کمتر آید چون اٰبَ یَاْبُ از اَوْبٌ بمعنی بازگشتن ۔

اَلْاَوْلُ رجوع کردن اٰلَ[1] یَئُوْلُ[2] اَوْلاً چون قَالَ یَقُوْلُ قَوْلاً الخ ⬭ درہمزہ قواعد مہموز جاری باید کرد و در واو قواعد معتل مگر جائیکہ قاعدہ مہموز و معتل باہم متعارض شود ترجیح قاعدہ معتل را باشد چنانچہ یَاُوْلُ کہ دراصل یَاْوُلُ بود قاعدہ رَاْسٌ مقتضی ابدال ہمزہ بالف ست و قاعدہ معتل مقتضی نقل حرکت واو بماقبل ہمیں را ترجیح دادند و ہکذا درءَاُوْلُ کہ دراصل اَاْوُلُ بود بقاعدہ آمَنَ مقتضی ابدال ہمزہ بالف بود بران قاعدہ معتل راکہ مقتضی نقل حرکت بود ترجیح دادند اَاُوْلُ شد بعدازان ہمزہ دوم را بقاعدہ اَوَادِمُ واو کردند اَوُوْلُ شد ⬭ **مہموز فا[3] واجوف یائی** از ضَرَبَ اَلْاَیْدُ قوی شدن اٰدَ یَئِیْدُ اَیْدًا فھو اٰئِدٌ تا آخر چون بَاعَ یَبِیْعُ تا آخر ⬭ درین باب ہم ضابطہ[4] مرقومہ مرعی باید کرد پس در یَئِیْدُ بر قاعدہ رَاْس قاعدہ یَبِیْعُ ترجیح یافتہ و ہمچنیں در اَئِیْدُ صیغہ واحد متکلم لیکن بالاخر ہمزہ دوم بقاعدہ اَئِمَّۃٌ یا شدہ ⬭ **مہموز[5] فا و ناقص واوی** از نَصَرَ اَلْاَلْوُ کوتاہی کردن اَلَا یَاْلُوْ ⬭ درہمزہ قاعدہ مہموز و در واو قاعدہ ناقص جاری باید کرد ⬭ **مہموز فا و ناقص یائی** از ضَرَبَ اَلْاِتْیَانُ آمدن اَتٰی یَاْتِیْ چون رَمٰی یَرْمِیْ ⬭ از فَتَحَ یَفْتَحُ اَلْاِبَاءُ انکار کردن اَبٰی یَاْبٰی ⬭ **مہموز[6] فا و لفیف[7] مقرون** از ضَرَبَ اَلْاُوِیُّ جائے پناہ گرفتن اَوٰی یَاْوِیْ چون طَوٰی یَطْوِیْ ⬭ **مہموز[8] عین و مثال** از ضَرَبَ اَلْوَأْدُ زندہ[ع] درگور کردن وَاَدَ یَئِدُ چون وَعَدَ یَعِدُ ⬭ **مہموز[9] عین و ناقص یائی**

(حاشیہ بین السطور: در قرآن مجید آمدہ اَبٰی وَاسْتَکْبَرَ)

---

[1] اٰلَ دراصل اَوَلَ بود واو متحرک ماقبل آن مفتوح واو را الف گردانیدند اٰلَ شد و قاعدہ اعلال مہموز درین مفقود است زیراکہ ہمزہ از اول کلمہ افتادہ است و اعلال دران ممتنع ؛

[2] یَئُوْلُ دراصل یَاْوُلُ بود چون یقولُ واو مضموم و ماقبل او حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کردہ بماقبل دادند یَئُوْلُ شد درین اعلال و تخفیف معارض شدند اعلال را ترجیح دادند چنانکہ در متن مذکورست ؛

[3] مہموز فا واجوف یائی از ضرب اکثر آید چون اٰدَ یَئِیْدُ و از سمع قلیل چون اَسَ یَاْسُ ؛

[4] یعنی جائیکہ تخفیف ہمزہ و اعلال معارض شود اعلال را ترجیح دہند مثل سابق ؛

[5] مہموز فا و ناقص واوی از نصر اکثر آید چون اَلَا یَاْلُوْ و از کرم کمتر آید چون اَمُوَ یَاْمُوْ ؛

[6] مہموز فا و ناقص یائی از ضرب و فتح اکثر می آید چون اَتٰی یَاْتِیْ و از سمع کمتر آید چون اَسِیَ یَاْسٰی گفتہ میشود اَسِیْتُ فلانا بمعنی رنجانیدم او را و از دیگر ابواب نیامدہ ؛ فصول اکبری ؛ ؛

[7] مہموز فا و لفیف مقرون غیر ازین باب نمی آید ؛

[8] مہموز عین و مثال واوی از ضرب اکثر آید و از سمع نیز می آید بر سبیل قلت چون وَاَبَ یَئِبُ و مثال یائی و مہموز از سمع و حسب می آید چون یَئِسَ یَیْئَسُ بفتح و کسر عین و ہر دو شاذ اند ؛

[9] مہموز عین و ناقص یائی از فتح اکثر آید و از ضرب شاذ می آید چون جَأَرَ یَجْئِیُ درین لغت اختلاف ست نزد بعضے مہموز لام است و نزد بعضے مہموز عین ؛ ؛ ؛

[ع] در قرآن مجید آمدہ وَاِذَا الْمَوْءٗدَۃُ سُئِلَتْ ؛

ازفتح اَلرُّؤْيَةُ دیدن ودانستن رَاٰى يَرٰى رُؤْيَةً فهو رَاءٍ ورُئِيَ يُرٰى رُؤْيَةً فهو مَرْئِيٌّ الامر منه رَ والنهى عنه لَاتَرَ الظرف منه مَرْأًى والأٰلة منه مِرْأًى مِرْاٰةٌ مِرْاءٌ وتثنيتهما مَرْءَيَانِ ومِرْءَيَانِ والجمع منهما مَرَاءٍ ومَرَائِيُّ افعل التفضيل منه اَرْاٰى والمؤنث منه رُؤْيٰى وتثنيتهما اَرْاَيَانِ ورُؤْيَيَانِ والجمع منهما اَرَاءٍ واَرْاَوْنَ ورُاٰى ورُؤْيَيَاتٌ

قوله عليه السلام المسلم مرأة المسلم ؛

○ زین پیش نوشتہ ایم کہ قاعدہ یسل درین باب درافعال لازم شدہ نہ دراسماء این امر راملحوظ کردہ جملہ صیغ را بمراعات قواعد ناقص درلام می باید خواند تعلیلا صرف کبیر ہم مینویسیم کہ این باب صیغ مشکلہ[1] دارد

○ **اثبات فعل ماضی معروف** رَاٰى رَاَيَا رَاَوْا رَاَتْ رَاَتَا رَاَيْنَ تاآخر چون رَمٰى تاآخر ○ جزانیکہ درہمزہ[2] بین بین میتواند شد ○ **مجهول** رُئِيَ رُئِيَا رُءُوْا رُئِيَتْ تاآخر چون رُمِيَ تاآخر ○ **اثبات فعل مضارع معروف** يَرٰى يَرَيَانِ يَرَوْنَ تَرٰى تَرَيَانِ يَرَيْنَ تَرَوْنَ تَرَيْنَ تَرَيْنَ اَرٰى نَرٰى ○ يَرٰى دراصل يَرْاٰيُ[3] بود حرکت ہمزہ بقاعدہ يَسَلُ بماقبل رفتہ وہمزہ حذف شدہ يَرَيُ شد یا بقاعدہ ۷ الف گشت وہمچنین درجملہ صیغ جزتثنیہ[4] کہ دران صرف برتعمیل قاعدہ يَسَلُ اکتفارفتہ یابسبب مانع الف نشدہ ودر يَرَوْنَ[5] وتَرَوْنَ صیغہائے جمع مذکر الف بسبب التقائے ساکنین باواو ودر تَرَيْنَ[6] واحد مؤنث حاضر بسبب التقائے ساکنین بایاحذف شد ○ **مجهول** يُرٰى يُرَيَانِ يُرَوْنَ تاآخر مثل

---

[1] زیراکہ قواعد مختلف دریں باب جاری شدہ است ؛ [2] زیراکہ ہمزہ خود مفتوح است وماقبل نیز مفتوح وبین بین قریب وبعید ہردوجائز چنانکہ درسأل گذشت ؛ [3] ہمزہ متحرک وماقبل آن حرف صحیح ساکن حرکت ہمزہ فقل کردہ بماقبل دادند وہمزہ راحذف نمودند يَرَيُ شد بعدہ یامتحرک وماقبل آن مفتوح یاالف گشت يَرٰى شد ؛ [4] يَرَيَانِ کہ دراصل يَرْاَيَانِ بود حرکت ہمزہ نقل کردہ بماقبل دادند وہمزہ راحذف نمودند يَرَيَانِ شد ودر يَرَيَانِ یارا باالف بدل نمودند زیراکہ درتثنیہ اعلال ممنوع است چنانکہ درشروط قاعدہ ہفتم ذکر یافت ؛ [5] دراصل يَرْاَيُوْنَ وتَرْاَيُوْنَ بود حرکت ہمزہ بماقبل دادند وہمزہ راحذف نمودند بعدہ واومتحرک وماقبل آن مفتوح واو راالف گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان الف وواو الف محذوف گشت يَرَوْنَ وتَرَوْنَ ماند ؛ [6] تَرَيْنَ واحد مؤنث دراصل تَرْاَيِيْنَ بودہ بعد حذف ہمزہ یابسبب فتحہ ماقبل الف گردید دوساکن بہم آمدند الف ویاالف محذوف گشت تَرَيْنَ ماند ومساوات است میان او ومیان جمع وبرفرق تقدیری اکتفا کردند چنانچہ دراکثر صیغ درماسبق گذشت ؛

معروف در اعلال ○ **نفی تاکید بلن معروف ومجہول** لَن یُّرٰی لَن یُّرَیَا لَن یُّرَوْا تا آخر ○ در الف[1] یُرٰی واخوات اولن عمل نکردہ چنانکہ در لَن یَّخْشٰی ولَن یَّرْضٰی ودر دیگر صیغ ہمچنیکہ در صحیح عمل می کند عمل کردہ اعلالا تیکہ در مضارع بود ہمون باقی ماندہ ○ **نفی جحد بلم در مستقبل معروف ومجہول** لَمْ یَرَ لَمْ یَرَیَا لَمْ یَرَوْا لَمْ تَرَ لَمْ تَرَیَا لَمْ یَرَیْنَ لَمْ تَرَوْا لَمْ تَرَیْ لَمْ تَرَیْنَ لَمْ اَرَ لَمْ نَرَ ○ لَمْ یَرَ در اصل یُرٰی بود بسبب لم الف از آخر افتاد لَمْ یَرَ شد وہکذا لَمْ تَرَ لَمْ اَرَ لَمْ نَرَ ودر باقی صیغ عملی کہ در مضارع صحیح میکند نمودہ بر اعلالاتے کہ در مضارع بود اعلالے نیفزودہ ○ **لام تاکید بانون ثقیلہ در فعل مستقبل معروف ومجہول** لَیُرَیَنَّ لَیُرَیَانِّ لَیُرَوُنَّ لَتُرَیَنَّ لَتُرَیَانِّ لَیُرَیْنَانِّ لَتُرَوُنَّ لَتُرَیِنَّ لَتُرَیْنَانِّ لَاُرَیَنَّ لَنُرَیَنَّ ○ لَیُرَیَنَّ در اصل یُرٰی بود لام تاکید در اول ونون ثقیلہ در آخر آوردند نون ثقیلہ فتحہ ماقبل خواست الف قابل حرکت نبود لہذا یا راکہ اصل الف بود باز آوردہ فتحہ دادند لَیُرَیَنَّ شد وہمچنیں لَتُرَیَنَّ لَاُرَیَنَّ لَنُرَیَنَّ۔ لَیُرَوُنَّ در اصل یُرَوْنَ بود بعد آوردن لام تاکید ونون ثقیلہ وحذف نون اعرابی اجتماع ساکنین شد میان واو ونون واو غیر مدہ بود لہذا آنرا ضمہ دادند لَیُرَوُنَّ شد وہکذا لَتُرَوُنَّ ودر لَتُرَیِنَّ[2] واحد مونث حاضر بعد حذف نون اعرابی یا را کسرہ دادند ○ **بانون خفیفہ** لَیُرَیَنْ لَیُرَوُنْ لَتُرَیَنْ لَتُرَوُنْ لَتُرَیِنْ لَاُرَیَنْ

---

[1] زیراکہ حرکت بر الف ممتنع است۔ [2] در اصل تُرَیْنَ بود چوں نون تاکید در آخر آں در آوردند نون اعرابی را ساقط گردانیدند یا را کہ ساکن بودہ کسرہ دادند تا اجتماع ساکنین میان یا ونون ثقیلہ لازم نیاید۔

لَنُرَيَنَّ ۝ **امر حاضر معروف** ؎ ۱ رَ رَيَا رَوْا رَیْ رَيْنَ ۝ رَ دراصل تَرَى بود بعد حذف علامت مضارع متحرک ماند لہذا احاجت بہمزہ وصل نشد درآخر وقف نمودند بسبب وقف الف آخر بیفتاد رَ شد در دیگر صیغہا بعد حذف علامت مضارع نون اعرابی حذف شدہ درغیر رَیْنَ ؎ ۲ جمع مؤنث کہ بسبب بودن نون جمع تغیرے در آخر آن نشدہ ۝ **امر غائب و متکلم معروف** لِيَرَ لِيَرَيَا لِيَرَوْا لِتَرَ لِتَرَيَا لِيَرَيْنَ لِأَرَ لِنَرَ ۝ مثل لَمْ يَرَ اعلال باید کردند و ہکذا امر مجہول ۝ **امر حاضر معروف بانون ثقیلہ** رَيَنَّ رَيَانِّ رَوُنَّ رَيِنَّ رَيْنَانِّ ۝ رَيَنَّ دراصل رَ بود بعد آوردن نون ثقیلہ علت حذف حرف علت کہ وقف بود زائل شد لہذا حرف علت قابل باز آمدن شد مگر الف کہ حذف شدہ قابل حرکت نبود و نون ثقیلہ فتحہ ماقبل میخواہد لہذا یارا کہ اصل بودہ باز آوردہ فتحہ دادند رَيَنَّ شد و در رَوُنَّ و رَيِنَّ واو و یارا کہ غیر مدہ ؎ ۳ بودند بسبب اجتماع ساکنین حرکت ضمہ و کسرہ ؎ ۴ دادند نون ثقیلہ امر بالام مثل نون ثقیلہ فعل مضارع است جزانیکہ لام امر مکسور ست و لام مضارع مفتوح ۝ **امر حاضر معروف بانون خفیفہ** رَيَنْ رَوُنْ رَيِنْ ؎ ۵ ۝ و امر بالام ہم برین قیاس ۝ **نہی معروف و مجہول** لَا يُرَ تا آخر ۝ **نہی بانون ثقیلہ** لَا يَرَيَنَّ لَا يَرَيَانِّ تا آخر ۝ بقیاس صیغہائے نون ثقیلہ امر اعلال باید کرد ۝ **نہی بانون خفیفہ** لَا يُرَيَنْ لَا يُرَوُنْ لَا تُرَيَنْ لَا تُرَوُنْ لَا تُرَيِنْ لَا أُرَيَنْ لَا نُرَيَنْ

؎ ۱ و اگر او را از اصل مضارع بنا سازند پس تعلیل آں بدیں گونہ باید کہ رَ دراصل اِرْأَیْ بود ہمزہ را حذف کردند چنانکہ در تَرَى بعدہ یارا محذوف گردانیدند بسبب وقف را ماند بعدہ ازان ہمزہ وصل را حذف نمودند بنا بر عدم احتیاج رَ شد ؛ ؎ ۲ زیراکہ نون جمع مبنی است چنانکہ سابق گذشت ؛ ؎ ۳ اشارت بدینکہ حرکت بر مدہ روا نیست ؛ ؎ ۴ یعنی واو را در رَوُنَّ حرکت ضمہ و یارا در رَيِنَّ حرکت کسرہ دادند تا دلالت کند بر حذف واو و یا کہ در مضارع یعنی در تَرَوْوُنَ و تَرَيِيْنَ بود ؛ ؎ ۵ یعنی امر حاضر مجہول و امر غائب بانون تاکید ثقیلہ و خفیفہ ؛

اسم فاعل رَاءٍ[1] رَائِیَانِ رَاؤُنَ رَائِیَةٌ رَائِیَتَانِ رَائِیَاتٌ چوں رَامٍ تا آخر — اسم مفعول مَرْئِیٌّ[2] مَرْئِیَّانِ تا آخر چون مَرْمِیٌّ تا آخر — مهموز لام[3] واجوف یائی از ضرب اَلْمَجِیُٔ آمدن جَاءَ یَجِیُٔ مَجِیْئًا فهو جَاءٍ وجِیْءَ یُجَاءُ مَجِیْئًا فهو مَجِیُٔ الامر منه جِئْ والنهی عنه لَا تَجِئْ الظرف منه مَجِیُٔ مَجِیْئَانِ تا آخر — بر وضع بَاعَ یَبِیْعُ تا آخر جز آنکه جَاءٍ اسم فاعل که در اصل جَایِئٌ بود چوں بطور بَائِعٌ اعلال کردند جَاءِئٌ شد پس بقاعده دو همزه متحرکه ثانیه را یا کردند جَائِیٌ شد آن زمان دریا کار رَامٍ کردند جَاءٍ شد جمله صیغ صرف کبیر هم مثل صیغ صرف بَاعَ ست جز انیکه هر جا همزه ساکن شده دران بقاعدۂ همزه ساکنه ابدال شده چنانچه در جِئْنَ جِئْتَ جِئْتُمَا تا آخر همزه بسبب کسرۂ ماقبل یا شده جوازًا — وهم بین بین قریب وبعید در همزه حسب اقتضائے قاعده جائز ست — فائده شَاءَ یَشَاءُ مَشِیْئَةً که هم اجوف یائی و مهموز لام ست هم از سَمِعَ میتواند شد وهم از فَتَحَ چه حرف حلق بجائے لام درو موجود ست وکسرۂ عین ماضی ظاهر نشده در صیغ ماقبل شِئْنَ یا الف شده است واصل الف یا مکسور[4] ومفتوح هر دو میتوان شد و در شِئْنَ وما بعد آن کسره[5] فا چنانکه بسبب کسر عین ممکن ست همچنین بسبب یائی بودن با وصف فتحه چنانکه در بِعْنَ ولهذا صاحب صراح آنرا از فَتَحَ شمرده وبعضے لغویان از سَمِعَ — فائده[6] در جِئْ امر حاضر ولَمْ یَجِئْ وغیره صیغ منجزمه مضارع همزه یا می تواند شد و در شَاءَ ولَمْ یَشَاءُ

---

[1] رَاءٍ در اصل رَائِیٌ بود ضمه بر یا ثقیل بود ساکن نمودند اجتماع ساکنین شد درمیان یا و تنوین یا را حذف گردانیدند رَاءٍ شد سوال همزه را در راءٍ چرا حذف نکردند جواب زیرا که ماقبل همزه الف است والف قبول حرکت نتواند کرد ؛ [2] مَرْئِیٌّ در اصل مَرْئُوْیٌ بود واو ویا در یک کلمه بهم آمد و اول آنها ساکن بدل از چیزے نبود واو را یا کرده در یا ادغام نمودند و ماقبل یا را مکسور گردانیدند چنانکه در مَرْمِیٌّ گذشت سوال در مَرْئِیٌّ همزه را چرا حذف نکردند جواب زیرا که حذف همزه در اسماء مشتقه از رویت واجب نیست چنانکه در قواعد ذکر یافت ؛ [3] مهموز لام واجوف یائی از ضرب اکثر آید چوں جَاءَ یَجِیُٔ وقَاءَ یَقِیُٔ از قے انداختن از گلو واز سَمِعَ وکرم نیز می آید بر سبیل قلت بدانکه مصنف رحمه الله نظیر مهموز عین وناقص واوی ومهموز لام ومثال واوی واجوف واوی ومهموز لام ومهموز عین ولفیف مفروق ذکر نفرموده زیرا که مثل این مرکبات کمتر می آید اما مهموز عین وناقص واوی از فتح می آید چوں نَأَوٌ واز نصر واز ضرب بطریق شاذ ونادر ومثال واوی ومهموز لام از فتح وکرم وسمع اکثر آید از کرم وَضُؤَ یَوْضُؤُ واز فتح چوں وَجَأَ یَوْجَأُ واز سمع چوں وَنِیَٔ یَوْنَأُ واز حسب کمتر چوں وَطِیَٔ یَوْطِیُٔ واجوف واوی ومهموز لام از نصر اکثر آید چوں ضَاءَ یَضُوْءُ از ضوء بمعنی روشنی واز سمع کمتر می آید چوں ضَاءَ یَضَاءُ ومهموز عین ولفیف مفروق از ضرب می آید چوں وَأَیٰ یَئِیْ ؛ فصول اکبری [4] یعنی اگر آنرا از سمع قرار دهند الف آن بدل از یا مکسور خواهد بود واگر از فتح خوانند از مفتوح ؛ [5] جواب سوال مقدر که اگر این لغت را از فتح قرار دهند پس فا را کسره چرا دادند وتقریر جواب آنکه کسره در هر دو صورت برجائے خود می نشیند زیرا که اگر لغت مذکور از سمع قرار داده شود درین صورت کسره فا دلالت بر کسرۂ عین خواهد کرد واگر از فتح خوانند کسره مذکور مشعر خواهد بود بر یائے محذوف چنانکه در بِعْنَ که اصل آن بَیَعْنَ بر وزن ضَرَبْنَ بوده بعد حذف یا فا کلمه را کسره دادند تا دلالت کند بر یائے محذوف ؛ [6] زیرا که همزه ساکن است وماقبل آن مکسور و در شَاءَ و لَمْ یَشَاءُ ماقبل آن مفتوح است و در اول بیا و در ثانی بالف بدل شود لیکن این ابدال جائز است نه واجب چنانکه در قاعده ذکر یافت ؛

وغیره الف[1] لیکن این حرف علت باقی خواهد ماند حذف نخواهد شد زیراکه بدل ست
اصلی نیست ⌒ فائده در مَجِیْءٌ[2] و مَشِیْئَةٌ همزه را یاکرده ادغام نتوان کرد
چه اصلی ست وآن قاعده برائے مدّهٔ زائده است و در مَجَائِیْ[3] جمع ظرف و دیگر امثلش
یا بقاعده ۱۸ ابسبب اصلیت[4] همزه نشده

فصل سوم در مضاعف مشتمل بر دو قسم ⌒ قسم اول در قواعد و صرف مضاعف

قاعده الف چون از دو حرف متجانس یا متقارب[5] اول
ساکن باشد در ثانی ادغام کنند خواه در یک کلمه باشد چون مَدٌّ[6] و شَدٌّ و عَبَدْتُّمْ
خواه در دو کلمه چون اِذْهَبْ بِّنَا[7] و عَصَوْا وَّ[8] کَانُوْا مگر آنکه اول مدّه باشد چون فِیْ
یَوْمٍ که ادغام نکنند ⌒ ب اگر هر دو متحرک باشد در یک کلمه و ما قبل اول
متحرک[9] اول را ساکن کرده در دوم ادغام کنند چون مَدَّ و فَرَّ[10] مگر شرط این ست
که اسم متحرک العین[11] مثل شَرَرٌ و سُرُرٌ نباشد ⌒ ج اگر ما قبل اول ساکن
باشد غیر مده حرکت اول بما قبل داده ادغام کنند چون یَمُدُّ[12] و یَفِرُّ و یَعَضُّ بشرط
آنکه ملحق نباشد لهٰذا در جَلْبَبَ این قاعده جاری نشود ⌒ د اگر ما قبل اول مده[ع]
باشد بے نقل حرکت اول را ساکن کرده در دوم ادغام کنند چون حَاجَّ[13] و مُوْدَّ ⌒
ه اگر بعد ادغام بر حرف دوم وقف امر یا جزم جازم وارد شود آنجا حرف دوم را فتحه و
کسره و فک هر سه[14] جائز ست چون فِرَّ فِرِّ اِفْرِرْ و اگر ما قبل اول مضموم باشد ضمه

---

[1] دفع دخل مقدر که چون در جِیْءٌ و شَاءٌ همزه را بحرف علت بدل کنند باید که حرف علت بسبب وقف حذف شود تقریر جواب واضح ؛ [2] جواب سوال مقدر که بموجب قاعده خَطِیْئَةٌ در مَجِیْءٌ و مَشِیْئَةٌ همزه را یا کرده در یا ادغام نکردند ؛ [3] جواب سوال مقدر که در مَجَائِیْ یا بعد الف مفاعل واقع است پس چون عَجَائِزُ و شَرَائِفُ یا را دران بهمزه چرا بدل نکردند ؛ [4] یعنی یائے مذکور اصلی است که در مجیئة بوده و شرط قاعده آن بود که واو و یائے مذکور اصلی نباشد چنانکه در مَصَائِبُ معلوم گشت ؛ [5] چون دو حرف متقارب بهم آیند آنها از یک جنس گردانیده ادغام کنند زیراکه اخراج دو حرف متحد المخرج را بدفعهٔ واحده ادغام گویند و این معنی در متقارب المخرج غیر ممکن است ؛ [6] در اصل مَدْدٌ و شَدْدٌ بود دو حرف متجانس در یک کلمه بهم آمدند و اول ساکن بوده اول را در دوم ادغام نمودند مَدٌّ و شَدٌّ گردید و عَبَدْتُّمْ مثال متقارب المخرج است دال را تا کرده در تا ادغام کردند عَبَتُّمْ گشت و ایراد مثال عَبَدْتُّمْ اشارت بدین معنی نیز است که ضمیر متصل در حکم جزو کلمه ست و آنرا کلمه علیحده تصور نتوان کرد ؛ .... [7] اِذْهَبْ صیغه امر حاضر کلمه علیحده است و بِنَا جار و مجرور کلمه علیحده بای اول را در ثانی ادغام نمودند ؛ [8] عَصَوْا وَّ جمع مذکر غائب ماضی معروف و واو دیگر حرف عطف است وکَانُوْا یَعْتَدُوْنَ تتمه آیت است و بیان آن در خاتمه ذکر خواهد یافت و دو مثال بنابر آن ایراد فرموده که در مثال اول حرف مدغم از حروف اصول است و در ثانی واو جمع از ضمائر متصله است ؛ [9] احتراز از مثل یَمُدُّ که قاعده ج آنرا شامل است و فرق میان هر دو قاعده آنست که در قاعده ب اسکان اول بے نقل حرکت واقع میشود و در قاعده ج به نقل ؛ [10] در اصل مَدَدَ و فَرَرَ بود دو حرف متجانس در یک کلمه بهم آمدند و ما قبل اول متحرک اول را ساکن نموده در دوم ادغام نمودند مَدَّ و فَرَّ شد ؛ [11] زیراکه اگر درین صورت ادغام کنند التباس باسم ساکن العین لازم می آمد چون شَرٌّ و سُرٌّ ؛ [12] در اصل یَمْدُدُ بوزن یَنْصُرُ و یَفْرِرُ بوزن یَضْرِبُ و یَعْضَضُ بوزن یَفْتَحُ بود دو حرف متجانس در یک کلمه بهم آمدند و هر دو متحرک و ما قبل اول ساکن غیر مدهٔ حرکت اول را نقل کرده بما قبل دادند و اول را در دوم ادغام نمودند ؛ [13] در اصل حَاجَجَ بروزن قَاتَلَ و مُوْدِدَ بروزن قُوْتِلَ بود از مفاعلت دو حرف متجانس در یک کلمه بهم آمدند هر دو متحرک و ما قبل آن مده اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند ؛ [14] فتحه جهت آنکه اخف الحرکات است و کسره بنابر آنکه مناسب سکون ست و جواز فک ادغام بحکم آنکه حرکت دوم درین جا جائز ست نه لازم ؛

[ع] و در جریان قاعده شرط است که مده زائده باشد ؛

ہم جائزست چوں لَمْ يَمُدُّ ـ مضاعف[1] از نصر اَلْمَدُّ کشیدن مَدَّ يَمُدُّ مَدًّا فهو مَادٌّ و مُدَّ يُمَدُّ مَدًّا فهو مَمْدُوْدٌ الامر منه مُدَّ مُدِّ مُدُّ اُمْدُدْ والنهى عنه لَا تَمُدَّ لَا تَمُدُّ لَا تَمُدِّ لَا تَمْدُدْ الظرف منه مَمَدٌّ والاٰلة منه مِمَدٌّ ومِمَدَّةٌ مِمْدَادٌ وتثنيتهما مَمَدَّانِ ومِمَدَّانِ والجمع منهما مَمَادٌّ ومَمَادِيْدُ افعل التفضيل منه اَمَدُّ والمونث منه مُدّٰى و تثنيتهما اَمَدَّانِ و مُدَّيَانِ والجمع منهما اَمَدُّوْنَ واَمَادُّ ومُدَدٌ و مُدَّيَاتٌ ـ در مَدَّ کہ اصلش مَدَدَ[2] بود بقاعده ب ادغام کردند وہمچنین در مُدَّ ويَمُدُّ[3] بقاعده ج ادغام کردند وہکذا يُمَدُّ ومَادٌّ[4] اسم فاعل و مَمَادُّ جمع ظرف وآلہ و اَمَادُّ جمع اسم تفضيل بقاعده د عمل کردند ودر امر ونہی[5] بقاعده ہ عمل شد ـ اثبات فعل ماضی معروف مَدَّ مَدَّا مَدُّوْا مَدَّتْ مَدَّتَا مَدَدْنَ مَدَدْتَ مَدَدْتُمَا مَدَدْتُمْ مَدَدْتِ مَدَدْتُمَا مَدَدْتُنَّ مَدَدْتُ مَدَدْنَا ـ در مَدَدْنَ[6] و مابعد آں بسبب سکون دال دوم دال اول را ادغام نکردند مگر از مَدَدْتَ[7] تا مَدَدْتُ دال دوم در تا بقاعده ا ادغام یافتہ بسبب قرب مخرج دال با تا ـ مجہول مُدَّ مُدَّا مُدُّوْا مُدَّتْ مُدَّتَا مُدِدْنَ مُدِدْتَ مُدِدْتُمَا مُدِدْتُمْ مُدِدْتِ مُدِدْتُمَا مُدِدْتُنَّ مُدِدْتُ مُدِدْنَا برقیاس مضارع معروف يَمُدُّ يَمُدَّانِ يَمُدُّوْنَ تا آخر وہکذا مجہول ـ نفی بلن لَنْ يَّمُدَّ لَنْ يَّمُدَّا لَنْ يَّمُدُّوْا تا آخر ـ نہجیکہ لن در صحیح عمل میکند کرده ادغام[8] مضارع بحال خود ست

[1] مضاعف از چہار باب می آید از نصر چوں مَدَّ يَمُدُّ واز ضرب چوں فَرَّ يَفِرُّ واز سمع چوں عَضَّ يَعَضُّ واز کرم چوں حَبَّ يَحَبُّ وازیں باب کمتر آید ازیں وجہ مصنف نیز بایراد مثال آں تعرض نفرموده [2] دو حرف متجانس دریک کلمہ بہم آمدند ماقبل اول متحرک بود اول را ساکن کرده در ثانی ادغام نمودند [3] در اصل يَمْدُدُ بروزن يَنْصُرُ بود دو حرف متجانس بہم آمدند وماقبل اول ساکن غیر مده حرکت اول نقل کرده بماقبل دادند واول را در ثانی ادغام نمودند يَمُدُّ شد [4] مَادٌّ در اصل مَادِدٌ بروزن فَاعِلٌ ومَمَادُّ در اصل مَمَادِدُ بروزن مَفَاعِلُ واَمَادُّ در اصل اَمَادِدُ بروزن افاعل بوده دو حرف متجانس دریک کلمہ بہم آمدند وہر دو متحرک و ماقبل اول ساکن مده بے نقل حرکت اول را ساکن کرده در دوم ادغام نمودند سوال نقل حرکت درین جا چرا نکردند جواب زیراکہ مده قبول حرکت نمی کند [5] مُدَّ ولَا تَمُدَّ در اصل اُمْدُدْ ولَا تَمْدُدْ بود از تَمُدُّ ساختہ شدند علامت مضارع را اول دور نمودند وآخر بسبب وقف ساکن گشت چونکہ ادغام بدون حرکت حرف ثانی ممتنع است بنا بر آں آخر را متحرک گردانیدند وفتحہ وکسره وفک ادغام ہر سہ صورت درین جائزست وضم نیز زیراکہ ماقبل اول مضموم است [6] جواب شبہ کہ در مَدَدْنَ چرا ادغام ننمودند [7] دفع دخل کہ در مَدَدْتَ نیز دال دوم ساکن ست ادغام چرا نمودند وتقریر جواب آنکہ ایں ادغام در اول ساکن واقع نشده بلکہ دال دوم را در تائے تانیث کہ متحرک ست بواسطہ قرب مخرج دریک دیگر ادغام نموده اند [8] تنبیہ براینکہ از فقره سابق گمان شود کہ تصریف آں نیز بعینہ مثل صحیح است

وہمچنیں مجہول[1] ○ **نفی جحد بلم معروف** لَمْ يَمُدَّ لَمْ يَمُدِّ لَمْ يَمُدُّ لَمْ يَمْدُدْ لَمْ يَمُدَّا لَمْ يَمُدُّوا لَمْ تَمُدَّ لَمْ تَمُدِّ لَمْ تَمُدُّ لَمْ تَمْدُدْ لَمْ تَمُدَّا لَمْ يَمْدُدْنَ لَمْ تَمُدُّوا لَمْ تَمُدِّي لَمْ تَمْدُدْنَ لَمْ اَمُدَّ لَمْ اَمُدِّ لَمْ اَمُدُّ لَمْ اَمْدُدْ لَمْ نَمُدَّ لَمْ نَمُدِّ لَمْ نَمُدُّ لَمْ نَمْدُدْ ○ در لَمْ يَمُدَّ[2] واخواتش اعمال قاعده کا شده و قِس[3] علیہ المجہول ○ **لام تاکید بانون ثقیلہ در فعل مستقبل معروف** لَيَمُدَّنَّ لَيَمُدَّانِّ لَيَمُدُّنَّ تا آخر ○ طوریکہ در صحیح میباشد بوده است ادغام مضارع بحال خود ماند وہمچنیں مجہول ○ **نون خفیفہ معروف** لَيَمُدَّنْ لَيَمُدُّنْ تا آخر وہکذا المجہول ○ **امر حاضر معروف** مُدَّ مُدِّ مُدُّ اُمْدُدْ مُدَّا اُمْدُدْ مُدُّوا مُدِّي اُمْدُدْنَ ○ در تثنیہ وجمع مذکر وواحد مؤنث حاضر فک ادغام جائز نیست زیراکہ موقع جزم ووقف دال دوم نیست ولہذا اُكْفُفَا را در شعر قصیده بُرده[4] ع فَمَا لِعَيْنَيْكَ اِنْ قُلْتَ اُكْفُفَا هَمَتَا غلط قرار داده اند امر بالام معروف ومجہول بقیاس لم ست ○ **امر حاضر معروف بانون ثقیلہ** مُدَّنَّ مُدَّانِّ مُدُّنَّ مُدِّنَّ اُمْدُدْنَانِّ ○ در مُدَّنَّ ہم کہ وقف باقی نمانده جز حالت واحده یعنی فتحہ دال فک ادغام وضمہ وکسره جائز نیست[5] ○ **امر حاضر معروف بانون خفیفہ** مُدَّنْ مُدُّنْ مُدِّنْ ○ امر بالام ہمبرین[6] قیاس ○ **نہی معروف** لَا يَمُدَّ لَا يَمُدِّ لَا يَمُدُّ لَا يَمْدُدْ لَا يَمُدَّا لَا يَمُدُّوا تا آخر ○ نون ثقیلہ وخفیفہ بوضعی کہ

[1] یعنی در مجہول آن نیز مثل معروف از دخول لن تغیرے جدید از جہت اعلال بظہور نیامده ؛

[2] ماخوذ از يَمُدُّ چوں لم جازم برآن در آمد و آخر را ساکن گردانید لہذا حرف دوم را حرکت فتح یاکسره دادند وفک ادغام یعنی اگر لَمْ يَمْدُدْ خوانند نیز جائز ست زیراکہ حرف دوم ساکن ست ادغام دریں حال جائز است نہ واجب چنانکہ در ماسبق مکرر تحریر یافت ؛

[3] ای اندازه کن بران مجہول را قِسْ ماخوذ است از تَقْيِيْسٌ کہ مصدر آن قیاس ست یا بسبب اجتماع ساکنین افتاده ؛

[4] مصرعہ ثانی ایں شعر این ست وَمَا لِقَلْبِكَ اِنْ قُلْتَ اِسْتَفِقْ يَهِمِ ؛ وچیست دل ترا کہ اگر می گوئی باز آئی بہوش متحیر می شود بدانکہ نام مصنف این قصیده شیخ محمد بوصیری از اکابر دین وصاحب مقامات عالیہ بوده است گویند کہ در سابق حال آزار برص داشت بہ نیت حصول صحت ایں قصیده را باخلاص تمام نظم فرموده چنانچہ بعد انجام قصیده در عالم رویا بزیارت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مشرف گشت و قصیده در حضور پر نور بعرض رسانید و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بدرجہ غایت محظوظ شده دست مبارک را بر بدن وے مس فرموده بُرد خاص خود باو عنایت کرد.... چوں بیدار شد آزار مذکور زائل شده بود حتی کہ اثرے ازاں بدین محسوس نمے گشت وبُرد خاص کہ در عالم رویا عنایت فرموده در دست خود داشت وجہ تسمیہ ایں قصیده بہ برده ہمین است واللہ اعلم ؛

[5] زیراکہ بسبب اتصال نون ثقیلہ دال دوم دریں صیغ مفتوح آید وبس ؛

[6] یعنی دریں ہم بجز فتحہ وجہ دیگر رواست ؛

درامر دانستی در نہی ہم بیار ○ **اسم فاعل** مَادٌّ مَادَّانِ مَادُّوْنَ مَادَّةٌ مَادَّتَانِ مَادَّاتٌ ○ طریق ادغامش گفتہ شدہ ○ **اسم مفعول** مَمْدُوْدٌ تا آخر بوضع صحیح[1] ○ **مضاعف** از ضَرَبَ اَلْفِرَارُ گریختن فَرَّ یَفِرُّ فِرَارًا فهو فَارٌّ الامر منه فِرَّ فِرِّ اِفْرِرْ والنهی عنه لَا تَفِرَّ لَا تَفِرِّ لَا تَفْرِرْ الظرف منه مَفِرٌّ تا آخر ○ **مضاعف** از سَمِعَ اَلْمَسُّ دست رسانیدن مَسَّ یَمَسُّ مَسًّا فهو مَاسٌّ و مُسَّ یُمَسُّ مَسًّا فهو مَمْسُوْسٌ الامر منه مَسَّ مَسِّ اِمْسَسْ والنهی عنه لَا تَمَسَّ[2] لَا تَمَسِّ لَا تَمْسَسْ الظرف منه مَمَسٌّ تا آخر ○ بقواعدیکہ دانستہ بقیاس مَدَّ و فَرَّ کہ گردانیدہ صیغ این باب ہم باید خواند ○ **مضاعف** از افتعال اَلْاِضْطِرَارُ بجبر بجائے کشیدن اِضْطَرَّ یَضْطَرُّ اِضْطِرَارًا فهو مُضْطَرٌّ[3] و اُضْطُرَّ یُضْطَرُّ اِضْطِرَارًا فهو مُضْطَرٌّ الامر منه اِضْطَرَّ اِضْطَرِّ اِضْطَرِرْ والنهی عنه لَا تَضْطَرَّ لَا تَضْطَرِّ لَا تَضْطَرِرْ الظرف منه مُضْطَرٌّ ○ درین باب فاعل و مفعول و ظرف بیک صورت شدہ لیکن اصل فاعل بکسر عین ست و مفعول و ظرف بفتح عین[4] ○ از انفعال اَلْاِنْسِدَادُ بند شدن اِنْسَدَّ یَنْسَدُّ تا آخر ○ از اِستفعال اَلْاِسْتِقْرَارُ قرار گرفتن اِسْتَقَرَّ یَسْتَقِرُّ اِسْتِقْرَارًا فهو مُسْتَقِرٌّ و اُسْتُقِرَّ یُسْتَقَرُّ اِسْتِقْرَارًا فهو مُسْتَقَرٌّ الامر منه اِسْتَقِرَّ اِسْتَقِرِّ اِسْتَقْرِرْ والنهی عنه لَا تَسْتَقِرَّ لَا تَسْتَقِرِّ لَا تَسْتَقْرِرْ الظرف منه مُسْتَقَرٌّ ○ از اِفعال اَلْاِمْدَادُ مدد کردن اَمَدَّ یُمِدُّ اِمْدَادًا فهو مُمِدٌّ و اُمِدَّ

[1] بسبب فاصل شدن واو مفعول درمیان ہر دو دال ادغام دران راہ نیافت۔ [2] قولہ تعالیٰ لَا یَمَسُّهٗ اِلَّا الْمُطَهَّرُوْنَ دست نرساند قرآن را مگر آنکہ پاک باشد از حدث و نجاسات۔ [3] اَمَّنْ یُّجِیْبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاهُ وَیَكْشِفُ السُّوْٓءَ آیا کدام است کہ بقبول رساند مضطر را ہرگاہ دعا کند و دور کند بدی را از وے۔ [4] وثبوت اصل آنہا از اوزان باب آن می شود تقریر ادغام ہر دو ازان بریک منوال است کہ دو حرف متجانسین دریک کلمہ ہم آمدند و ہر دو متحرک اول را ساکن کردہ در دوم ادغام نمودند۔

يُمَدُّ اِمْدَادًا فهو مُمَدٌّ الامر منه اَمِدَّ اَمِدِّ اَمْدِدْ والنهی عنه لَا تُمِدَّ لَا تُمِدِّ لَا تُمْدِدْ الظرف منه مُمَدٌّ ○ **مضاعف** تَفْعِیْلٌ[1] وتَفَعُّلٌ بهمه وجوه مثل صحیح[2] ست چون جَدَّدَ یُجَدِّدُ تَجْدِیْدًا[3] و تَجَدَّدَ یَتَجَدَّدُ تَجَدُّدًا ○ **مفاعلة** اَلْمُحَاجَّةُ باهم حجت پیش کردن یکے مرد دیگرے را حَاجَّ[4] یُحَاجُّ مُحَاجَّةً فهو مُحَاجٌّ و حُوْجَّ یُحَاجُّ مُحَاجَّةً فهو مُحَاجٌّ الامر منه حَاجَّ حَاجِّ حَاجِجْ والنهی عنه لَا تُحَاجَّ لَا تُحَاجِّ لَا تُحَاجِجْ الظرف منه مُحَاجٌّ ○ درجمیع این باب بقاعده[5] دٌ ادغام شده ○ **تفاعل** اَلتَّضَادُّ باهم ضد شدن تَضَادَّ یَتَضَادُّ تا آخر مثل مفاعلة ست

قسم دوم در مرکبات مضاعف با مهموز و معتل ○ مهموز فا[6] و مضاعف

اَلْاِمَامَةُ امام شدن اَمَّ یَؤُمُّ اِمَامَةً فهو اٰمٌّ و اُمَّ یُؤَمُّ اِمَامَةً فهو مَأْمُوْمٌ الامر منه اُمَّ اُمِّ اُمَّ اُوْمُمْ والنهی عنه لَا تَؤُمَّ لَا تَؤُمِّ لَا تَؤُمُّ لَا تَأْمُمْ الظرف منه مَأَمٌّ تا آخر ○ در همزه بقواعد[7] مهموز و در متجانسین بقواعد مضاعف عمل خواهند کرد مگر بوقت تعارض قاعده مضاعف را ترجیح خواهند داد پس[8] در یَؤُمُّ بقاعده رَاسٌ عمل نکنند بلکه بقاعده یَمُدُّ و در اَوُمُّ بر قاعده اٰمَنَ قاعده یَمُدُّ را ترجیح دادند لیکن بعد ادغام بقاعده همزتین متحرکتین همزه دوم را واو کردند ○ **مثال و مضاعف** از سَمِعَ[9] اَلْوُدُّ دوست داشتن وَدَّ یَوَدُّ وُدًّا فهو وَادٌّ و وُدَّ یُوَدُّ وُدًّا فهو مَوْدُوْدٌ الامر منه وَدَّ وَدِّ اِیْدَدْ والنهی عنه لَا تَوَدَّ لَا تَوَدِّ

---

(1) صیغ این هر دو باب بر نهج ابواب ما سبق است ؛ (2) در عدم ادغام زیراکه عین تفعیل و تفعل مدغم است اگر در لام آن نیز ادغام واقع شود در لفظ ثقل عظیم لازم آید ؛ (3) تجدید بمعنی نو کردن و پستان شتر بریدن و تَجَدُّدْ نو شدن و رفتن و خشک شدن شیر در پستان ؛ از منتخب. (4) قوله تعالیٰ اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِیْ حَاجَّ اِبْرَاهِیْمَ فِیْ رَبِّهٖ ترجمه آیا نمی بینی جانب آن کسے که حجت کرد ابراهیم را در پروردگار او ؛ (5) یعنی در هر یکے ماقبل حرف اول تضعیف مده واقع است لهذا اول را بدون نقل حرکت ساکن کرده در دوم ادغام نمودند ؛ (6) مهموز فا و مضاعف ثلاثی از نصر اکثر آید اَمَّ یَؤُمُّ و از ضرب و سمع کمتر آید چون اَجَّ و اَبَّ و اَنَّ ؛ (7) در ماضی معروف و مجهول و امر و نهی و ظرف صرف بقاعده مضاعف عمل دادند زیراکه درین صیغ هیچ قاعده از قواعد تخفیف محقق نشده و در مضارع تعارض واقع است و طریق عمل دران در متن مذکور و در اسم فاعل بقاعده آمن و در اسم مفعول بقاعده راسٌ و اُوْمُمْ بقاعده اومن و لا تَوْمُمْ بقاعده یُوسٌ اعمال نموده اند و در اسم فاعل و مفعول و مضارع تخفیف و ادغام هر دو جمع گردیده ؛ (8) تفریع است بر ضابطه مذکوره زیراکه در یَؤُمُّ همزه متحرک و ماقبل آن در اصل ساکن درین صورت قاعده رَاسٌ ابدال همزه بالف میخواهد و قاعده یَمُدُّ مقتضی است که حرکت میم اول را بما قبل داده میم را ادغام سازند بحکم تعارض بقاعده ثانی عمل نمودند ؛ (9) مثال واوی و مضاعف ثلاثی از سمع می آید و بس و مثال یائی نیز از همین باب می آید چون یَمَّ یَیَمُّ و مثال تصریف مضاعف رباعی بسبب قلت ورود مصنف رح در رساله ایراد نساخت اما مثال مهموز عین و مضاعف رباعی مجرد چون طَأْطَأَ سرپست کرد و مهموز فا و مضاعف رباعی مزید چون تَكَأْكَأَ و مثال واوی و مضاعف رباعی مجرد چون وَهْوَهَ و مثال واوی و مضاعف و رباعی مزید چون تَوَهْوَهَ ؛ (10) زیراکه درین هر دو باب الف مده قبل حرف اول تضعیف واقع است ؛

لَا تَوَدَّدُ الظرف منه مَوَدٌّ والآلة منه مِوَدٌّ مِوَدَّةٌ مِیْدَادٌ وتثنیتهما مَوَدَّانِ و مِوَدَّانِ والجمع منهما مَوَادُّ و مَوَادِیْدُ افعل التفضیل منه اَوَدُّ والمؤنث منه وُدّٰی وتثنیتهما اَوَدَّانِ و وُدَّیَانِ والجمع منهما اَوَدُّوْنَ واَوَادُّ و وُدَدٌ و وُدَّیَاتٌ

◯ در متجانسین بقواعد مضاعف عمل ست و در واو بقواعد معتل مگر حین تعارض[1] چنانکه در مِوَدٌّ[2] آ که قاعده معتل مقتضی ابدال واو بیا بود و قاعده مضاعف مقتضی نقل حرکت دال اول بواو قاعده مضاعف را ترجیح داده اند

◯ **مهموز و مضاعف** از افتعال اَلْاِیْتِمَامُ اقتدا نمودن اِیْتَمَّ یَأْتَمُّ اِیْتِمَامًا فهو مُؤْتَمٌّ و اُوْتُمَّ یُوْتَمُّ اِیْتِمَامًا فهو مُؤْتَمٌّ الامر منه اِیْتَمَّ اِیْتَمِّ اِیْتَمِمْ والنهی عنه لَاتَأْتَمَّ لَاتَأْتَمِّ لَاتَأْتَمِمْ الظرف منه مُؤْتَمٌّ

◯ **فائده** نون[3] ساکن چون قبل یکے از حروف یَرْمَلُوْنَ واقع شود در دو کلمه دران حرف ادغام یابد در ر و ل بی غنه[4] و در باقی با غنه چون مِنْ رَّبِّكَ مِنْ لَّدُنَّا مَنْ یَّرْغَبُ رَءُوْفٌ[5] رَّحِیْمٌ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ نه در یک کلمه چون دُنْیَا و صِنْوَانٌ

◯ **فائده** لام تعریف در ت ث د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ[6] ل ن ادغام یابد چون وَالشَّمْسِ و این حروف را حروف شمسیه گویند و در دیگر حروف مدغم نشود چون وَالْقَمَرِ این حروف را حروف قمریه[7] گویند وجه تسمیه همین ست که این هر دو لفظ در قرآن مجید

---

[1] یعنی اگر قاعده ادغام و اعلال متعارض شوند ادغام را ترجیح داده شود زیراکه مقصود از تخفیف است و این امر در ادغام بیشتر حاصل است از اعلال ؛ [2] زیراکه اصل آن مِوْدَدٌ است بروزن مِفْعَلٌ واو ساکن است و ما قبل آن مکسور قاعده میزان ابدال واو بیا میخواهد و اجتماع دو حرف متجانس مقتضی است که حرکت اول را بما قبل نقل کرده در دیگر ادغام سازند ؛ [3] بدانکه مخرج نون از خیشوم است و اخراج آن مودی برفع صوت میشود لهذا اظهار آنرا مکروه داشته در یکے از حروف یَرْمَلُوْنَ ادغام سازند ؛ [4] زیراکه را و لام با نون متقارب المخارج اند و در صفت مجهوریت نیز مشترک اند درین صورت دو سبب داعی برائے غایت اخفا بهم رسیدند یکے قصد اخفا، دوم مقاربت مخرج که داعی ادغام است لهذا غنه را که از امارت اظهار بود ترک نمودند و بعض عرب در را و لام نیز ادغام مع غنه جائز میدارند و برین تقدیر ادغام تام حاصل نمی شود و این مذهب غیر افصح است و مذهب سیبویه و اکثر نحات آنست که ادغام مع غنه نیز ادغام تام ست زیراکه غنه مذکور بسبب نون نیست چراکه نون مذکور از حرف مابعد مقلوب گردیده بلکه غنه مذکور بعد ادغام صورت رابی غنه گردانیده تا دلالتی بر وجود نون در اصل پیدا آید ؛ [5] نون تنوین که در آخر رَءُوْفٌ بوده را شده در را که مابعد آنست ادغام یافت و همچنین در مثال پنجم نون تنوین به میم بدل شده در میم کلمه ثانی مدغم گشت **سوال** مصنف رح بر پنج مثال چرا اقتصار فرموده باوجودیکه در یَرْمَلُوْنَ شش حرف ست پس شش مثال می باید **جواب** ادغام نون در نون مستغنی از بیان ست زیراکه هر دو حروف متجانس و متماثل اند و ادغام دران از پیشتر معلوم ست ؛ [6] تاء مثناة و ثائے مثلثة نیز درین حکم شامل ست چون قوله تعالیٰ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ وجوب ادغام این حرف در لام تعریف بدو وجه است یکے آنکه لام تعریف در کلام عرب بکثرت می آید و دوم حروف مذکور بالام در مخرج موافق زیراکه جمع آن از طرف لسان بر می آید و لام نیز از همین مخرج بر می آید و ضاد و شین اگرچه به نسبت دیگر حروف بعید واقع است تاهم اورا در احوال خود از حروف مذکور مقاربت حاصل ست زیراکه ضاد بسبب رخاوت بمخرج لام و همچنین سین بمخرج طا اتصال بهم میرساند **سوال** مصنف رح ادغام این حروف را بلام تعریف چرا مقید گردانیدند باوجودیکه ادغام مذکور در غیر لام تعریف در مثل بَلْ رَانَ بر مذهب اکثر قرار واجب ست **جواب** زیراکه ادغام غیر لام تعریف در حروف مذکوره قاعده ندارد در مثل بَلْ رَانَ ادغام واجب ست و در بعض آن حسن و در بعضے قبیح چنانچه در رضی و دیگر رسائل مذکور است و ادغام در مثل بَلْ رَانَ نیز مشروط است بدین که بر را سکته نباشد و الا ادغام ممتنع است ؛ [7] و این اصطلاح قرار ست اهل تصریف و نحات را دران مدخل نه ؛ [8] احتراز است از نون متحرک که ادغام آن در حرف یَرْمَلُوْنَ بعد اسکان جائز است نه واجب زیراکه مجاورت حرف ساکن مابعد خود اقوی است از مجاورت متحرک چراکه حرکت جزو حروف لین ست درین صورت از بعد منزله فاصل واقع است ؛

واقع اند اول با دغام وثانی بے ادغام پس حروفے کہ درآنہا ادغام میشود با لفظ شمس مناسبت دارند ودیگر بالفظ قمر۔

باب چہارم درافادات نافعہ

جناب استاذی مولوی سید محمد صاحب بریلوی اَعْلَی اللّٰہُ دَرَجَاتِہٖ فِی الْجَنَّۃِ ذہنے ثاقب داشتند وہمتے بعلم صرف ہم می گماشتند شذوذ اکثر شواذ صرفیہ را بتقریر قاعدہ بوجہ انیق دفع میفرمودند ومطالب دیگرہم بہ بیان بدیع ارشادمی نمودند بعضے ازان تقاریرا افادۃً حوالہ قلم می کنم

افادہ در معتل اِفْعَال و اِسْتِفْعَال اعلال آمدہ چون اَقَامَ اِقَامَۃً واِسْتَقَامَ اِسْتِقَامَۃً وتصحیح ہم آمدہ چون اَزْوَحَ اِزْوَاحًا واِسْتَصْوَبَ اِسْتِصْوَابًا وتصحیح[1] بکثرت آمدہ

صرفیان بسبب قصور باع در تقریر قاعدہ ہمہ الفاظ کثیرہ را شاذ قرار دادہ اندجناب استاذی المرحوم المغفور رفع اللّٰہ درجاتہ تقریر قاعدہ بنہجے فرمودندکہ شذوذ بالکل دفع شدہ وہمہ کلمات صحیحہ بر قاعدہ نشستہ

وآن اینست کہ ہر واو ویائے متحرک کہ ماقبلش حرف صحیح ساکن باشد ودر مصدر ملاقی الف[2] ساکن نباشد حین تحقق شروط دیگر حرکت آن واو ویا بما قبل دہند واگرآن حرکت فتحہ باشد واو ویا الف[3] شود واز اِفْعَال واِسْتِفْعَال چنانکہ مصدر برین دو وزن آید بروزن اِفْعَلَۃٌ واِسْتِفْعَلَۃٌ ہم می آید اِقَامَۃٌ واِسْتِقَامَۃٌ وہمہ مصادر اِفْعَال مُعَلَّلَہ این ہر دو باب برہمین وزن بودہ اند واین وزن خاص دراجوف[4] آمدہ چنانکہ وزن فُعَلٌ مصدر ثلاثی مجرد مختص بناقص ست ودر غیر ناقص[5] نیامدہ ونہجیکہ ناقص را اختصاص

---

[1] حتیٰ کہ بعضے قائل شدہ اندکہ تصحیح از خواص باب افعال واستفعال است۔ [2] از قید الف ساکن شذوذکہ بسبب عدم اعلال در مثل اَزْوَحَ واِسْتَزْوَحَ عارض بودہ زائل گشت زیراکہ در مصادرآن کہ اِزْوَاحٌ واِسْتِزْوَاحٌ است واو ملاقی الف ساکن واقع اند واین مانع اعلال است۔ [3] بحکم آنکہ قاعدہ مقتضی اعلال است وکدام مانع موجود نیست۔ [4] دفع دخل مقدرکہ در وزن اِفْعَلَۃٌ اِسْتِفْعَلَۃٌ دراجوف چرا مختص گردانیدند اگراین وزن صحیح است می باید کہ از ہر قسم بیاید۔ [5] درمیان وزن فعلٌ وناقص نسبت عموم وخصوص است بیانش آنکہ ناقص عام است وفُعَلٌ خاص زیراکہ ہرجاکہ ناقص یافتہ شود بودن مصدر آن بروزن فعلٌ ضرور نیست بخلاف فعلٌ کہ ہرجاکہ این وزن یافتہ شود ناقص بودن آن ضرور است وہمچنین ست حال وزن اِفْعَلَۃٌ واِسْتِفْعَلَۃٌ نسبت بہ اجوف باب افعال و استفعال چنانکہ مصنفؒ بآن اشارت فرمودہ۔

بوزن فُعَلٌ نیست مصدر ناقص بر دیگر اوزان ہم می آید فُعَلٌ را البتہ اختصاص بناقص ست کہ در غیر ناقص نمی آید ہمچنین اجوف إفْعَال واِسْتِفْعَال را اختصاص بایں دو وزن نیست مصدر اجوف ایں ہر دو باب بروزن إفْعَال واِسْتِفْعَال ہم می آید چنانچہ در جمیع صیغ مصحہ ایں ہر دو باب البتہ إفْعَلَةٌ واِسْتِفْعَلَةٌ در غیر اجوف نمی آید ○ پس در مصدر اَرْوَحَ واِسْتَصْوَبَ وامثالش کہ بروزن إفْعَال واِسْتِفْعَال آمدہ واو ویا ملاقی الف ساکن ست لہذا در جمیع باب اعلال ننمودند ودر مصدر اَقَامَ واِسْتَقَامَ وامثالش کہ بروزن إفْعَلَةٌ واِسْتِفْعَلَةٌ ست واو ویا ملاقی ساکن نیست لہذا در جمیع باب اعلال نمودند پس ہیچ کلمہ برخلاف قاعدہ نیست ○ **سوال** فعل را در اعلال اصل قرار دادہ اند ومصدر را فرع چنانکہ در قَامَ قِيَامًا وقَاوَمَ قِوَامًا نوشتہ اند واینجا عکس آں لازم می آید کہ فعل در اعلال تابع مصدر شدہ ○ **جواب** ایں اصالت وفرعیت سخنی ست سرسری اصل در اعلال وہمچو احکام اینست کہ وحدت حکم باب منظور می باشد تا صیغ غیر متناسب نشود پس اگر در یک صیغہ وجہے مقتضی قوی اعلال شود در ہمہ صیغ اعلال می کند واگر در یک صیغہ مقتضی قوی تصحیح یافتہ شود ہمہ صیغ را صحیح میدارند مراعات ایں معنی کہ مقتضی در اصل یافتہ شد یا در فرع ہرگز ملحوظ نیست مثلاً بودن واو میان یائے مفتوحہ وکسرہ ثقیل ست ومقتضی حذف واو لہذا در يَعِدُ واو را حذف کردند ودر دیگر صیغ برعایت تناسب یا مثلاً اجتماع دو ہمزہ زائدہ در اول مضارع ثقیل ست ومقتضی حذف

ہمزۂ دوم لہذا در اُکرِمُ[1] کہ در اصل أأکرِمُ بود ہمزہ دوم حذف شدہ ودر یُکرِمُ و تُکرِمُ
و نُکرِمُ ایں علت موجود نیست صرف برعایت تناسب حذف کردند بے لحاظ ایں معنی
کہ یَعِدُ اصل ست و تَعِدُ وغیرہ فرع آں یا اُکرِمُ اصل است و تُکرِمُ وغیرہ فرع آں والا
اگر غائب را اصل قرار دہند تابع کردن یُکرِمُ مر اُکرِمُ را بے جای شود واگر متکلم اصل باشد
اتباع اَعِدُ نَعِدُ مر یَعِدُ را نازیبائی گرد ○ **سوال** ازیں تقریر واضح شد کہ اصل قاعدہ
در یَعِدُ یافتہ می شود و تَعِدُ و اَعِدُ و نَعِدُ تابع آں ہستند پس آنچہ کہ دریں رسالہ نوشتہ
کہ تقریر قاعدہ در مطلق علامت مضارع می باید صرف در یا تقریر قاعدہ نمودن و
دیگراں را تابع قرار دادن تطویل لاطائل ست غلط می شود ○ **جواب** در تحریر
قواعد دو مقام ست یکے تقریر قاعدہ دیگر بیان نکتہ وسبب حکم قاعدہ در تقریر قاعدہ
بیان کلی باید کہ شامل جمیع جزئیات باشد ودر بیان نکتہ وسبب شرح نمودہ شود کہ
علت حکم چنیں یافتہ شد در فلاں صیغہ ودیگراں را تابع کردہ اند در اصل تقریر تفریق
نمودند موجب انتشار ذہن می شود ولہذا عادت محققین ہمچنیں است کَمَا تَرٰی فِی
اَلْفُصُوْلِ الْاَکْبَرِیَّۃِ وَالْاُصُوْلِ الْاَکْبَرِیَّۃِ وسائر کتب اولی التحقیق وتحقیق اصالت
وفرعیت فعل ومصدر بعد ازیں در ہمیں باب حسب افادات جناب استاذی خواہد آمد
○ **افادہ** اَبٰی یَاْبٰی را کہ از فَتَحَ یَفْتَحُ بے آنکہ عین یا لامش حرف حلق باشد آمدہ شاذ
گفتہ اند وکلمات دیگر مثل قَلٰی یَقْلٰی وعَضَّ یَعَضُّ وبَقٰی یَبْقٰی علی بعض اللغات[2] ہم از فَتَحَ

---

[1] **سوال** اُکرِمُ کہ در اصل أأکرِمُ بود ہمزۂ دوم را حذف کردند بواو چرا بدل نکردند باوجودیکہ قاعدہ ابدال موجود است **جواب** ابدال بواو در جائے واجب ست کہ ہمزہ دوم اصلی باشد وایں ہر دو ہمزہ زائدہ است لہذا برائے کثرت استعمال وتخفیف ہمزہ دوم را محذوف گردانیدند۔

[2] اشارت است بآنکہ بعضے ایں لغات را از باب سمع یسمع نیز خوانند دریں صورت تردد باقی نماند وصاحب صراح نیز عضّ یعضّ را از باب سمع آوردہ ودر قاموس گفتہ کہ از فتح ہم آمدہ **سوال** در قول تعالیٰ وَیُہْلِکُ الْحَرْثَ بفتح لام از باب فتح وارد است باوجودیکہ صحیح است وبوضع عین یا لام کدام حرف از حروف حلقی موجود نیست **جواب** بر تقدیر ایں قراءت ایں لغت از باب تداخل خواہد بود ومبنی تداخل آنست کہ ماضی از باب دیگر ومضارع از باب دیگر باشد وہر دو از یک باب استعمال کردہ شود واز ہمیں قبیل ست رَکَنَ یَرْکَنُ کہ نزد بعضے از باب نصر ونزد بعضے از سمع آمدہ است پس ماضی آنرا از نصر ومضارع را از سمع گرفتہ از باب فتح گردانیدند۔

بے شریطہ مذکور آمدہ برائے دفع شذوذ اینہا حضرت استاذی تقریر قاعدہ برین نہج نمودند کہ ہر کلمہ صحیح کہ از باب فَتَحَ یَفْتَحُ آید باید کہ عین یا لامش حرف حلق باشد قید صحیح در قاعدہ افزودند پس شذوذ آں کلمات کہ بعضے ناقص وبعضے مضاعف ہستند لازم نیاید ○ **دفع شذوذ کُلْ وخُذْ ومُرْ** ○ **افادہ** در کُلْ وخُذْ ومُرْ کہ در اصل اُؤْکُلْ واُؤْخُذْ واُؤْمُرْ بودہ حذف ہمزتین را شاذ گفتہ اند حضرت استاذی دفع شذوذ اینہا بایں نہج فرمودند کہ دریں صیغہا قلب[1] مکانی واقع شدہ کہ فا را بجائے عین بردند وعین را بجائے فا پس اُکُؤْلْ اُخُؤْذْ اُمُؤْرْ شد پس بقاعدہ یَسَلُ ہمزہ را حذف کردند وہمزہ وصل باستغنار بیفتاد ○ **سوال** قاعدہ یَسَلُ جوازی ست وحذف در کُلْ وخُذْ وجوبی ○ **جواب** ما تقریر قاعدہ برین نمط میکنیم کہ ہر ہمزۂ متحرک بعد ساکن غیر مدہ زائدہ ویاء تصغیر باشد حرکت آں ہمزہ بماقبل[2] رود وہمزہ حذف شود وجوبًا اگر وقوع ہمزہ بعد ساکن بسبب قلب باشد یا در فعلے[3] از افعال قلوب باشد والا جوازًا پس وجوب حذف ہمزہ در افعال رُؤْیت ہم بقاعدہ است ودریں ہر سہ صیغہ ہم بقاعدہ وامتناع حذف ہمزہ در اسمائے رُؤْیت ہم بقاعدہ است ○ ودر مُرْ قلب وعدم قلب ہر دو آمدہ بر تقدیر قلب ہمزہ وجوبًا حذف میشود ولہذا اُمُؤْرْ نیامدہ وبر تقدیر عدم قلب حذف نمی شود وقلب[4] مکانی در لغت عرب بسیار واقع میشود گاہے بردن فا بجائے عین وعین بجائے فا مثل آدُرٌ در اَدْوُرٌ جمع دَارٌ کہ در اصل اَدْوُرٌ

ل قلب مکانی عبارت است از تقدیم وتاخیر در ترتیب حروف وکلام علت وقاعدہ برائے آں مقرر نگردیدہ طریق معرفت آں در کتب ورسائل مرقوم وبعضے از آں جناب مصنفؒ ہم درہمیں افادہ یاد فرمودہ ۞ ۲ ہمزہ متحرک وماقبل آں حرف صحیح ساکن حرکت ہمزہ را نقل کردہ بماقبل دادند ہمزہ را حذف نمودہ اُخُذْ شد بعدہ ہمزہ وصل را نیز حذف کردند بنا بر عدم احتیاج زیراکہ حرف اول بسبب نقل حرکت متحرک گردید واحتیاج ہمزہ وصل نماند ۞ ۳ افعال قلوب حسب اصطلاح نحاۃ عبارت است از افعال ہفتگانہ ظَنَنْتُ وحَسِبْتُ وخِلْتُ وزَعَمْتُ وعَلِمْتُ ورَأَیْتُ ووَجَدْتُّ ست ووجہ تسمیہ ایں افعال بافعال قلوب آنست کہ تعلق اینہا بقوی وحواس باطن است بخلاف دیگر افعال کہ آنہا بحواس ظاہر علاقہ دارند یا آنکہ محل ایں افعال قلوب است ومنحصر بودن امثال در عدد ہفتگانہ بحسب اصطلاح است نہ باعتبار عقل زیراکہ عرفت واعتقدت نیز از افعال قلوب ست لیکن در استعمال دریں ہر دو فعل احکام افعال قلوب جاری نمی شود **سوال** قاعدہ مذکور در افعال قلوب غیر افعال رویت جاری میشود بخلاف توجیہ قلب کہ افعال رویت ومقلوبات ہر دو را شامل ست پس در بیان ایں قاعدہ توجیہ ثانی را چرا اختیار فرمودہ **جواب** مراد مصنفؒ آنست کہ بر تقدیر ہر دو توجیہ شائبہ شذوذ ازیں الفاظ ارتفاع می یابد نہ آنکہ ہر دو توجیہ را اختیار باید ساخت ۞ ۴ بدانکہ قلب مکانی در ثلاثی بر شش وجہ ودر رباعی بر بست وچہار وجہ متصور می شود مثال ثلاثی فَعَلَ حسب ترتیب معین دوم فَلَعَ عین بجائے لام ولام بجائے عین سوم عَفَلَ فا بجائے عین وعین بجائے فا چہارم عَلَفَ عین بجائے فا وفا بجائے لام پنجم لَفَعَ لام بجائے فا وفا بجائے عین وعین بجائے لام ششم لَعَفَ لام بجائے فا وفا بجائے لام ومثال رباعی چوں دَحْرَجَ[1] دجرح[2] درحج[3] دحجر[4] دحرج[5] وحدرج[6] حردج[7] حرجد[8] محرد[9] حجدر[10] حدجر[11] ردحج[12] رحدج[13] ردجح[14] رجدح[15] رجحد[16] دجرح[17] جدرح[18] جرحد[19] جحرد[20] جحدر[21] جدحر[22] وعلی ہذا القیاس در اسم خماسی صد وبست وجہ حاصل می شود وقاعدہ دریں باب آنست کہ ہر قدر حروف کلمہ باشد اعداد اسم الیہ آنرا باہم دریکدیگر ضرب کنند واز حاصل آں اعداد مراتب قلب دریافت سازند واللہ اعلم ۞

بود واو بقاعدۂ وُجُوہٌ ہمزہ شد و بقلب مکانی بجائے فا رفتہ بقاعدہ آمَنَ الف شد پس آدُرٌ بروزن اَعْفُلٌ شد ○ وگاہے بردن عین بجائے لام چوں قِسِیٌّ در قُوُوْسٌ جمع قَوْسٌ سین را بجائے واو بردند واو را بجائے سین قُسُوْوٌ شد پس بقاعدہ ۱۵ مثل دِلِیٌّ گشت ○ وگاہے بردن لام بجائے فا و فا بجائے عین و عین بجائے لام چوں اَشْیَاءُ کہ دراصل شَیْئَاءُ بود اسم جمع شَیْءٌ مثل نَعْمَاءُ اسم جمع نِعْمَتٌ و اَشْیَاءُ بروزن اَفْعَالُ نمی تواند شد زیراکہ اشیاء غیر منصرف[1] ست و بر تقدیر بودنش بروزن افعال سببے برائے منع صرف آں یافتہ نمی شود لہٰذا اصلش بروزن فَعْلَاءُ[2] قرار دادند کہ ہمزہ ممدودہ سبب منع صرف ست قائم مقام دو سبب و بعد قلب اَشْیَاءُ بروزن لَفْعَاءُ شدہ ○ نوشتہ اند کہ قلب بدیگر اخوان[3] اشتقاقی آں کلمہ شناختہ میشود مثل آدُرٌ کہ بلفظ دَارٌ واحد و دُوْرٌ جمع دُوَیْرَۃٌ تصغیر معلوم میگردد کہ در آدُرٌ عین بجائے فا رفتہ و ہمچنیں در قِسِیٌّ از لفظ قَوْسٌ و تَقَوُّسٌ مدرک میگردد کہ اصل قِسِیٌّ قُوُوْسٌ بودہ و ہمچنیں قلب شناختہ میشود بایں کہ اگر قائل بقلب نشوند منع صرف بے سبب لازم آید چنانکہ در اَشْیَاءُ ○ جناب استاذی می فرمودند کہ ہمچنیں قلب شناختہ میشود باینکہ اگر قلب را اعتبار نکنند شذوذ لازم آید چنانکہ در کُلْ خُذْ مُرْ چنانکہ منع صرف بے سبب خلاف قیاس ست و داعی اعتبار قلب گردیدہ[5] ہمچنیں تخفیف ہمزہ یا اعلال بے تحقق علت خلاف قیاس است و داعی برائے اعتبار قلب میتواند شد

○ **بیان افادات** ○ افادہ در لَمْ یَکُنْ و اِنْ یَکُنْ گاہے نون را حذف کردہ

[1] ایں تعریض ست بر مذہب کسائی کہ قائل است کہ در اشیاء قلب واقع نشدہ بلکہ بر اصل خود بروزن افعال بودہ است و منع صرف آں محض بنا بر توہم آں بروزن فعلاء واقع گردیدہ است۔

[2] غیر منصرف اسمیست کہ دو سبب از اسباب منع صرف درو باشد و اسباب منع صرف نہ است عدل و وصف و تانیث و معرفہ و عجمہ و جمع و ترکیب و وزن فعل و الف و نون زائدتان و تعریف ہریکے در نحو مذکور ست و مثال آں چوں عمر و احمر و طلحہ و زینب و ابراہیم و مساجد و معدیکرب و احمد و عمران و از جملہ اسباب تانیث را کہ بالف مقصورہ و ممدودہ باشد و ہمچنیں جمع اقصی را کہ قائم مقام دو سبب گردانیدہ اند و حکم غیر منصرف آنست کہ جر و تنوین براں نمی آید۔

[3] نزد خلیل و سیبویہ اصل اشیا شیآء بروزن فعلاء بودہ است لام را بر فا مقدم گردانیدند برائے کراہت اجتماع ہمزتین۔

[4] و ایں قاعدہ در معرفت قلب بتحقیق و تصحیح شیخ رضی موافق و مطابق است کہ معرفت جمیع مقلوبات را از اصل آں باید فہمید۔

[5] تا منع صرف خلاف قیاس لازم نیاید و داعی دیگر نیز موافق مذہب خلیل دریں جا موجود است زیراکہ یکے از طریق معرفت قلب نزد خلیل آنست کہ اگر قلب را دراں لفظ اعتبار نکنند مودی باجتماع ہمزتین شود و در اُمْرُ خُذْ نیز ہمچنیں ست۔

لَمْ یَکُ وَاِنْ تَکُ میگویند و ایں حذف را خلافِ[1] قیاس گفتہ اند جناب استاذی غفر اللہ لہ تقریرِ قاعدہ برائے آں فرمودند و آں ایں کہ ہر نون کہ در آخر فعل ناقص واقع شود حین دخول جوازم جائز است کہ حذف گردد ہر چند کہ ایں قاعدہ منحصر در ہمیں یک فرد ست لیکن کلیت را انحصار در فرد واحد مضر نیست تخلف بعضے جزئیات در حکم مضر ست و بس و نظیر ایں تقریر بعضے محققین ست قاعدہ را در لفظ یا اللہ کہ باثبات ہمزہ با حرف ندا می آید یعنی ایں کہ ہر الف و لام کہ در اسمی از اسمائے الٰہی بعد حذف ہمزہ بجایش قائم شدہ باشد بوقت دخول حرف ندا ہمزۂ آں قطعی شدہ باقی ماند ایں کلیہ ہم منحصر در لفظ اللہ[2] است و بس

دفع شذوذ اتخذ ○ **افادہ** یائے مبدل از ہمزہ چوں فائے اِفْتِعَال باشد تا می شود چوں اِیْتَکَلَ و اِیْتَمَرَ لہٰذا اِتَّخَذَ کہ دراں یا تا شدہ شاذ گفتہ اند جناب استاذنا المرحوم برائے دفع شذوذ آں می فرمودند کہ تا در اتخذ اصلی است مجرد آں تَخِذَ یَتْخَذُ بودہ است نہ اَخَذَ یَأْخُذُ و بودن تخذ بمعنی اخذ از بیضاوی واضح می شود پس اِتَّخَذَ مثل اِتَّبَعَ ست کہ ماخوذ از تَبِعَ و تا ء آں اصلی است ○

تحقیق اصالت و فرعیت مصدر ○ **افادہ** فیما بین بصریین و کوفیین اختلاف است دریں کہ فعل اصل ست یا مصدر کوفیان باول قائل اند و بصریان بثانی و اصل اختلاف در ہمین ست کہ آیا فعل ماضی را مادہ و اصل قرار دادہ مشتق منہ باید گفت و مصدر را فرع و مشتق ازاں یا بالعکس[3] پس بصریان بامر معنوی استدلال می کنند کہ معنی مصدری مادہ و اصل برائے معانی جمیع

[1] بعضے مبتدیاں را در آیہ وَاِنْ تَکُ مِثْقَالَ حَبَّۃٍ خدشہ وارد میشود کہ حذف نون اصلی از لم یک خلاف قاعدہ عرب است زیرا کہ بجز حروف علت و ہمزہ کدام حرف اصلی در کلام اسقاط نمی یابد ایں شبہ محض بسبب قلت تتبع لغت عرب وارد میشود و الا از معائنہ کتب عربیہ بتحقیق میرسد کہ در اکثر اسماء و افعال و حروف حذف غیر حروف علت و ہمزہ در بعضے ازاں بر وفق قیاس و در بعضے بر وفق سماع واقع است چوں حذف تا در باب تفعل و تفاعل و مانند ظَلْتُ و لَبَتُّ و اَحَسْتُ و قَرْنَ کہ در اصل ظللت و لبست و احسست و اقْرِرْنَ بودہ در مثال اول لام اصلی و در دوم و سوم سین و در چہارم را محذوف گردیدہ و ہمچنیں در اسما چوں نَاسٌ و سَہٌ و دَدٌ کہ در اصل اناس و ستہ و ددن بودہ است و در حروف چنانچہ در من اسماء علماء و علی الماء علماء میخوانند و در منذ مذ و منذ ہر دو مستعمل است و ہمچنیں در دیگر کلمات حذف حرف اصلی در غیر حرف علت و ہمزہ واقع شدہ و علماء صرف آنرا در مقام خود بہ ضبط آوردہ اند و ازیں قبیل در لم یک نون را بر وفق قاعدہ مذکور در متن حذف گردانیدہ اند و سیبویہ دریں باب شرط کردہ کہ حرفِ ساکن بعد نون نباشد و الا نون مذکور البتہ اسقاط نخواہد یافت چوں قولہ تعالیٰ لَمْ یَکُنِ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا مِنْ اَہْلِ الْکِتٰبِ و فصحاء عرب قدیمًا و جدیدًا استعمال لم یک در کلام خود نمودہ اند چنانچہ امرء القیس بن حجر کندی کہ چہل سال قبل از زمان سعادت تو امان آنحضرت افصح شعرائے عرب بودہ است در قصیدہ معلقہ خود گفتہ وَاِنْ تَکُ قد ساءتک منی خلیقۃ ⁂ فسلی ثیابی من ثیابک تنسل ⁂

[2] بدانکہ در اصل لفظ اللہ سہ مذہب است اول آنکہ در اصل اِلَاہٌ بود بمعنی معبود ہمزہ را حذف کردند لاہ شد بعدہ الف و لام تعریف را قائم مقام ہمزہ محذوف گردانیدند و لام را در لام ادغام نمودند اللہ گشت دوم آنکہ اصل آں الالہ بود و حرکت ہمزہ نقل کردہ بماقبل دادند و ہمزہ را حذف نمودہ و لام اول را ساکن گردانیدہ در دوم ادغام نمودند اللہ شد و سوم آنکہ اصلش لاہا بودہ و ایں لفظ سریانی است بعد ازاں چوں معرب کردند الف آخر را حذف نمودند بعدہ در اول آں الف لام در آوردند لام را در لام ادغام نمودند اللہ شد و مذہب اول اصح است چنانکہ از بیان مصنف ثابت میشود ⁂

[3] یعنی مصدر را مشتق منہ قرار دہند و فعل ماضی را مشتق زیرا کہ معنی مصدر در جمیع افعال و اسمائے مشتقہ یافتہ میشوند پس مصدر را اصل آنہا خواہند گفت و فعل را فرع و دیگر وجہ استدلال شان آنکہ مفہوم مصدر واحد است و مفہوم فعل متعدد از جہت دلالت آں بر حدوث زمان و واحد قبل متعدد است دیگر آنکہ مصدر اسم است و اسم مستغنی از فعل است و افعال برائے اسناد بجانب او محتاج اند جواب ایں استدلالات نیز از جانب کوفیاں در مطولات بمقام خود مذکور ⁂

اَفْعَال واسمائے مشتقہ است پس لفظ مصدر ہم مادہ واصل برائے جمیع مشتقات باشد وکوفیان بامور لفظیہ[5] استدلال می کنند مثلاً اکثر مصدر تابع فعل در اعلال میباشد واعلال از امور لفظیہ است پس مصدر را فرع فعل در لفظ ومشتق ازاں می باید گفت ⬭ جناب استاذنا المرحوم مذہب کوفیین را ترجیح میدادند وفی الواقع دلائل قویہ بر رجحان مذہب کوفیین قائم ست اول اینکہ گفتگو در اشتقاق[1] ست واشتقاق از امور لفظیہ است اگرچہ علاقہ بمعنی ہم دارد پس در لفظ فعل ماضی ومصدر تامل باید کرد کہ آیا لفظ فعل ماضی لیاقت مادہ بودن میدارد یا لفظ مصدر وعند التامل مدرک میگردد کہ لفظ فعل لیاقت مادیت دارد نہ لفظ مصدر زیراکہ جملہ حروفے کہ در فعل ماضی یافتہ می شود بالضرورت در مصدر یافتہ می شود ولاعکس ⬭ وہم جز ہفت[2] وزن مصادر ثلاثی یعنی قَتْلٌ فِسْقٌ شُكْرٌ طَلَبٌ خَنِقٌ صِغَرٌ ہُدًی وتَفَاعُلٌ وتَفَعُّلٌ وتَفَعْلُلٌ در ہمہ اوزان حروف مصدر را از حروف فعل ماضی زائد ست ⬭ وظاہر ست کہ لیاقت مادیت ہمون میدارد کہ در جملہ فروع یافتہ شود نہ آنکہ یافتہ نشود وہم مزید علیہ اَحَق واَلْیَق ست باصالت و مادیت نہ مزید[3] ⬭ وبودن ہمہ حروف فعل ماضی در جملہ مصادر عیان ست در اِخْشِیْشَانٌ واِدْہِیْمَامٌ کہ واو موجود در اِخْشَوْشَنَ والف موجود در اِدْہَامَّ یافتہ نمی شود وجہش اینکہ واو والف در مصدر بسبب کسرہ ماقبل حسب اقتضائے قاعدہ یا گردیدہ پس بالاصل واو والف در مصدر موجود ست ⬭ واگر مصدر مادہ بودے ماضی اِخْشَیْشَنَ واِدْہَیْمَ آمدے[4]

---

[1] معنی اشتقاق در لغت برآوردن چیزے و در اصطلاح اہل تصریف عبارت از وجدان تناسب است میان دو لفظ وآن بر سہ قسم است یکے صغیر وآن تناسب دو لفظ در حروف وترتیب است چون ضَرَبَ از ضَرْبٌ دوم کبیر وآن تناسب لفظ است بدون لحاظ ترتیب چون جَبَذَ از جَذَبَ سوم اکبر وآن تناسب واتحاد مخرج است بدون لحاظ ترتیب وحروف چون نَہَقَ از نَعَقَ زیراکہ ہا وعین ہر دو از حروف حلق اند لہذا نہق را مشتق ونعق را مشتق منہ خوانند ومراد اہل تصریف از اشتقاق اشتقاق صغیر ست واز قسمین اخیرین مقصود نہ ؛

[2] این حصر بر سبیل استقراست والا اوزان مصادر ثلاثی قاعدہ مقرر ندارد ؛

[3] جواب سوال مقدر کہ یا کہ در اخشیشان و ادہیام است در اِخْشَوْشَنَ واِدْہَامَّ یافتہ نمیشود وواو کہ در اخشوشن والفیکہ در ادہام ست و در مصدر غیر موجود است وتقریر جواب در متن مذکور اخشیشان در اصل اِخْشِوْشَانٌ بود واو ساکن وماقبل آن مکسور واو یا شد وہمچنین اِدْہِیْمَامٌ بکسر ہا واثبات الف بودہ الف ساکن وماقبل آن مکسور الف یا گردید اخشیشان وادہیام گشت ؛

[4] زیراکہ در مصادر آن یا موجود ست و ہمچنین در دیگر افعال واسمائے مشتقات وجود ..... یا مذکور می باید ؛

[5] وازہمین قبیل است شعر ضابئ ابن حرث البرجمی

وَمَنْ يَكُ اَمْسٰى بِالْمَدِيْنَةِ رَحْلُهٗ
فَاِنِّيْ وَقَيَّارٌ بِهَا لَغَرِيْبٌ

وہمچنیں ہمہ افعال و اسمائے مشتقہ زیراکہ قاعدہ[1] و وجہے برائے ابدال یا بواو در اُخْشُوْشَنَ وبالف در اِدْہَامَّ یافتہ نمی شود ⬭ و در مصدر تفعیل[2] کہ حرف مکرر ماضی یافتہ نمیشود محققان گفتہ اند کہ اصل یائے تفعیل آں حرف مکرر بودہ مثلاً تَحْمِیْدٌ در اصل تَحْمِمْدٌ بود میم دوم[3] را بیا بدل کردند اکثر در مضاعف حرف دوم را برائے دفع ثقل بحرف علت بدل میکنند چنانچہ[4] در دَسّٰہَا کہ اصلش دَسَّسَہَا بود سین آخر را بالف بدل کردند ⬭ **سوال** اینکہ گفتی بہ تَبْصِرَۃٌ و تَسْمِیَۃٌ و سَلَامٌ و کَلَامٌ مصادر تَفْعِیل و قِتَالٌ و قِیْتَالٌ مصدر مفاعلۃ منتقض می شود چہ دریں مصادر جملہ حروف ماضی موجود نیست ⬭ **جواب** گفتگو در اصل مصادر ست کہ کُلِّیَۃً در باب باشد مصادر قلیلۃ الوجود اعتبار را نشاید وسَلَامٌ وکَلَامٌ را اسم مصدر گفتہ اند و اصل وزن تَفْعِلَۃ تَفْعِیْل برآوردہ اند و گفتہ کہ تَسْمِیَۃٌ مثلاً در اصل تَسْمِیْوٌ[5] بود یا را حذف کردہ تا در آخر عوض دادند و واو بسبب رابعیت یا شدہ و در قِیْتَالٌ الف کہ در ماضی بود بسبب کسرۂ ماقبل یا شدہ و قِتَال مخفف آنست پس در جملہ مصادر ہمہ حروف فعل ماضی ولو تقدیراً موجود ست ⬭ دوم آنکہ فعل بے مصدر یافتہ میشود مثلاً لَیْسَ و عَسٰی پس اگر مصدر اصل باشد وجود فرع بے وجود اصل لازم آید مصدر بے فعل نیامدہ و بعضے مصادر را کہ عقیمہ[6] گفتہ اند مثل مَتْن[7] و تقسیم[8] کہ ازیں ہر دو جز فاعل نیامدہ پس بودن اینہا ایں چنیں مسلّم نیست چنانچہ از قاموس[9] واضح میشود ⬭ سوم ایں کہ بصریاں بودن معنے مصدری را مادہ برائے معانی افعال و مشتقات دلیل بر اشتقاق لفظ فعل از لفظ

[1] دفع دخل کہ گفتہ شود جائز است کہ یا در اخشیشان و ادہیمام است در اخشوشن و ادہام بواو و الف ابدال یافتہ باشد بر ایں تقدیر تخلف فعل از مصدر لازم نمی آید ؛ [2] جواب سوال مقدر از طرف بصریاں بر کوفیاں وارد میشود کہ بر مذہب آنہا جمیع حروف کہ در فعل ماضی ست وجود آں در مصدر کہ فرع آنست می بـ‍ـاید و حالانکہ عین مکرر کہ در فعل ماضی باب تفعیل ست در مصدر آں یافتہ نمی شود پس ہرچہ توجیہ شما بہ نسبت ایں باب خواہد بود ہمون توجیہ در اخشیشان و ادہیمام نیز معتبر باید ساخت ؛ [3] و توجیہ دیگر نیز دریں باب می تواند شد کہ نزد سیبویہ اصل تفعیل فعّال بودہ است حرف مکرر را حذف نمودہ تائے عوض در آوردہ و الف بعد عین ملحق گردانیدند چنانکہ قبل ازیں ترقیم یافت ؛ [4] و ازیں قبیل است لفظ قیراط کہ در اصل قِرّاط بکسر قاف و تشدید را بودہ زیراکہ جمع آں قراریط آمدہ است حرف تضعیف آنرا بیا بدل نمودہ قیراط گشت ؛ ہکذا فی الصراح [5] **سوال** یا را در تسمیو وغیر آں چرا حذف نمودند **جواب** زیراکہ اگر یا را حذف نمی کردند واو بقاعدہ تداعی یا شدہ در یا ادغام می یافت و دریں صورت بسبب تشدید یا ثقل عظیم می آید و اما تنصیص بر حذف یائے تفعیل ازاں جہت نمودہ اند کہ مدہ است و قابلیت حرکت نمیدارد پس اگر یائے ثانی را حذف کنند بر ایں تقدیر بسبب الحاق تائے تانیث مدہ را متحرک باید گردانید و ایں امر ممنوع است ؛ [6] عقیمہ در لغت زنے را گویند کہ بچہ نزاید و در اصطلاح عبارت ست از مصدر یکہ فعل ازاں ماخوذ نشود ؛ [7] مَتْنٌ بمعنی نکاح و حلف و ضرب و رفتن بروئے زمین و کشیدن و ہر چیزیکہ از زمین سخت شود و فعل آں چون کرم و گفتہ میشود مَتَنَ الْکَبْشُ ہرگاہ صفن اورا شگافتہ خصیہ ہا ازاں بیرون آرند ؛ [8] دفع شبہ کہ از فقرہ سابق پیدا گردیدہ ؛ [9] در قاموس ست قسمہ یقسمہ و قسمہ جزاہ ای پارہ گردانید اورا و قسم چون کرم و مقسم چون مکرم و مصدر آں قسمت ست ؛

مصدر قرار دادہ اند ○ این معنی بعد تامل در حقیقت اشتقاق لفظی محض باطل می گرد
وحقیقت اشتقاق لفظی این ست کہ در دو لفظ تناسب باشد لفظاً ومعنیً وہر جا از لفظے
اعتبار بناء لفظ دیگر سہل باشد لفظ دوم را مبنی ومشتق از لفظ اول قرار دہند صورت صَوغ
اَوَانی وحُلی از ذہب وفضہ کہ مادہ ذہب وفضہ علیحدہ اولاً موجود ست ودران تصرف کردہ
اَوَانی وحُلی می سازند ایں[1] جانیست کہ مشتق منہ علیحدہ اولاً موجود بود ودران تصرف کردہ مشتق
راساختہ اند تحقق مشتق منہ ومشتق باعتبار وضع واستعمال در زمان واحدست ○ پس دلیل
دلیل اشتقاق فعل از مصدر کَصَوْغِ الْاَوَانِیْ وَالْحُلِیِّ مِنَ الذَّہَبِ وَالْفِضَّۃِ ذکر نمودن قیاس[2] مع
الفارق است ○ **فائدہ** غیر محققین در بیان ایں اختلاف وتحریر دلائل طرفین عجیب
خبط می کنند تقریراً[3] اختلاف در مطلق اصالت وفرعیت می کنند ودر بیان استدلال می گویند
کہ بصریاں بایں جہت مصدر را اصل می گویند کہ فعل از مصدر مشتق است وکوفیاں بایں
جہت فعل را اصل می گویند کہ مصدر تابع فعل است در اعلال بازمحاکمہ می کنند کہ مصدر
من حیث الاشتقاق اصل است وفعل من حیث الاعلال اصل است واصل حقیقت
آنست کہ تحریر نمودیم ○ بالجملہ نزد بصریاں شش اسم مشتق اند اسم[1] فاعل واسم[2] مفعول
واسم[3] ظرف واسم[4] آلہ وصفت[5] مشبہ واسم[6] تفضیل ونزد کوفیاں ہفت شش مذکور ویک مصدر
واصل اختلاف در اشتقاق ست کہ فعل از مصدر مشتق است یا مصدر از فعل ودلائل
قویہ مقتضی ترجیح ثانی ست کہ مذہب کوفیان ست ○ **افادہ** واو در جمع مذکر غائب و

[1] ایں کلام مبنی است بررد تقریر بصریان کہ اشتقاق فعل از مصدر برطریق صَوغ اَوَانی وحُلی از ذَہَب وفِضّہ قرار دادہ اند یعنی چنانکہ ظروف وزیور کہ از ذہب وفضہ سازند دراں اصل فضہ وقیمتش باقی می ماند وبہائی وقیمتی دیگر برآں زیادہ می شود ہمچنیں لفظیکہ از مصدر ساختہ شود مادہ ومعنی مصدر درآں باقی ماند وصورت ومعنی دیگر دراں بوجہ اشتقاق حادث گردد چنانچہ در اضرب کہ مشتق از ضرب است حروف ضرب ومعنی آں باقی است معنی وہیئت دیگر دراں حادث گردید وحاصل ایں تقریر آنست کہ اگر فعل را اصل ومصدر را از فرع قرار دہند معنی فعل بعینہ در مصدر باقی نمی ماند بلکہ نقصان وارد می شود زیراکہ فعل دلالت بردو معنی دارد یعنی حدث وزمان ومصدر صرف دلالت برحدث می دارد ومعنی دیگر دراں مفقود است دریں صورت تخلف فرع از اصل در معنی لازم می آید وآں ممتنع است ؛ [2] قیاس کردن چیزے را بر چیزے بلا مناسبت واشتراک میان ہردو چوں خواص انسان را بر فرس قیاس نمودن ؛ [3] وبرایں تقریر اصل وفرع بودن کلمۂ واحد لازم می آید ؛ [4] ای مانند ساختن ظروف وزیورات از زر ونقرہ ؛

حاضر ویا در مؤنث حاضر که با نون ثقیله حذف می شود بصریاں می گویند که بسبب اجتماع ساکنین وکوفیاں می گویند که بسبب اجتماع ثقیلین ولهذا الف[1] ساقط نمی شود که ثقیل نیست وبصریاں در بیان وجه عدم حذف الف در تثنیه گویند که اگر حذف می کردند واحد وتثنیه باهم ملتبس می شدند[2] ○ جناب استاذنا المرحوم دریں امر هم ترجیح مذهب کوفیاں میفرمودند وبر بصریاں از جانب کوفیه اعتراض وارد می نمودند که اگر ایں اجتماع ساکنین مقتضی حذف است بایست نه چنانکه نون خفیفه در مواقع الف نمی آید نون ثقیله هم[3] نمی آید تحریر[4] کلام دریں مقام آنست که اجتماع[5] ساکنین که دراں ساکن اول مده باشد وساکن دوم حرف مشدد واگر دریک کلمه باشد جائزاست ومده را حذف نکنند چوں ضَالِّيْنَ واَتُحَاجُّوْنِّيْ واین را اجتماع[6] ساکنین علی حده می گویند واگر در دو کلمه باشد اول را که مده است حذف کنند چوں يَخْشَى اللهَ واُدْعُوْا اللهَ واُدْعِي اللهَ ونون ثقیله با فعل مضارع در حقیقت کلمه علیحده است مگر بسبب شدت امتزاج هر دو بمنزله کلمه واحده شدند ○ پس می گوئیم که اگر وحدت کلمه را اعتبار کنند باید که واو ویا را هم حذف نمایند لَيَفْعَلُوْنَّ ولَتَفْعَلِيْنَّ گویند واگر اثنینیت را اعتبار کنند الف را هم حذف کنند[7] ○ وحدیث التباس سخنی است
وشدت اتصال را از نظر انداز ند
که طفلان را بآں فریب توان داد ورنه از التباس تا کجا خواهند گریخت هزار جا التباس بسبب اعلال گردیده است مثلاً تَدْعِيْنَ واحد مؤنث حاضر بسبب اعلال با جمع مؤنث حاضر ملتبس شده ودر جمیع ابواب ناقص مکسور العین ومفتوح العین چه مجرد وچه مزید ایں

[1] زیراکه اگر حذف واو ویا در صیغ مذکوره بسبب اجتماع ساکنین بود در اضربان نیز الف را حذف می نمودند ؛ [2] وتوجیه دیگر نیز دریں باب از بصریاں منقول است وآں اینکه در الف نسبت بواو ویا مد بیشتر یافته میشود ومد در حروف قائم مقام حرکت است لهذا در تثنیه اجتماع ساکنین جائز داشتند بخلاف واحد وجمع که دراں ایں ترجیح مفقود است ؛ [3] وبریں تقدیر کلمه از لزوم اجتماع ساکنین وهم از التباس محفوظ می ماند ؛ [4] تمهید ست برائے مقدمه آینده ؛ [5] سوال دریں صورت اجتماع ساکنین چرا جائزست جواب مدغم ومدغم فیه هر دو در حکم حرف واحد اند ومدغم فیه متحرک است پس مدغم نیز بمنزله متحرک گشت بریں تقدیر اجتماع ساکنین لازم نمی آید ومنشاء اتحاد مدغم ومدغم فیه آنست که تحریک زبان در لفظ حرف مدغم ومدغم فیه هر دو بدفعهٔ واحده واقع میشود ؛ [6] بنا بر آنکه یعنی ایں قسم اجتماع ساکنین بر حد خود است واز حد خود تجاوز ننموده ؛ سوال اجتماع ساکنین علی حده را در دو کلمه چرا جائز نمی دارند جواب زیراکه اجتماع ساکنین علی حده اگرچه در دو کلمه نیز حاصل است لیکن تاهم خالی از کلفت نیست هرچند شروط اجتماع ساکنین علی حده در دو کلمه نیز است لیکن تاهم نفس اجتماع ساکنین خالی از کلفت نیست لهذا چوں احد الساکنین در آخر کلمه که موضع تغیر وتخفیف است واقع شود حذف آں اولی است ؛ [7] زیراکه واو ویا را کلمه علیحده اعتبار کردن والف را جزو کلمه قرار دادن ترجیح بلا مرجح ؛

التباس موجود ست پس این التباس چرا مانع اعلال نشد و نہجیکہ تثنیہ با واحد مغائرت دارد دال بر تعدد، ہمچنیں جمع ہم جواز التباس دریکے و عدم جواز در دیگرے تحکم[1] محض ست ○ وبعد التنزل[2] میگوئیم کہ برائے تحاشی[3] از التباس اجتماع ساکنین جائز می گردد یا نہ بر شق[4] اول بایستے کہ نون خفیفہ ہم باالف[5] بیاید و بر شق[6] ثانی بایستے کہ نہجے کہ نون خفیفہ باالف نمی آید نون ثقیلہ ہم نمی آید ○ و آیں کہ اگر نون ثقیلہ ہم نمی آمد سبیل تاکیدی برائے تثنیہ باقی نمی ماند کلامے ست نہایت سخیف سبیل تاکید منحصر در نون نیست بطریق دیگر تاکید می توان کرد نہ بینی کہ افعل التفضیل از لون و عیب و مزید و رباعی نمی آید دراں جا ادائے معنی تفضیل بطریق دیگر میکنند[7] بالجملہ مذہب کوفیان کہ حذف واو و یا با نون ثقیلہ بسبب اجتماع ثقیلین ست بے غبار ست[8] و مذہب بصریان بہیچ وجہ راست نمی نشیند ○ **خاتمہ در صیغ مشکلہ**

مناسب معلوم شد کہ در خاتمہ کتاب صیغ مشکلہ قرآن مجید درج کردہ شود چہ مقصود بالذات از تعلم صرف و نحو ادراک معانی قرآن مجید ست و بیان آن صیغ موجب تذکر و تعلم اکثر قواعد صرف خواہد شد ○ و قاعدہ چنین است کہ در مقام سوال صیغہ را برسم خط نمی نویسند بلکہ بوضع تلفظ تا اشکال پیدا کند و دریں جا صیغہ کہ قابل استفسار ست بعد حرف **ص**[9] می نویسم و بیان آن بعد حرف **ب** ○ **ص** فَتَّقُوْنِ[10] **ب** صیغہ جمع مذکر امر حاضر معروف است فَاتَّقُوْنِ ہمزہ وصل اِتَّقُوْا بسبب درآمدن فا بیفتاد و نون کہ در آخر ست نون اعرابی نیست بلکہ نون وقایہ است کہ میان فعل و یائے متکلم برائے نگاہ داشتن آخر فعل از کسرہ

[1] تحکم برکسے بے سبب حکم راندن و در اصطلاح عبارت است کہ بے اقامت دلیل و برہان بر دعوی خود اصرار ورزیدن ÷ [2] یعنی بعد از فرود آمدن از تقریر التباس کہ سقم ایں دعوی مبرہن گشت ÷ ÷ [3] تحاشی بیک سو شدن از کشف و کنز ÷ غیاث اللغات یعنی اگر گویند کہ اجتماع ساکنین اگرچہ ناجائز است لیکن بسبب خوف التباس آنرا اختیار باید کرد ÷ ÷ [4] زیراکہ موجب عدم دخول خفیفہ ہمین ست کہ اگر نون خفیفہ مع الف بیاید الف بجہت اجتماع ساکنین ساقط شود بر ایں تقدیر التباس بمفرد لازم آید پس می گوئیم بر تقدیریکہ بسبب احتراز از التباس اجتماع ساکنین ناجائز می پندارند بر ایں تقدیر چار و ناچار برائے دفع التباس نون خفیفہ را بالف نیز جائز باید داشت ÷ [5] چنانکہ مذہب کوفیین ست زیراکہ یونس و کوفیین دخول نون تاکید خفیفہ در محال الف نیز جائز میدارند و اختلاف یونس و کوفیین درین ست کہ یونس قائل بہ بقائے سکون ست و کوفیاں مجوز کہ نون بدلیل قولہ تعالیٰ وَلَا تَتَّبِعَانِ بتخفیف نون و بصریاں گویند کہ در آیہ نون تاکید نیست بلکہ نون تثنیہ است واللہ اعلم ÷ [6] یعنی اگر گویند کہ اجتماع ساکنین در ہیچ حال خواہ خوف التباس باشد یا نہ جائز نباید بود ÷ ÷ [7] درایں چنیں محال یعنی اسم تفضیل را باتصال لفظ اشد و مثل آن ادا می نمایند چنانچہ گوئی اشد بیاضا و اشد عمیانا چنانکہ سابق گذشت ÷ [8] یعنی مبرا از شائبہ تردد و انکار است کہ مخالف دراں دست نتواند یافت ÷ [9] زیراکہ در اول لفظ صیغہ حرف صاد واقع است و ابتدا لفظ بیان از بائے موحدہ میشود ÷ [10] در آیہ کریمہ تَشْتَرُوْا بِاٰیٰتِیْ ثَمَنًا قَلِیْلًا وَّ اِیَّایَ فَاتَّقُوْنِ در رکوع چہارم پارہ الٓمٓ و جا بجا در دیگر آیات نیز ایں لفظ در قرآن مجید وارد است ÷

می آید اصل فَاتَّقُوْنِیْ بوده یائے متکلم را حذف کرده بر کسره نون وقایه[1] اکتفا کردند که اکثر چنیں می کنند بعد ازاں کسره بسبب وقف ساقط شد فَاتَّقُوْنِ گشت و ایں صیغه ناقص ست از باب افتعال حسب معمول از تَتَّقُوْنَ آں را ساخته اند و تَتَّقُوْنَ دراصل تَتَّقِیُوْنَ بوده ضمه یا بعد ازاله حرکت ما قبل بما قبل داده یا را واو کرده باجتماع ساکنین بینداختند تَتَّقُوْنَ شد ○ **ص فَارْهَبُوْنِ**[2] **ب** مثل فَاتَّقُوْنِ است جز آنکه صحیح است از فَتَحَ یَفْتَحُ ○ **فائده** اکثر بسبب لحوق نون وقایه بعد افعال موقوفه یا منجزمه که بعد حذف یائے متکلم بر نون وقف می آید صیغه اشکال پیدا می کند طالب علم متحیر میشود که با وصف جزم و وقف نون اعرابی چگونه آمده و همچنیں افتادن همزه در درج کلام موجب اشکال صیغه میشود بالخصوص که حرف کلمه دیگر را که اتصال آں سبب سقوط همزه شده با صیغه ضم کرده بپرسند چوں تُرْجِعِیْ از یَا اَیَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ[3] ارْجِعِیْ[4] (اے نفس مطمئنه بازگرد بسوئے رب خود) و هکذا سُعْبُدُوْا از یَا اَیُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوْا (اے آدمیان پرستید) و لَرْجِعُوْا از قِیْلَ ارْجِعُوْا (گفته شد بازگردید) و بِرْجِعُوْنِ از رَبِّ[5] ارْجِعُوْنِ ○ و مَا و لَا که بر ماضی ابواب همزهٔ وصل در می آید الف ایں هر دو هم می افتد پس مَجْتَنَبَ مَنْفَطَرَ لَنْفَجَرَ مَسْتُوْرِدَ[6] و امثال آں میشود و باعث اشکال میگردد بالخصوص در باب انفعال که لا صورت لن بر ماضی و ما صورت من پیدا می کند مَحْلَوْلِیْنَ علاوه جمع مذکر مفعول که پرسیده شود بهمیں قاعده بر می آید که مَا احْلَوْلَیْنَ[7] صیغه جمع مؤنث غائب نفی ماضی مجهول ست ناقص از باب افعیعال ○ و اکثر مَضْرُوْبِیْنَ می پرسند و آں همیں صیغه

---

[1] وقایه در لغت بمعنی نگاه داشتن است و ایں نون را نون وقایه ازاں گویند که آخر فعل را از کسره که بسبب یائے متکلم عارض گردیده است نگاه میدارد۔ [2] در آیه یٰبَنِیْٓ اِسْرَآءِیْلَ اذْکُرُوْا نِعْمَتِیَ الَّتِیْٓ اَنْعَمْتُ عَلَیْکُمْ وَاَوْفُوْا بِعَهْدِیْٓ اُوْفِ بِعَهْدِکُمْ وَاِیَّایَ فَارْهَبُوْنِ رکوع چهارم پاره الٓمّ و در دیگر مواضع نیز ایں لفظ وارد است۔ [3] تتمه آیه این است اِلٰی رَبِّکِ رَاضِیَةً مَّرْضِیَّةً فَادْخُلِیْ فِیْ عِبَادِیْ وَادْخُلِیْ جَنَّتِیْ ترجمه اش اینکه اے نفس مطمئنه بازگرد بسوئے رب خود حالیکه خوشنود باشی و خوشنود دارنده پس داخل شو در بندگان من و داخل شو در جنت من در پاره عم سوره والفجر۔ [4] در آیه قِیْلَ ارْجِعُوْا وَرَآءَکُمْ فَالْتَمِسُوْا نُوْرًا قال فما خطبکم رکوع دوم سوره حدید۔ [5] ای رب من باز گردان مرا رجوع لازم و متعدی بمعنی باز گشتن و باز گردیدن هر دو آمده کذا فی الصراح۔ حَتّٰٓی اِذَا جَآءَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُوْنِ قد افلح المؤمنون سوره مؤمنون رکوع ششم۔ [6] اصل آں ما اجتنب و ما انفطر و لا انفجر و ما استورد هست همزهٔ وصل و الف ما و لا بسبب اتصال مابعد ساقط گشت۔۔ [7] احلولی یحلولی احلیلا یا چوں اخشوشن یخشوشن اخشیشانا۔ [8] در آیه یَا اَیُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوْا رَبَّکُمُ الَّذِیْ خَلَقَکُمْ وَالَّذِیْنَ مِنْ قَبْلِکُمْ لَعَلَّکُمْ تَتَّقُوْنَ پاره الٓمّ سوره بقره رکوع سوم۔

است از افعیلال بهمین قاعده ○ ص۳ فَدَّارَأْتُمْ[۱] ب فَادَّارَأْتُمْ صیغه جمع مذکر حاضر اثبات ماضی معروف مهموز لام از اِفَّاعُلْ اِدَّارَأْتُمْ بوده بسبب آمدن فا همزه وصل افتاده ○ ص۴ لَنْفَضُّوا[۲] ب صیغه جمع مذکر غائب اثبات ماضی معروف ست مضاعف از انفعال چون لام تاکید بران درآمد همزه وصل بیفتاد لَانْفَضُّوا شد ○ ص۵ اَسْتَغْفَرْتَ[۳] ب بسبب آمدن همزه استفهام همزه وصل افتاده و همزه مفتوحه در موضع همزه وصل موجب اشکال صیغه گردیده اصل صیغه اِسْتَغْفَرْتَ است که اشکال ندارد ○ ص۶ تَظَاهَرُوْنَ[۴] ب صیغه جمع مذکر حاضر اثبات فعل مضارع معروف ست از تَفَاعُلْ تَتَظَاهَرُوْنَ بود یک تا بقاعده معلومه حذف شده ○ ص۷ لِتُكْمِلُوْا[۵] ب صیغه جمع مذکر حاضر اثبات فعل مضارع معروف است صحیح از افعال نون اعرابی بسبب اَنْ که بعد لام جاره مقدر ست ساقط شده در همچو صیغ وجه اشکال اینست که لام را لام امر پنداشته طالب علم متحیر می شود که در حاضر معروف لام امر چگونه آمد ○ ص۸ وَلْتَأْتِ[۶] ب
باید که بیاید؛
صیغه واحد مؤنث امر غائب معروف مهموز فا و ناقص یائی از ضَرَبَ لام امر بسبب درآمدن واو ساکن شده و قاعده چنین ست که لام امر بعد واو وجوبًا ساکن میشود و بعد فا جوازًا و سببش اینکه عرب هر جا وزن فَعِلٌ باشد بالاصالت یا بالعرض وسط را ساکن میکنند در كَتِفٌ كَتْفٌ میگویند و ما بعد لام متحرک میباشد پس بدخولِ فا صورتِ فَعِلٌ بالعرض پیدا می کند پس لام را ساکن میکنند و وجه وجوب در واو کثرت استعمال ست وَلْتَأْتِ را از تَأْتِيْ مضارع گرفته اند یائے آخر

[۱] پس اختلاف کردید و رفع کردید شما بعض شما بر بعض در آیه اِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادّٰرَءْتُمْ فِيْهَا وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَّا كُنْتُمْ تَكْتُمُوْنَ پاره الٓمٓ سوره بقره رکوع نهم ؛ [۲] در آیه فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ ج وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيْظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوْا مِنْ حَوْلِكَ ؛ [۳] در آیه سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ اَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ اَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَّغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفٰسِقِيْنَ پاره قد سمع الله سوره منافقون رکوع اول ؛ [۴] ثُمَّ اَنْتُمْ هٰۤؤُلَاۤءِ تَقْتُلُوْنَ اَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُوْنَ فَرِيْقًا مِّنْكُمْ مِّنْ دِيَارِهِمْ تَظٰهَرُوْنَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ الی آخر الآیه پاره الٓمٓ سوره بقره رکوع دهم ؛ [۵] وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰىكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُوْنَ پاره سیقول سوره بقر رکوع بست و سوم ؛ [۶] وَلْتَاْتِ طَآئِفَةٌ اُخْرٰى لَمْ يُصَلُّوْا فَلْيُصَلُّوْا مَعَكَ وَلْيَاْخُذُوْا حِذْرَهُمْ وَاَسْلِحَتَهُمْ پاره والمحصنات سوره نساء رکوع پانزدهم آیه طویل است ؛

بسبب لام امر افتادہ ⬭ ص ۹ وَيَتَّقْهِ ب صیغہ واحد مذکر غائب اثبات مضارع معروف ناقص از افتعال يَتَّقِيْ بود بسبب جزم کہ بعطف ماقبلش آمدہ یا حذف شدہ صیغہ ماقبلش چنین ست وَمَنْ يُّطِعِ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ وَيَخْشَ اللّٰهَ وَيَتَّقْهِ بسبب مَنْ يُّطِعْ وَيَخْشَ وَيَتَّقْهِ ہر سہ مجزوم گشتند دریں دو حرف علت بسبب جزم افتادہ و در يُطِعْ عین کہ لام کلمہ است ساکن شدہ بود چوں بالام مابعد آں اجتماع ساکنین شد عین را کسرہ دادند وَيَتَّقِهْ بعد حذف یا بسبب لحوق ضمیر مفعول صورت وزن فَعِلٌ پیدا کردہ لہٰذا قاف را ساکن کردند يَتَّقْهِ شد ⬭ ص ۱۰ اَرْجِهْ ب[۲] اَرْجِ صیغہ واحد مذکر امر حاضر معروف ناقص از افعال بلحوق ضمیر واحد مذکر غائب مفعول اَرْجِهْ شد چوں در قرآن مجید بعد آں لفظ وَاَخَاهُ واقع شد جِهِ وصورت وزن فَعِلٌ چوں اِبِلٌ پیدا کردہ قاعدہ عرب ست کہ دریں وزن ہم وسط را ساکن میکنند پس ہا را ساکن کردند اَرْجِهْ وَاَخَاهُ شد ⬭ ص ۱۱ عَصَوْا ب[۳] صیغہ عَصَوْا جمع مذکر غائب ماضی معروف است چوں رَمَوْا واو عطف بعد آں آمدہ در بِمَا عَصَوْا وَّكَانُوْا يَعْتَدُوْنَ وقاعدہ چنین ست کہ واو غیر مدہ در واو عطف ادغام می یابد لہٰذا عَصَوْا وَّكَانُوْا شد ⬭ ص ۱۲ اَنْ نَّمُنَّ ب[۴] اَنْ نَّمُنَّ صیغہ متکلم مع الغیر مضارع معروف است منصوب باَنْ مضاعف از نصر مثل نَمُدُّ نون اَنْ در نون متکلم ادغام شدہ ⬭ ص ۱۳ لُمْتُنَّنِيْ ب[۵] صیغہ در اصل لُمْتُنَّ بود جمع مؤنث حاضر اثبات ماضی معروف اجوف از نصر مثل قُلْتُنَّ نون وقایہ ویائے متکلم در آخرش آمد لُمْتُنَّنِيْ شد ⬭ ص ۱۴ اِمَّا تَرَيِنَّ ب[۶] صیغہ واحد مؤنث حاضر اثبات مضارع معروف بانون ثقیلہ مہموز عین وناقص ست از

[۱] وکسیکہ اطاعت کند خدا ورسول او و بترسد از خدا در آنچہ صادر شدہ از وے و بترسد از خدائے تعالیٰ وتقوی کند در بقیہ عمر خود ❊ تتمہ آیہ اینست وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْفَآئِزُوْنَ پارہ قد افلح المؤمنون سورہ نور رکوع ہفتم ❊ [۲] در آیہ قَالُوْٓا اَرْجِهْ وَاَخَاهُ وَاَرْسِلْ فِي الْمَدَآئِنِ حٰشِرِيْنَ ۙ يَاْتُوْكَ بِكُلِّ سٰحِرٍ عَلِيْمٍ ۝ پارہ قال الملأ الذین سورہ اعراف رکوع چہار دہم و در پارہ وقال الذین ہمیں بتغیر بعض کلمات وارد گردیدہ سورہ شعراء ❊ [۳] در آیہ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَآءُوْ بِغَضَبٍ مِّنَ اللّٰهِ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوْا يَكْفُرُوْنَ بِاٰيٰتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُوْنَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَّكَانُوْا يَعْتَدُوْنَ ۝ پارہ الم آخر رکوع ہفتم ❊ [۴] در آیہ وَنُرِيْدُ اَنْ نَّمُنَّ عَلَى الَّذِيْنَ اسْتُضْعِفُوْا فِي الْاَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ اَئِمَّةً وَّنَجْعَلَهُمُ الْوٰرِثِيْنَ ۝ پارہ امن خلق السمٰوٰت سورہ قصص رکوع اول ❊ [۵] در آیہ قَالَتْ فَذٰلِكُنَّ الَّذِيْ لُمْتُنَّنِيْ فِيْهِ وَلَقَدْ رَاوَدْتُّهٗ عَنْ نَّفْسِهٖ فَاسْتَعْصَمَ وَلَئِنْ لَّمْ يَفْعَلْ مَآ اٰمُرُهٗ لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُوْنًا مِّنَ الصّٰغِرِيْنَ ۝ ومامن دابۃ سورہ یوسف رکوع چہارم حکایۃ عن قول زلیخا فی الزام نساء مصر ❊ [۶] در آیہ فَكُلِيْ وَاشْرَبِيْ وَقَرِّيْ عَيْنًا ۚ فَاِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ اَحَدًا ۙ فَقُوْلِيْٓ اِنِّيْ نَذَرْتُ لِلرَّحْمٰنِ صَوْمًا فَلَنْ اُكَلِّمَ الْيَوْمَ اِنْسِيًّا ۚ پارہ قال الم اقل لک سورہ مریم رکوع دوم ❊

فَتَحَ دراصل تَرَيْنَ بوده بسبب نون ثقیله نون اعرابی حذف شده ویا اگر غیر مده بود بسبب اجتماع ساکنین بانون ثقیله کسره دادند تَرَيِنَّ شد و تَرَيْنَ دراصل تَرْأَيِيْنَ بود همزه بقاعده يَسَلُ که در افعال رویت وجوبیست بیفتاد ویا بقاعده تُرْمِيْنَ وپیش ازیں نوشته ام که چنانچه نون تاکید در آخر مضارع مثبت بعد لام تاکید می آید همچنیں بعد اما شرطیه هم می آید بهمیں جهت اِمَّا تَرَيِنَّ شد ○ ص ۱۵

اَلَمْ تَرَ[1] ب صیغه لَمْ تَرَ ست واحد مذکر حاضر نفی جحد بلم در فعل مستقبل معروف از رویت که اعلالات جمله صیغ آں در تصاریف افعال دانسته بسبب آمدنِ همزهٔ استفهام اَلَمْ تَرَ شد ○ ص ۱۶

قَالِيْنَ ب صیغه جمع مذکر اسم فاعل ناقص از ضَرَبَ بمعنی دشمن دارندگان قَالِيِيْنَ بود بقاعده رَامِيْنَ اعلال کردند هرچند که ایں صیغه اشکال ندارد ولیکن اکثر صیغه بسبب اشتراک با اسمی دیگر در دیگر زبان اجنبیت پیدا میکند قالین فرشی میباشد بایں جهت ایں صیغه را اشکال پیدا شده ○

حکایت یکے از طلبائے بریلی بزمانے که رامپور بودم وارد رامپور بود و شرح مُلّا از من میخواند و کتب صرف زیں پیش از من در بریلی خوانده بود حسب عادت خود مشق بیان صیغه ازو کنانیده بودم و صیغهائے مشکله محفوظ داشت یکے از طلبائے منتهی رامپور مستعد مناظره باایں طالب علم شد هرچند ایں بیچاره عذر عدم مساوات وتباین بین الدرجتین[2] کالمشرقین پیش کرد رامپوری نشنید ایں بیچاره ○ حسب دستور طلبه عاقلین که در هیچو[3] موقع ابتدائے استفسار از جانب خود مصلحت میدانند آغاز مناظره بایں وضع کرد که از رامپوری پرسید که آسمان چه صیغه است بمجرد استماع عقل رامپوری بچرخ[4] آمد وهرچند فکر خود را گردش[5] داد سیرش ببرجے از بروج ایں صیغه نرسید وچوں خمسهٔ[6] متحیره

[1] در آیه اَلَمْ تَرَ کَیْفَ فَعَلَ رَبُّکَ بِاَصْحٰبِ الْفِیْلِ وایں لفظ در کلام مجید بکثرت وارد است ؛

[2] درجه بمعنی مرتبه است وایں لفظ دریں مقام برسبیل ایهام واقع است زیراکه ارباب هیئت دوائر فلک را بر سه صد و شصت حصه منقسم ساخته اند و هر حصه را ازاں درجه خوانند و مشرقین مراد از مشرق ومغرب ومغرب را مشرق ومشرق را مغرب گفتن بنا بر تغلیب ست وتغلیب آں را گویند که یک شیٔ غالب را از دو شیٔ که باهم مقابل باشند غلبه داده اطلاق آں بر دیگرے همان اسم شیٔ غالب را تثنیه نمایند چنانکه مشرق ومغرب را مشرقین گویند بلحاظ شرافت طلوع از مشرق وهمچنیں لفظ والدین بلحاظ آنکه والد به نسبت والده غالب واشرف است وبدانکه ایراد لفظ درچنیں ومشرقین دریں مقام بمناسبت لفظ آسمان است ولطف آں واضح ؛

[3] که طرف مقابل را در استعداد از خود زیاده وخود را ازاں کم معاینه نمایند زیراکه دریں صورت اگر ابتدا مناظره از طرف ثانی واقع شود شاید که بجواب آں تامل وتقصیر بظهور آید وچوں آغاز مناظره ازیں طرف کنند اگر جانب دیگر از جواب آں فروماند فهو المطلوب والا در تقریر و مناظره فرصت و وسعت ظهور خواهد یافت ؛

[4] لفظ چرخ دو معنی دارد یکے آنکه مرادف آسمان است ودوم بمعنی گردش ومراد دریں مقام معنی ثانی ست ولطف ایراد ایں لفظ دریں مقام بر ارباب ذکا روشن است وایں صنعت در اصطلاح بلاغت ایهام خوانند ؛

[5] الفاظ گردش سیر بروج همه درایں مقام برحسب مناسبات لفظ آسمان ایراد یافته است وبروج صیغه درایں جا مراد از تصریفات صیغ که بوسیله آں صیغه را بیروں آرند ؛

[6] پنج کواکب سیاره سوائے قمر وشمس وآں عطارد وزهره ومریخ ومشتری وزحل باشد ومتحیره ازاں گویند که اینها را گاه گاه رجعت میشود یعنی سیر معمولی را گذاشته بجانب عقب خود سیر میکنند وباز ازاں طرف گردیده بسیر معمولی خود می آیند ؛ غیاث اللغات

حیراں بماند ۝ سببش ہمون اشتراک لفظی ست ورنہ صیغہ مشکل نیست بروزن اَفْعَلَان تثنیہ اسم تفضیل ست نون بسبب وقف ساکن شدہ ۝ وممکن کہ صیغہ تثنیہ مذکر غائب ماضی معروف باشد از باب افعال کہ در آخر نون وقایہ ویائے متکلم بودہ یا حذف شدہ وکسرہ[1] نون بسبب وقف بیفتاد ۝ ولفظ قَالِیْنَ دو احتمال دیگر دارد یکے آنکہ جمع مؤنث امر حاضر معروف باشد ناقص از مفاعلۃ قَالٰی یُقَالِیْ ماخوذ از قِلًی بمعنی دشمن داشتن دیگر آنکہ واحد مؤنث حاضر معروف باشد از ہمون باب نون وقایہ ویائے متکلم در آخر آں لاحق شدہ یا حذف گشتہ وکسرہ نون وقایہ بسبب وقف بیفتادہ لیکن ایں ہر دو احتمال در قرآن مجید جاری نمی تواند شد زیراکہ معرف باللام واقع شدہ اِنِّیْ لِعَمَلِکُمْ مِّنَ الْقَالِیْنَ[2] ۝ قُوْلِیْنَ کہ اول صیغہ جوانا موئی کتاب مشہور ست از ہمیں باب ست جمع مؤنث غائب اثبات ماضی مجہول ۝ **فائدہ** در کتاب مذکور اکثر صیغہا باعلالات غیر صحیحہ قائم کردہ لہذا آں کتاب مقبول اہل تحقیق نیست ۝ **ص ۱۷** اَشُدَّ[3] کہ در بَلَغَ اَشُدَّہٗ واقع است **ب** جمع شدت ست بمعنی قوت چوں اَنْعُمْ جمع نعمت کذا فی البیضاوی ودر قاموس احتمال بودن جمع شَدٌّ کہ ہم بمعنی قوت ہست ہم نوشتہ ۝ **ص ۱۸** لَمْ یَکُ[4] **ب** در اصل لم یکن بود بموجب قاعدہ کہ از فعل ناقص نون آخر بوقت دخول جوازم جائز الحذف ست نون را حذف کردند لَمْ اَکُ لَمْ نَکُ اِنْ یَکُ[5] ہم در قرآن مجید وارد شدہ اند ۝ **ص ۱۹** یَهِدِّیْ[6] **ب** صیغہ واحد مذکر غائب اثبات مضارع معروف ناقص از افتعال در اصل یَهْتَدِیْ بود چوں دال عین افتعال واقع

---

[1] اَکْرَمَنْ و اَهَانَنْ صیغہ واحد مذکر غائب اثبات ماضی معروف بہمیں وضع ہستند۔ [2] قَالَ اِنِّیْ لِعَمَلِکُمْ مِّنَ الْقَالِیْنَ گفت ہر آئینہ من برائے عمل شما از دشمن دارندگانم۔ پارہ وقال الذین سورہ شعراء رکوع نہم۔ [3] وَلَمَّا بَلَغَ اَشُدَّہٗ اٰتَیْنٰهُ حُکْمًا وَّعِلْمًا وَکَذٰلِکَ نَجْزِی الْمُحْسِنِیْنَ۝ پارہ وما من دابۃ سورہ یوسف رکوع سوم۔ [4] فَلَمْ یَکُ یَنْفَعُهُمْ اِیْمَانُهُمْ لَمَّا رَاَوْا بَاْسَنَا پارہ فمن اظلم سورۂ مؤمن رکوع نہم۔ [5] وَاِنْ یَّکُ صَادِقًا یُّصِبْکُمْ بَعْضُ الَّذِیْ یَعِدُکُمْ اِنَّ اللّٰهَ لَا یَهْدِیْ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ کَذَّابٌ۝ پارہ فمن اظلم سورہ مؤمن رکوع چہارم۔ قَالُوْا لَمْ نَکُ مِنَ الْمُصَلِّیْنَ۝ پارہ تبارک الذی سورہ مدثر رکوع دوم حکایۃ عن اہل السقر قَالَتْ اَنّٰی یَکُوْنُ لِیْ غُلٰمٌ وَّلَمْ یَمْسَسْنِیْ بَشَرٌ وَّلَمْ اَکُ بَغِیًّا۝ پارہ قال الم اقل لک سورۂ مریم حکایۃ عنہا رکوع دوم۔ [6] در آیہ اَفَمَنْ یَّهْدِیْٓ اِلَی الْحَقِّ اَحَقُّ اَنْ یُّتَّبَعَ اَمَّنْ لَّا یَهِدِّیْٓ اِلَّآ اَنْ یُّهْدٰی فَمَا لَکُمْ کَیْفَ تَحْکُمُوْنَ۝ پارہ یعتذرون سورۂ یونس رکوع چہارم آیہ طویل است۔

شد تارا دال کردہ در دال ادغام کردند وفارا کسرہ دادند یَہِدِّیْ شد وفتحہ ہم جائز است یَہَدِّیْ ہم میتوان گفت ○ ص ۲۰ یَخِصِّمُوْنَ[1] ب دراصل یَخْتَصِمُوْنَ بودہ بسبب وقوع صاد بجائے عین افتعال کار بطور یَہِدِّیْ کردند وشرح قاعدہ این ہر دو صیغہ در تصاریف ابواب گذشتہ است ○ ص ۲۱ وَادَّکَرَ[2] ب دراصل اِذْتَکَرَ بودہ بسبب وقوع ذال فائے افتعال تارا دال کردند وذال را دال نمودند در دال ادغام کردند ○ ص ۲۲ مُدَّکِرٌ[3] ازین باب ست ودر تصاریف ابواب دانستہ کہ درین جا اِذْذَکَرَ بفک ادغام واِذَّکَرَ بابدال دال بذال وادغام ہم آمدہ ○ ص ۲۳ تَدَّعُوْنَ[4] ب صیغہ جمع مذکر حاضر اثبات مضارع معلوم ست ناقص واوی از افتعال دراصل تَدْتَعِیُوْنَ بودہ تا بسبب فا بودن دال دال شدہ ودر دالِ اول ادغام یافتہ ویا بقاعدہ تَرْمُوْنَ حذف گشتہ ○ ص ۲۴ مُزْدَجَرٌ[5] ب مصدر میمی ست صحیح از افتعال دراصل مُزْتَجَرٌ بودہ بسبب زا بودن فا تا دال شدہ وباعتبار وزن صیغہ مفعول وظرف ہم میتواند شد شرح قاعدہ در تصاریف ابواب گذشتہ ○ ص ۲۵ فَمَنِ اضْطُرَّ[6] ب اُضْطُرَّ صیغہ واحد مذکر غائب اثبات ماضی مجہول مضاعف از افتعال ہمزہ وصل بسبب درج افتادہ ونون ساکن بقاعدۂ اَلسَّاکِنُ اِذَا حُرِّکَ حُرِّکَ بِالْکَسْرِ کسر یافتہ وتائے افتعال بسبب ضاد طا شدہ ○ ص ۲۶ مَضْطَرِرْتُمْ[7] ب در قرآن مجید اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَیْہِ واقع است اُضْطُرِرْتُمْ صیغہ جمع مذکر حاضر اثبات ماضی مجہول ست مضاعف از افتعال ہمزہ وصل بسبب درج افتاد والف ما بساکنین وتائے افتعال بسبب ضاد طا شدہ ○ ص ۲۷ فَمَسْطَاعُوْا

[1] در آیہ مَا یَنْظُرُوْنَ اِلَّا صَیْحَۃً وَّاحِدَۃً تَاْخُذُھُمْ وَھُمْ یَخِصِّمُوْنَ○ پارہ ومالی سورہ یٰسٓ رکوع دوم ؛ [2] در آیہ وَقَالَ الَّذِیْ نَجَا مِنْھُمَا وَادَّکَرَ بَعْدَ اُمَّۃٍ اَنَا اُنَبِّئُکُمْ بِتَاْوِیْلِہٖ فَاَرْسِلُوْنِ○ پارہ وما من دابۃ سورہ یوسف رکوع سوم ؛ [3] وَلَقَدْ یَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّکْرِ فَھَلْ مِنْ مُّدَّکِرٍ○ قال فما خطبکم سورۂ قمر ودر مقام متعدد این لفظ وارد بلکہ در ہمیں سورہ تمام آیہ چند جا ورود یافتہ ؛ [4] در آیہ فَلَمَّا رَاَوْہُ زُلْفَۃً سِیْٓئَتْ وُجُوْہُ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا وَقِیْلَ ھٰذَا الَّذِیْ کُنْتُمْ بِہٖ تَدَّعُوْنَ○ تبارک الذی سورہ ملک رکوع دوم ؛ [5] وَلَقَدْ جَآءَھُمْ مِّنَ الْاَنْۢبَآءِ مَا فِیْہِ مُزْدَجَرٌ○ قال فما خطبکم سورۂ قمر رکوع اول ؛ [6] فَمَنِ اضْطُرَّ غَیْرَ بَاغٍ وَّلَا عَادٍ فَلَآ اِثْمَ عَلَیْہِ ط اِنَّ اللّٰہَ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ○ سیقول سورہ بقر رکوع بست ویکم ؛ [7] در آیہ وَمَا لَکُمْ اَلَّا تَاْکُلُوْا مِمَّا ذُکِرَ اسْمُ اللّٰہِ عَلَیْہِ وَقَدْ فَصَّلَ لَکُمْ مَّا حَرَّمَ عَلَیْکُمْ اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَیْہِ ط وَاِنَّ کَثِیْرًا لَّیُضِلُّوْنَ بِاَھْوَآئِھِمْ بِغَیْرِ عِلْمٍ ط اِنَّ رَبَّکَ ھُوَ اَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِیْنَ○ ولو اننا سورہ انعام رکوع چہاردہم ؛

ب دراصل فَمَا اسْتَطَاعُوْا (۱) بودہ صیغہ جمع مذکر غائب نفی ماضی معروف اجوف واوی از استفعال تائے استفعال را حذف کردند وہمزہ وصل بدرج افتادہ والف لفظ ما باجتماع ساکنین فَمَسْطَاعُوْا شدہ ○ ص ۲۸ لَمْ تَسْطِعْ (۲) ب دراصل لَمْ تَسْتَطِعْ بود تا را حذف کردند و اعلال دراں مثل لَمْ یَسْتَقِمْ شدہ ○ ص ۲۹ مُضِيًّا (۳) ب مصدر رست ناقص از مَضٰی یَمْضِیْ دراصل مُضُوْيًا بودہ بقاعدہ مَرْمِیٌّ اعلال کردند و دریں کسرۂ فا ہم جائز ست ○ ص ۳۰ عِصِيَّهُمْ (۴) عِصِيٌّ جمع عصا ست دراصل عَصُوْوٌ بود بقاعدہ دِلِيٌّ ہر دو واو یا شدہ ضمہ ہائے ماقبل کسرہ گشتہ ○ ص ۳۱ لَنَسْفَعًا (۵) ب لَنَسْفَعَنْ بروزن لَنَفْعَلَنْ صیغہ متکلم مع الغیر لام تاکید بانون خفیفہ است گاہے نون خفیفہ را بمشاکلت تنوین بصورتش می نویسند ہموں وضع نوشتند لہذا صیغہ اشکالی پیدا کردہ ○ ص ۳۲ نَبْغِ (۶) ب نَبْغِیْ مثل نَرْمِیْ ست یا را بایں قاعدہ کہ در حالت وقف از آخر ناقص حذف حرف علت جائز ست حذف کردند و محققین علم الصرف نوشتہ اند کہ علی الاطلاق محاورہ عرب است کہ بے جزم و وقف ہم در یَدْعُوْ یَرْمِیْ یَدْعُ یَرْمِ میگویند ○ ص ۳۳ غَوَاشٍ (۷) ب جمع غاشیہ است بقاعدہ جَوَارٍ کاربند شدند در اعلال امثال ایں صیغہ بحثے طویل است مناسب می نماید کہ تتمیماً للافادۃ سر کنیم در امثال جوار بحالت رفع وجر یا حذف شدہ عند عدم الاضافۃ واللام تنوین می آید و بحالت نصب مطلقاً یا مفتوح میباشد میگویند جَاءَتْنِیْ جَوَارٍ وَمَرَرْتُ بِجَوَارٍ وَرَاَیْتُ جَوَارِیَ و بوقت اضافت ولام یائے ساکن در آخر می باشد رفعاً وجراً مثل جَاءَتْنِی الْجَوَارِیْ وَمَرَرْتُ بِالْجَوَارِیْ ○ پس اشکال وارد

(۱) آیہ کریمہ فَمَا اسْطَاعُوْا اَنْ یَّظْهَرُوْهُ وَمَا اسْتَطَاعُوْا لَهٗ نَقْبًا ○ قال الم اقل لک سورہ کہف رکوع یازدہم ؛ (۲) وَمَا فَعَلْتُهٗ عَنْ اَمْرِیْ ذٰلِكَ تَاْوِیْلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَّلَیْهِ صَبْرًا ○ پارہ قال الم اقل لک سورہ کہف رکوع دہم حکایۃ عن خضر علیہ السلام ؛ (۳) در آیہ لَوْ نَشَآءُ لَمَسَخْنٰهُمْ عَلٰی مَكَانَتِهِمْ فَمَا اسْتَطَاعُوْا مُضِیًّا وَّلَا یَرْجِعُوْنَ ○ پارہ ومالی سورۂ یٰسٓ رکوع چہارم ؛ (۴) در آیہ فَاَلْقَوْا حِبَالَهُمْ وَعِصِیَّهُمْ وَقَالُوْا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ اِنَّا لَنَحْنُ الْغٰلِبُوْنَ ○ پارہ وقال الذین سورہ شعراء رکوع سوم ؛ (۵) لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِیَةِ نَاصِیَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ ○ پارہ عم سورہ علق ؛ (۶) در آیہ قَالَ ذٰلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِ فَارْتَدَّا عَلٰی اٰثَارِهِمَا قَصَصًا ○ سبحٰن الذی سورہ کہف رکوع نہم ؛ (۷) در آیہ لَهُمْ مِّنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَّمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ ؕ وَكَذٰلِكَ نَجْزِی الظّٰلِمِیْنَ ○ پارہ ولو اننا سورۂ اعراف رکوع پنجم ؛

میکنند کہ این وزن صیغہ منتہی[1] الجموع است کہ از اسباب[2] قویہ منع صرف است بایستے کہ تنوین درین مطلقا[3] نمی آمد یا گاہے حذف نمی[4] شد چنانچہ در اولیٰ[5] و اعلیٰ وغیرہ اسم تفضیل باین جہت کہ بسبب منع صرف کہ علت آں وزن فعل و وصف بودہ تنوین دراں نیامدہ الف ہیچگاہ حذف نشدہ ○ وجوابِ این اشکال چنیں دادہ اند کہ اصل در اسماء انصراف است پس اصل ہر اسم منصرف برمی آید لہذا دریں جا اصل باتنوین برآمدہ در حالت نصب کہ یا حسب قاعدہ قاض نمی افتد در وزن منتہی الجموع خللے نیامدہ لہذا کلمہ غیر منصرف شدہ تنوین حذف گردیدہ و در حالت رفع و جر چوں یا بقاعدہ قاضٍ افتادہ جوارٍ بر وزن مفرد مثل سَلَامٍ و کَلَامٍ ماندہ وزن منتہی الجموع باطل شدہ و مدار منع صرف ایں جا صرف برہمیں وزن ست پس کلمہ منصرف باقی ماندہ باتنوین و حذف یا قائم ماندہ و در اَعْلٰی و امثال آں اصل باتنوین برآوردہ بودند لیکن بعد افتادن الف بالتقائے ساکنین باتنوین ہم سبب منع صرف زائل نمی شود چہ سبب منع صرف ایں جا دو چیز ست وصف کہ دراں ہیچگونہ خللے واقع نشدہ ○ و وزن[6] فعل کہ دریں مقام معتبر ازاں بودن یکے از حروف اتین در ابتدا است بے قبول[7] تا و ایں معنی باوصف سقوط الف ہم موجود است پس بقائے علت منع صرف موجب منع صرف کلمہ گردیدہ تنوین را برانداخت ○ صاحب فصول اکبری برائے تفصی ازیں اشکال راہے دیگر بیہودہ کہ ایں جمع را از معیت قاضی برآوردہ برلئے ایں قاعدہ دیگر قرار دادہ یعنی اینکہ در جمع ناقص کہ بروزن صوری فَوَاعِلُ باشد بحالت رفع و جر یا را حذف کردہ تنوین می آرند چونکہ در تقریر صاحب

[1] یعنی وزن جمعے کہ باز آں را جمع تکسیر نتواں ساخت چنانچہ وزن مَفَاعِلُ و مَفَاعِیْلُ کہ ایں ہر دو وزن را بار دیگر جمع تکسیر نیاید بخلاف دیگر اوزان جمع چنانچہ اَکَالِیْبُ جمع اَکْلُبُ و اَکْلُبُ جمع کَلْبٌ است ؛ [2] اسباب منع صرف نہ است چنانچہ در حاشیہ سابق ذکر یافت و ازاں جملہ صیغہ منتہی الجموع و تانیث بالف مقصورہ و ممدودہ بمنزلہ دو سبب چرا گردانیدہ اند وجہش آنست کہ در صیغہ منتہی الجموع و تانیث بالف مقصورہ و ممدودہ ہموارہ بحال خود باقی ماندہ ہیچگونہ تغیر دراں راہ نمی یابد پس ایں لزوم و استحکام قائم مقام دو سبب منع صرف گردانیدہ اند ؛ [3] زیرا کہ غیر منصرف قبول جر و تنوین نمی کند چنانکہ پیشتر معلوم گشت ؛ [4] بنائے ایں اشکال بریں مذہب است کہ منع صرف بر اعلال مقدم است و مذہب مصنف رح برخلاف ایں فریق است چنانکہ از تقریر جواب واضح میشود و عند التحقیق استحکام ایں مذہب بثبوت می پیوندد ؛ [5] دراصل اَوْلَیٌ و اَعْلَیٌ بودند یا متحرک و ماقبل آں مفتوح یا الف گردید اَوْلٰی و اَعْلٰی گشت ؛ [6] زیرا کہ از افتادن الف در وزن فعل آں خللے وارد نگردیدہ ؛ [7] زیرا کہ در صورت الحاق تا در آخر مضارع وزن فعل باقی نمی ماند چوں یَعْمَلَۃٌ کہ بمعنی ناقہ شتر است ؛

فصول اکبری از اصل اشکال وارد نمی شود وتخفیف مؤنث بسیار است لهذا قاعده را درین کتاب بهمین نهج نوشتیم ○ ص ۳۴ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ[1] ب صیغه رَأَيْتُمْ بروزن فَعَلْتُمْ فائے تعقیب وقد تحقیق درابتدایش آمده چوں ہائے ضمیر مفعول درآخرآں لاحق شده واو برتُمْ افزوده ○ وقاعده چنین ست که بعد کُمْ وهُمْ وتُمْ ہرگاه ضمیرے لاحق میشود بعد میم واو می فزاید ومیم مضموم میشود چوں قَتَلْتُمُوهُمْ أَكَلْتُمُوهَا أَكْرَهْتُمُونِي طَلَّقْتُمُوهُنَّ بلکه در تائے مکسوره واحد مؤنث حاضر حین لحوق ضمیر گاہے یائے ساکنه زیاده میشود در صحیح بخاری در قول ابن مسعودؓ[2] وارد شده لَوْ قَرَأْتِيهِ لَوَجَدْتِيهِ ○ ص ۳۵ أَنُلْزِمُكُمُوهَا[3] ب صیغه نُلْزِمُ است مثل نکرم ہمزه استفہام برسرش آمده وکُمْ ضمیر مفعول درآخرش وبعد آں بسبب ہا ضمیر مفعول دوم بعد میم واو افزوده میم مضموم شده أَنُلْزِمُكُمُوهَا گشته ○ ص ۳۶ أَنْ سَيَكُونُ[4] ب صیغه يَكُونُ ست مثل يَقُولُ اشکال بسبب عدم نصب ست ووجهش اینکه این أَنْ ناصبه نیست بلکه مخففه است از أَنَّ مشبه بالفعل بعد علم وظن این أَنْ می آید ونصب نمی کند ○ ص ۳۷ مِتْنَا[5] ب صیغه متکلم مع الغیرست چوں خِفْنَا ووجه اشکال درین صیغه این ست که مضارع آں در قرآن مجید مضموم العین مستعمل شده چوں يَمُوتُ ويَمُوتُونَ پس باید که صیغه از نَصَرَ يَنْصُرُ باشد ومُتْنَا آید چوں قُلْنَا جوابش اینکه اہل تفسیر نوشته اند که این لفظ از سَمِعَ آمده مَاتَ يَمَاتُ چوں خَافَ يَخَافُ واز نَصَرَ ہم آمده چوں مَاتَ يَمُوتُ ودر قرآن مجید ماضی از سَمِعَ مستعمل شده ومضارع از نَصَرَ ○ ص ۳۸ فَانْبَجَسَتْ[6] ب فَانْبَجَسَتْ

---

[1] درآیه وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ پاره لن تنالوا سوره آل عمران رکوع چهاردہم ؛

[2] قصه این قول ابن مسعودؓ چنین است که حضرت ابن مسعودؓ بیان لعنت فرمودند بر بعضے زنان مثل واصله یعنی زنیکه موبہائے دیگر را بر موئے سر پیوندد ومتواصله یعنی زنیکه این کار از زنان دیگر کناند زنے آمده بحضرت ابن مسعودؓ گفت که تو برفلاں فلاں لعنت کردی ومن قرآن مجید خوانده ام دراں لعنت براین قسم زناں یافته نمی شود حضرت رضی الله عنه بجوابش عبارت مذکور فرمودند یعنی اگر تو قرآن میخواندی البته لعنت براین قسم زناں در قرآن می یافتی باز گفتند که خدائے تعالیٰ فرموده وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا ہرچه پیغمبر شما دہد بگیرید واز آنچه باز دارد باز مانید پس بحکم جناب رسول الله صلی الله علیه وسلم براین قسم زناں لعنت کردم پس بحکم قرآن مجید لعنت براینها لازم شده ؛ منه

[3] قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَآتَانِي رَحْمَةً مِنْ عِنْدِهِ فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ أَنُلْزِمُكُمُوهَا وَأَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ پاره ومامن دابة سوره ہود رکوع دوم ؛

[4] درآیه عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَىٰ وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ الی آخر الآیه پاره تبارک الذی سوره مزمل ؛

[5] درآیه ءَإِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا ذَٰلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ پاره حٰم سوره قاف رکوع اول ودرسوره واقعه نیز واقع است ؛

[6] درآیه وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ إِذِ اسْتَسْقَاهُ قَوْمُهُ أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا الی آخر الآیه پاره قال الملأ الذین سوره اعراف رکوع بستم ؛

صیغہ واحد مؤنث غائب ماضی معروف است مثل اِنْفَطَرَتْ ہمزہ بسبب درج افتادہ
ونون کہ ساکن بود بسببِ وقوع بابعد آں میم شدہ بایں جہت در صیغہ اشکالے آمدہ ○
ص ۳۹ اَلدَّاعِ[۱] ب صیغہ اسم فاعل است دَاعِیْ یا بموجب قاعدہ کہ یائے آخر اسم معرف
باللام را گاہے حذف میکنند ساقط شدہ ○ ص ۴۰ اَلْجَوَارِ[۲] ب اَلْجَوَارِیْ بودہ بقاعدہ
کہ اینک ذکر کردیم یارا حذف کردند ○ ص ۴۱ اَلتَّنَادِ[۳] ب اَلتَّنَادِیْ مصدر باب
تفاعل است اَلتَّنَادُیْ بودہ بقاعدہ معلومہ ضمہ دال کسرہ شدہ یا ساکن گشتہ وبقاعدہ
مذکورہ حال افتادہ ○ ص ۴۲ دَسّٰهَا[۴] ب صیغہ دَسّٰی است کہ در اصل دَسَّسَ بودہ
حرف آخر تضعیف را بحرف علت بدل کردند اکثر عرب چنیں می کنند ○ ص ۴۳ فَظَلْتُمْ[۵]
ب صیغہ فَظَلِلْتُمْ بودہ جمع مذکر حاضر ماضی معروف مضاعف از سَمِعَ بقاعدہ عرب کہ از
دو حرف تضعیف یکے را گاہے حذف میکنند لام اول را حذف کردند گاہے فَظِلْتُمْ می گویند
بکسر ظا بنقل حرکت لام اول بظا ○ ص ۴۴ قَرْنَ[۶] ب حسب بیان یعنی بعضے مفسرین
در اصل اِقْرَرْنَ بودہ حسب قاعدہ مذکورہ آنفاً رائے اول را بعد نقل حرکتش حذف کردند
حاجت ہمزہ وصل نماندہ لہذا بیفتاد قَرْنَ شد و در بیضاوی[۷] یک توجیہ آں قَرْنَ مثل خَفْنَ
از قَارَ یَقَارُ مثل خَافَ یَخَافُ ومعنی آں مقارب بمادہ قرار نوشتہ ○ ص ۴۵ حُجُرَات[۸] ب
جمع حُجْرَۃٌ است در واحد عین ساکن است در جمع حسب قاعدہ کہ عین فُعْلٌ بالضم مؤنث و
فُعْلَۃٌ را بوقت جمع بالف وتا ضمہ میدہند جیم را ضمہ دادند وفتحہ ہم دریں صورت جائز ست

[۱] در آیہ فَتَوَلَّ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَيْءٍ نُّكُرٍ ○ پارہ قال فما خطبکم سورہ قمر رکوع اول ؛
[۲] در آیہ وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنْشَئٰتُ فِي الْبَحْرِ كَالْاَعْلَامِ ○ پارہ قال فما خطبکم سورہ رحمٰن رکوع اول ؛
[۳] در آیہ وَيٰقَوْمِ اِنِّيْٓ اَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ ○ پارہ فمن اظلم سورہ مومن رکوع سوم ؛
[۴] در آیہ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰهَا پارہ عم سورہ والشمس ؛
[۵] در آیہ لَوْ نَشَآءُ لَجَعَلْنٰهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُوْنَ ○ پارہ قال فما خطبکم سورہ واقعہ رکوع دوم ؛
[۶] آیہ کریمہ وَقَرْنَ فِيْ بُيُوْتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْاُوْلٰى وَاَقِمْنَ الصَّلٰوةَ وَاٰتِيْنَ الزَّكٰوةَ وَاَطِعْنَ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ الی آخر الآیہ پارہ ومن یقنت سورہ احزاب رکوع چہارم ؛
[۷] در بیضاوی است ویحتمل ان یکون من قار یقار اذا اجتمع پس معنی قَرْنَ فِيْ بُيُوْتِكُنَّ اِجْتَمِعْنَ فِيْ بُيُوْتِكُنَّ باشید یعنی مجتمع باشید در خانہائے خود ؛ منہ عفی عنہ

ودر فِعْلٌ بالکسر مؤنث و فِعْلَۃٌ چوں کِسْرَۃٌ عین راکسرہ میدہند و گاہے فتحہ ودر امثال تَمْرَۃٌ تَمَرَاتٌ گویند بفتح عین برائے تعلیم ایں قاعدہ ایں صیغہ نوشتہ شد ⬭ الحمدللہ کہ ایں رسالہ بانجام رسید بفضلہٖ جلت آلاؤہٗ محتوی بر قواعدے شدہ کہ نافع مبتدی و منتہی است بالخصوص باب افادات و خاتمہ مشتمل بر فوائدیست کہ اکثر کتب صرف ازاں خالی ست و ادراک آں نہایت نافع مقصود بالذات از تحصیل علم صرف علم قرآن مجید ست ودر خاتمہ صیغ قرآن مجید مذکور شدہ کہ ادراک اکثر آں بے مراجعت کتب تفسیر دشوار ست ازیں انفع چہ خواہد بود و بہمیں جہت و بسبب اختتام ایں رسالہ در سنہ ۱۲۷۶ھ نامش عِلْمُ الصِّيْغَہ[1] گذاشتہ آمد و بسبب ظہور ایں قوانین جزیلۃ التحقیق بپاس خاطر شفیق حقیق حافظ وزیر علی صاحب سلمہ رب المواہب ملقب **بقوانین جزیلہ حافظیہ** کردہ شد خدائے تعالیٰ قبول فرماید و حقیر گنہگار نامہ سیاہ تباہ روزگار از مکارہ دنیویہ برآوردہ عافیت تامہ عنایت فرمودہ بر آستانہ خود و آستانہ حبیب خود برساند[2] و محبی محسنی شفیقی حافظ وزیر علی صاحب باعث تصنیف ایں کتاب را بہمہ وجوہ مرفہ الحال و مقضی المرام و فائز بمرادات دینی و دنیوی وارد وَاٰخِرُ دَعْوَانَا اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی حَبِیْبِهٖ سَیِّدِ الْمُرْسَلِیْنَ وَاٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ اَجْمَعِیْنَ اٰمِیْنَ ۔ تمت

[1] تاریخ اختتام ایں رسالہ دوازدہ صد و ہفتاد و شش است از حروف تسمیہ بحساب اعداد جمل بر می آید و ضبط اعداد ایں بدیں طریق ست کہ از الف ابجد تا طا حطی مرتبہ آحاد است و از یائے حطی تا صاد سعفص عشرات و از قاف تا ظا ضظغ مآت و غین معجمہ بمرتبہ الف واقع ست و محاسبان عرب در اعداد حساب برہمیں چہار مراتب اقتصار نمودہ اند ما فوق ازیں را بہمیں الفاظ عشرات و مآت والوف نیز سازند؛

[2] ازاں جاکہ دعائے مومنین صالحین بالخصوص علمائے اہل یقین را اجابت و قبول ست در اقرب زمان اثر ظہور اجابت ایں دعا بمنصہ ظہور جلوہ گرفت کہ جناب مصنفؒ در اواخر سنہ ۱۲۸۰ھ بعد تصنیف ایں رسالہ از جزیرہ انڈمین کہ حسب تقدیرات حضرت بیچوں دراں مقام تشریف فرما شدند مستخلص گردیدہ بعد رسیدن وطن تمنائے خاطر و شفقت باطن بزیارت حرمین شریفین گریباں گرفت چنانچہ در ہمون ایام بمعاضدت توفیق عزیمت سفر حجاز فرمودند چونکہ تمام ہمت ایں فلک نیلگوں ہگیں بر اعدام و انہدام اساس علم و فضل معروف است در اثنائے سفر دریا بادِ مخالف جہاز و جہازیاں را در معرض تلف انداخت و قاصدان سفر حجاز را بیک نگاہ مستغرق رحمت الٰہی ساخت جناب مصنف کہ سرگروہ قافلہ بودند مع کاروان خود متوجہ دیار وصال گردیدند و از منزل صالحین قدم فراز نہادہ بمقام شہداء در رسیدند؛

خاتمة الطبع

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ اَنْزَلَ عَلٰی عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَعَلَّمَنَا عِلْمَ الصِّیْغَةِ وَالْاِعْرَابِ وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی مَنْ اُوْتِیَ جَوَامِعَ الْكَلِمِ وَعَلٰی اٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ مَصَابِیْحِ الظُّلَمِ اما بعد ایں کتاب برکت انتساب جامع اکثر قوانین علم صرف بوجہ تحقیق و تقریر انیق کہ از افادات حضرت مولی الانام الامام الہمام جامع الفضائل والفواضل فخر الاماجد والاماثل قدوۃ المحققین زبدۃ المدققین سیدی مولائی مولانا مفتی محمد عنایت احمد تغمدہ اللہ برحمتہ الکاملۃ و نعمتہ الشاملۃ بتحشیہ مورد فیوضات لم یزلی مولنا مولوی سید محمد علی صاحب کانپوری باہتمام قدیمی کتب خانہ کراچی رونق انطباع یافت؛

قدیمی کتب خانہ۔ مقابل آرام باغ۔ کراچی